

Центр
досліджень
визвольного
руху

Науковий збірник

Український визвольний рух

№ 7

Львів-2006
Видавництво «Мс»

**Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України**

Центр досліджень визвольного руху

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович (відповідальний редактор), Роман Грицьків, проф. д-р іст. наук Ярослав Дашкевич, Руслан Забілий, акад. НАН України Ярослав Ісаєвич, проф. Володимир Косик, проф. д-р іст. наук Микола Литвин, д-р іст. наук Іван Патер, Михайло Романюк, проф. Володимир Стойко.

Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: Видавництво «Мс», 2006. – Збірник 7. – 312 с.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, спогадів та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху, його структур та окремих особистостей.

***На обкладинці:** Вояки УПА із сотні «Скуби». Коломийщина.*

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УВО ТА ОУН У 1920–1939 РР.

Михайло Ковальчук

Біля витоків УВО: військово-політична діяльність

Є. Коновальця у 1920–1921 рр. 5

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ТА ПРОТИВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА

Геннадій Іванущенко

Репресії на Сумщині – погляд через роки..... 79

ЗАХІДНА УКРАЇНА У 1939–1941 РР.

Олександр Луцький

Львів під радянською окупацією

1939–1941 рр. 89

Інна Федущак

До 65-ї річниці комуністичного злочину

(червень 1941 р.)..... 120

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН І УПА

Володимир В'ятрович

Ставлення ОУН до євреїв (1920–1950 рр.)..... 155

Іван Патриляк

Український визвольний рух у 1942 р..... 208

Олександр Іщук, Наталія Ніколаєва

Діяльність молодіжних структур ОУН у повоєнні роки

(1945–1948 рр.): деякі аспекти проблеми 232

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИН ОУН

Олександр Сич

Закордонний Центр ОУН

(лютий 1945 – лютий 1946 рр.) 243

СИМВОЛІКА

Віталій Манзуренко

Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ 267

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ

Володимир Ковальчук

Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто: Літопис УПА, 2006. –

Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944 –1946.

Документи і матеріали / П. Сохань та ін. (ред.),

О. Вовк, С. Кокін (упоряд.). – 1448 с. 289

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Володимир В'ятрович

Міжнародна діяльність ЦДВР 299

Ігор Дерев'яний

Павлокома-2006: примирення чи посилення конфлікту? 303

Відомості про авторів 309

Михайло КОВАЛЬЧУК

БІЛЯ ВИТОКІВ УВО: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Є. КОНОВАЛЬЦЯ У 1920–1921 РР.

Історія українського націоналістичного руху вже не одне десятиліття залишається об'єктом особливої уваги з боку вітчизняних і зарубіжних дослідників. Але попри появу значного масиву наукової літератури, присвяченої Українській Військовій Організації (УВО) та Організації Українських Націоналістів (ОУН), чимало аспектів цієї тематики залишаються недостатньо вивченими або й взагалі невисвітленими. Зокрема, ми й сьогодні надзвичайно мало знаємо про обставини виникнення УВО на початку 1920-х рр. У працях діаспорних авторів з історії націоналістичного руху¹, а також у численних біографіях його керівника Євгена Коновальця, що побачили світ на еміграції², початковий етап існування УВО майже не розглядається. Увагу авторів цілковито зосереджено на подіях другої половини 1920-х – 1930-х рр., коли діяльність очолюваної Коновальцем організації набула найбільшого розмаху.

На жаль, мемуарна спадщина учасників націоналістичного руху також не містить докладної інформації щодо зародження УВО. Спогади самого керівника УВО–ОУН Є. Коновальця розповідають головним чином про події 1917–1919 рр., коли їхньому авторові довелося на чолі корпусу Січових стрільців (СС) брати участь у збройній боротьбі за українську державність. Обставин заснування УВО Є. Коновалець фактично не торкається, залишаючи широкий простір для різноманітних інтерпретацій та здогадів. Хоча в мемуарах зазначено, що влітку 1920 р., вже на

¹ Див., напр.: Мірчук П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*. – Т. 1. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – 526 с.

² Кардаш Д. *Євген Коновалець*. – Прага, [б. д.]. – 22 с.; Тачинський Т. *Будівничий держави // Євген Коновалець в десяту річницю смерті. Матеріяли до академії*. – 1948. – С. 3–10; Олесь О. (Кандиба О.). *Євген Коновалець. Нарис про життя, чин і смерть великого українського патріота*. – На чужині, 1948. – 29 с.; Мірчук П. *Євген Коновалець (у 20-річчя смерті)*. – Торонто, 1958. – 108 с.; Коваль О. *Євген Коновалець на тлі боротьби за державність // Авангард*. – 1963. – Ч. 1 (69). – С. 31–35, та ін.

Провідник УВО-ОУН Є. Коновалець.
Листівка 1930-х рр.

завершальному етапі визвольних змагань, військова організація Січових стрільців припинила своє існування. На підставі цих відомостей дослідники історії УВО-ОУН зробили висновок про те, що члени січово-стрілецької організації на чолі з Є. Коновальцем саме тоді й заснували УВО. Це твердження також офіційно взяли на озброєння оунівські ідеологи, оскільки воно бездоганно відповідало концепції спадковості національно-визвольної боротьби. Об'єктивно дослідити обставини заснування УВО перешкоджала й певна «канонізація» постаті Є. Коновальця в націоналістичному середовищі. Так, відразу після його трагічної загибелі 1938 р. Провід українських на-

ціоналістів проголосив «тричі святим все, що відноситься до нашого Вождя»³. Певна річ, це не надто сприяло виваженому аналізу військово-політичної діяльності Коновальця в час заснування УВО. Відтак, у діаспорній історичній літературі замість спроб реконструкції й аналізу подій запанували розпливчасті загальні твердження на кшталт того, що Є. Коновалець «підняв прапор боротьби, коли армії вийшли на чужину [...] став на чолі армії підпілля, коли скінчилась боротьба з розгорненими прапорами»⁴.

³ Кутько Я. Є. Коновалець та його життєписи (в двадцять роковини його трагічної смерті) // Вільна Україна. — 1958. — Ч. 19. — С. 15.

⁴ Жданович О. Володар наших дум // Славному з славних. В п'ятнадцять роковини смерті Пок. Євгена Коновальця 1938 — 1953. — [Б. м. і д.] — С. 9.

Проте як і коли було створено «армію підпілля» – УВО? Та й чи відповідають дійсності твердження, подібні до зацитованого, якщо відомо, що Коновалець наприкінці 1919 р. припинив збройну боротьбу, а армія УНР вела її ще протягом року? Окремі діаспорні автори звернули увагу на це протиріччя⁵, проте їхні критичні зауваження не надто сприймалися в атмосфері «героїзації» вождя УВО-ОУН.

У науковій літературі, виданій упродовж останніх десятиліть в Україні, суттєвих зрушень у дослідженні історії заснування УВО не сталося – сучасна вітчизняна історіографія цілком успадкувала від діаспорної тенденцію до спрощеного викладу тих подій. Певним винятком стала лише праця А. Кентія, що містить безумовно цікаві відомості про створення УВО, – хоча головну увагу автора й зосереджено на подіях другої половини 1920-х рр.⁶ У цілому ж, як не дивно, історики УВО-ОУН майже не виявляють серйозної наукової зацікавленості до проблем становлення українського націоналістичного руху та виникнення перших націоналістичних організацій на початку 1920-х рр.

Практично жодних відомостей про УВО не містять і сучасні дослідження з історії власне національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.⁷ Зазвичай, ці праці розглядають національно-визвольну боротьбу українського народу 1920–1921 рр. винятково в контексті історії Української Народної Республіки (УНР) чи антибільшовицького повстанського руху. Про заснування УВО вкрай рідко разі лише згадується з покликанням на спогади Коновальця. Утім, це можна пояснити загальною нерозробленістю проблеми – адже в літературі, присвяченій націоналістичному рухові, відсутні чіткі відповіді навіть на найпростіші запитання, що неминуче виникають при ознайомленні з темою.

Коли виникла УВО? Як ми вже зазначали, дослідники дотримуються думки, що її було створено влітку 1920 р. Та спогади Є. Коновальця все ж таки не містять прямих свідчень на користь цієї версії,

⁵ Див., напр.: Кутько Я. Є. *Є. Коновалець та його життєписи...* – С. 15.

⁶ Цікаво, що А. Кентій чи не першим серед вітчизняних істориків звернув увагу на той факт, що сама назва УВО з'явилася після 1924 р., а до того організація Є. Коновальця фігурувала лише як «військова організація» (див.: Кентій А. *Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис.* – Київ, 1998. – С. 14).

⁷ Верига В. *Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.* – Львів, 1998. – Т. 2. – 502 с.; *Українська революція і державність (1917–1920 рр.)* / Т. Бевз, Д. Веденєєв, І. Гошуляк та ін. – Київ, 1998. – 247 с.; Солдатенко В. *Українська революція: Історичний нарис.* – Київ, 1999. – 976 с. та ін.

а жодних документальних доказів заснування УВО в 1920–1921 рр. у розпорядженні істориків немає*.

Фактично нез'ясованим залишається й питання про те, хто ж власне створив УВО. Колишні Січові стрільці? Ветерани Української галицької армії (УГА)? Старшини-наддніпрянці з армії УНР? Усі разом? Автор численних праць з історії УВО-ОУН і один із найавторитетніших знавців у цьому питанні З. Книш стверджує, що «Українська Військова Організація оформилася під впливом старшин Січових Стрільців»⁸. Та якщо УВО справді заснували колишні Січовики, то чим пояснити, що вже невдовзі їх так мало залишилось у лавах організації?

Недостатньо висвітлено в історичній літературі й відносини УВО на початку її діяльності з іншими українськими державними осередками, особливо з урядом УНР. Часто автори оминають це питання так, неначе у 1920–1921 рр. урядів УНР та ЗУНР просто не існувало. Окремі дослідники визнають (хай навіть і завуальовано), що в 1920–1921 рр. Є. Коновалець діяв незалежно від державного центру УНР**. «Регулярну українську армію повинно заступити організоване збройне підпілля», – так пояснює позицію Є. Коновальця П. Мірчук⁹. Проте регулярна українська армія у цей час ще існувала (Дієва армія УНР), боротьба за національну незалежність тривала надалі й не була неминуче приреченою на поразку. Доля УНР, як і раніше, багато в чому залежала від підтримки народних мас, політичних партій та громадських угруповань. Як пояснює один з біографів Є. Коновальця, – провідника УВО відштовхнув від табору УНР українсько-польський союз 1920 р.¹⁰. Проте якщо «польський чинник» був головною причиною відходу Є. Коновальця від С. Петлюри у 1920–1921 рр., то чому він покинув армію УНР ще наприкінці 1919 р., за п'ять місяців до

* Деякі діаспорні дослідники покликаються на листівку «Приказ УВО ч. I», датовану 2 вересня 1920 р. На нашу думку, дата у листівці могла бути поставлена й «заднім числом» – в історії відомо чимало подібних прикладів.

⁸ Книш З. Начальна команда УВО у Львові // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 289.

** Цю думку, що до певної міри суперечила поширеним уявленням про «перебрання традиції визвольної боротьби», одним із перших сформулював 1948 р. Ю. Степовий. У короткому нарисі, присвяченому С. Петлюрі й Є. Коновальцю, він визнав, що «залишається історичним фактом те, що від 1920 року співпраці між ними вже і не було» (Степовий Ю. До дня смерті Симона Петлюри і Євгена Коновальця // Дві постаті – одна ідея. – Париж, 1948. – С. 10–19).

⁹ Мірчук П. Євген Коновалець (у 20-річчя смерті). – Торонто, 1958. – С. 73.

¹⁰ Олесь О. (Кандиба О.) Євген Коновалець... – С. 21.

Варшавської угоди, – тоді, коли союзові України з Польщею ще можна було запобігти?

Відповісти на ці та інші запитання можливо, лише розглядаючи військово-політичну діяльність Є. Коновальця й процес утворення УВО в контексті тієї доби – українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Тож, спираючись на маловідомі архівні документи, спогади сучасників, ми спробували реконструювати обставини зародження УВО у 1920–1921 рр. Важливим джерелом для нашого дослідження стали матеріали Архіву ОУН у Києві, які вперше вводимо до наукового обігу*.

* * *

В історію національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Є. Коновалець увійшов передусім як незмінний командир Січових стрільців – одного з найбоєздатніших та найуспішніших військових з'єднань армії УНР. Створена 1917 р. з українців-галичан, військова формація Січових стрільців уже незабаром вкрила себе бойовою славою в боях з більшовиками, ставши свого роду гвардійською частиною українського війська. Січовики відіграли вирішальну роль під час протигетьманського повстання 1918 р., першими підтримавши Директорію та склавши кістяк її збройних сил. Після відновлення в Україні УНР цю військову формацію було розгорнуто в корпус і кинуту на більшовицький фронт. Під час загального відступу української армії на Правобережну Україну під натиском більшовиків корпус СС зазнав важких втрат, проте не позбувся боєздатності¹¹. Прибуття ж на допомогу військам УНР улітку 1919 р. УГА, витісненої з рідного краю поляками, врятувало уряд УНР від остаточної поразки. Корпус СС було на цей час реорганізовано у військову групу дводивізійного складу. Командував нею, як уже згадувалось, отаман Є. Коновалець – галичанин за походженням, колишній хорунжий австро-угорської армії, один із творців січово-стрілецької формації. Посаду начальника штабу групи СС обіймав підполковник М. Безручко – наддніпрянець і кадровий старшина-генштабіст. На чолі дивізій стояли «старі» січовики сотник І. Рогульський та

* Деяко відмінний від усталених уявлень погляд на утворення УВО ми вже висловили в присвяченій постаті Є. Коновальця у 1917–1921 рр. розвідці (див.: Ковальчук М. На чолі Січових стрільців // *Пам'ять століть*. – 2001. – № 4. – С. 88–104).

¹¹ Найповнішою історією Січового стрілецтва у цей період лишається написана ще у 1920-х рр. праця В. Кучабського (див.: Кучабський В. Від первопочинів до прокурівського періоду // *Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис*. – Київ, 1992. – С. 12–201).

Штаб Осадного корпусу у Фастові. Листопад 1918 р.

підполковник Р. Сушко, які пройшли усю визвольну війну у лавах Січових Стрільців. Частинами та підрозділами СС також здебільшого командували ветерани Визвольної війни.

Під час наступу армії УНР та УГА на Правобережній Україні у серпні 1919 р. група СС разом із 2-м Галицьким корпусом увійшла до складу армійської групи полковника А. Вольфа, що наступала в напрямку Шепетівка–Житомир–Коростень. Група СС у цей час була одним із найсильніших з'єднань Дієвої армії УНР; станом на 16 серпня 1919 р. вона налічувала 2139 багнетів і 507 шабель (старшин у її лавах було 560, а вояків – близько 8000)¹². Тривалі бої з більшовиками у другій половині серпня – на початку вересня 1919 р. завершилися тим, що Січові стрільці визволили район Шепетівка–Полонне, відкинувши червоних на північ.

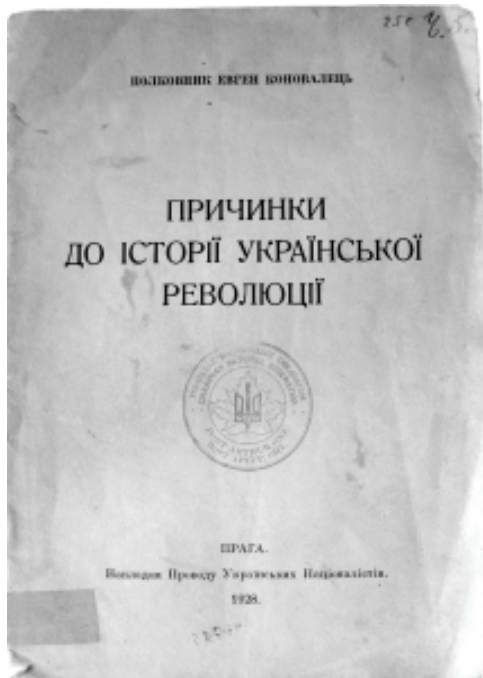
Командування армії УНР після цього вже не залучало групи СС до операцій проти більшовиків, які перейшли у відступ. Після безперервних боїв Січові стрільці нарешті одержали можливість відпочити та привести себе до ладу. Боротьба за незалежну Україну

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 1 зв. – 6.

тривала далі, попереду була війна з російськими білогвардійцями – тож старшини й вояки готувались до нових випробувань... «Ми все стояли при тобі, наш вожде, все були твоїми найвірнішими, такими і залишимося», – так привітав отаман Є. Коновалець голову Директорії УНР Головного отамана Симона Петлюру під час його візиту до місця постою групи СС на початку жовтня 1919 р.¹³

Проте становище на українсько-білогвардійському фронті, що проходив Поділлям, складалось не на користь української армії. Білогвардійці впродовж кількох тижнів завдали поразки армії УНР та УГА, примусивши їх відступати. Українські армії діяли нескоординовано – давалися взнаки внутрішні суперечності між урядами та військовим командуванням УНР і ЗУНР. З огляду на катастрофічне становище, групу СС уже наприкінці жовтня 1919 р. перекинули на фронт проти білогвардійців¹⁴. Та було запізно – воєнні поразки в боротьбі з добре вишколеною та оснащеною білогвардійською армією, жакхлива епідемія тифу,

брак військового спорядження вже визначили подальший перебіг подій. «Позиції на денікінському фронті Січові стрільці зайняли вже тоді, коли становище на ньому ставало вже щораз катастрофальним», – писав згодом командувач групи СС Є. Коновалець¹⁵.

¹³ Приїзд вождя // Стрілецька думка. – 9 жовтня 1919 р. – Ч. 51. – С. 1.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 83–83 зв., 85; Там само. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 150. – Арк. 69–69 зв. – 70; Там само. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 111. – Арк. 20.

¹⁵ Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Київ, 1992. – С. 333.

Армія почала втрачати боєздатність. У військах небачених масштабів набуло дезертирство, що не оминуло й Січових стрільців – уже 24 жовтня 1919 р. від кількатисячної 10-ї дивізії СС, якій ще навіть не довелося брати участь у боях, залишилося тільки 180 багнетів¹⁶! Бойові дії за таких умов не могли бути успішними, і січово-стрілецьким частинам уже незабаром довелося приєднатися до відступу українських військ.

Перехід Галицької армії на бік білогвардійців у листопаді 1919 р., здійснений з ініціативи командування УГА та санкціонований диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем, фактично ліквідував регулярний український фронт. Окрім всього іншого, перехід УГА на бік противника став ударом для командування групи СС, що у своїй більшості також складалося з галичан – ветеранів визвольної боротьби.

Поріділі січово-стрілецькі частини разом з іншими з'єднаннями армії УНР відступали до Проскурова. Група СС 26 листопада зосередилась у районі Староконстантинова. Тут було одержано наказ командування Галицької армії «всім уродженцям Галичини» негайно зголоситися до лав УГА під страхом польового трибуналу¹⁷. І хоча січово-стрілецьке командування не збиралося виконувати подібні «розпорядження», проте під впливом чуток про «зраду галичан» гайдамацька бригада отамана О. Волоха роззброїла зведений 1-й полк СС сотника І. Андруха. Інцидент поволі владнали, однак ці події остаточно деморалізували Січових стрільців. З вуст окремих командирів СС стали луhati заклики демобілізувати січово-стрілецьку формацію.

На початку грудня 1919 р. армія УНР опинилась у т. зв. «трикутнику смерті» – оточена звідусіль білогвардійцями, поляками та більшовиками. Війська зосередились у районі Шепетівка–Любар–Миропіль. Січові стрільці (що на цей час були реорганізовані з групи у зведену дивізію) розташувались у Новій та Старій Чорторії. З огляду на можливість остаточної ліквідації регулярного фронту, окремі представники державного й військового керівництва УНР закликали продовжувати боротьбу партизанськими методами.

Збройний виступ отамана О. Волоха проти уряду УНР (2–3 грудня 1919 р.), здійснений під червоним прапором і підтриманий частиною українського війська, гнітюче вплинув на командний

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 175.

¹⁷ Там само. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 175.

склад СС. Описуючи у листі до сотника І. Андруха любарські події, Є. Коновалець писав: “На мою думку, це мусіло статися, тому що інакше ця збройна маса не могла себе ліквідувати. Волох дає їм нову ідею і шлях, по якому вони можуть дістатися до своїх домів. Думаю, що це тільки допомога для нас, до нашої остаточної ліквідації”¹⁸. Здавалось, трагедія братовбивчої боротьби сягнула свого кривавого апогею. І хоча ліквідація регулярного фронту української збройної боротьби також не віщувала нічого доброго, 4 грудня Стрілецька рада (збори вищого командного складу СС) вирішила в разі, якщо фронт доведеться ліквідувати, демобілізувати січово-стрілецьку формацію¹⁹. А вже наступного дня державна нарада УНР за участю командного складу армії постановила ліквідувати регулярний фронт і перейти до партизанської війни. Командири дивізій висловили готовність розпочати рейд у вороже запілля. Лише Є. Коновалець, як згадував прем’єр-міністр І. Мазепа, заявив, що «група Січових стрільців демобілізується, бо Січові стрільці не бачать доцільності продовжувати збройну боротьбу в формах партизанських»²⁰. Після наради відбулися збори Стрілецької ради, на яких, як свідчить у спогадах Коновалець, одноставно було вирішено демобілізувати формацію СС²¹. Старшини та вояки отримали право покинути військову службу і повернутися додому; всі охочі могли приєднатися до армії УНР, що готувалась вирушити у Перший зимовий похід.

Що ж стало причиною такого рішення? Традиційно історики пояснюють його аргументами самого січово-стрілецького командування – нездатністю регулярної військової частини здійснювати партизанські операції, а також непристосованістю галицького вояцтва до партизанської боротьби в наддніпрянських умовах. Визнаючи ці міркування загалом слушними, варто б усе ж зауважити, що з’єднання армії УНР, які взяли участь у Першому зимовому поході, також були регулярними і, зрештою, бути такими не переставали; що ж до складнощів, яких завдавала наддніпрянська дійсність галицькому воякові, то більшу частину особового складу військової формації СС (понад 80%) становили саме

¹⁸ *Biblioteka Narodowa w Warszawie – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 97227. – Лист отамана Є. Коновальця до сотника І. Андруха [б. д.]. – Арк. 354 – 354 зв.*

¹⁹ *Курах М. Чи Січові стрільці брали участь у Зимовому поході? // Вісті Комбатанта. – 1961. – Ч. 1–2. – С. 29–31.*

²⁰ *Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) // Збірник пам’яті Симона Петлюри. – Київ, 1992. – С. 68.*

²¹ *Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 336.*

наддніпрянці*. Тому, на нашу думку, причини рішення треба шукати в іншому.

«Невідрадли обставини, в яких найшлися ми наслідком щораз більше зростаючої хвороби тифу, напорі армії Денікіна і переходу галицьких частин на сторону Денікіна, примусили нас перевести демобілізацію корпусу Січових стрільців», – так пояснював ситуацію сам Є. Коновалець місяцем пізніше у листі до голови Українського горожанського комітету у Львові С. Федака²². Як свідчить член Стрілецької ради старшина М. Курах, рішення про розпуск формации СС не було викликане відмовою від подальшої боротьби за незалежність України²³. Навпаки, Є. Коновалець був переконаний у її необхідності. Однак при цьому командувач Січових стрільців був налаштований проти мирної угоди з Польщею, укласти яку явно прагнув уряд УНР. Галичани, які переважали серед командного складу СС, побоювалися, що порозуміння з Польщею коштуватиме Україні Галичини. Не могла не відштовхнути Є. Коновальця та його соратників від підтримки уряду УНР і хворобливо загострена реакція наддніпрянських кіл на «зраду» УГА, що виявилась у готовності бачити «зрадників» в усіх без винятку галичанах. Та й взагалі, ситуація справляла враження повного політичного і військового краху державного центру УНР; так само виглядало і становище табору ЗУНР разом із його Галицькою армією, що конала від тифу. Очевидно, Є. Коновалець сприймав ситуацію як поразку визвольної боротьби, – січово-стрілецький старшина Ф. Мамчур згадував, що командир СС, роздумуючи у ці трагічні дні над шляхами виходу зі скрутного становища, постійно «кляв найгіршим прокльоном, якого він коли-небудь уживав, а то: “От прокляття! От прокляття!”»²⁴.

Є підстави вважати, що саме в ці дні у Є. Коновальця з’явилась думка створити новий військово-політичний центр для ведення подальшої національно-визвольної боротьби. Імовірно, цю ідею

* *Начальник штабу групи СС полковник М. Безручко був наддніпрянцем, начальники штабів 10-ї та 11-ї дивізій підполковники В. Змієнко та Ю. Отмарштайн – також. Із 6 командирів піших полків 5 були наддніпрянцями, з 3 командирів гарматних полків – 2. Рядовий склад групи переважно був наддніпрянським уже влітку 1919 р.; відсоток галичан став іще меншим восени 1919 р. через поповнення людьми з Правобережної України.*

²² Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України у Львові. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 3.

²³ Центральний державний архів громадських об’єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 45.

²⁴ Мамчур Т. Правда про обставини виїзду Головного отамана С. Петлюри за кордон 5–6. XII. 1919 року // Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. 1917 – 1967. – Чикаго, 1969. – С. 453.

породило саме враження від військової та політичної катастрофи державних центрів УНР і ЗУНР та від їхньої нездатності самостійно оборонити незалежну Україну – без кабальних угод з поляками чи росіянами. Збереглися свідчення про те, що саме в ці дні Стрілецьку раду було фактично реорганізовано й перетворено з дорадчого органу при командирові СС на таємну військово-революційну організацію, готову за будь-яких обставин продовжувати національно-визвольну боротьбу²⁵. Очевидно, не випадково на останніх зборах Стрілецької ради Є. Коновалець закликав за всяку ціну зберігати військові сили і переходити до нелегальних методів роботи. Сам він збирався, як згадував сотник М. Курах, у супроводі начальника штабу полковника М. Безручка, підполковників В. Змієнка, Р. Дашкевича, Р. Сушка та інших січово-стрілецьких старшин виїхати до Польщі, щоб з'ясувати ставлення Варшави до «українського питання» й обговорити можливості формування військових частин з українських полонених²⁶. Як згадував один із січово-стрілецьких старшин, сотник Ф. Мамчур, також «виринула думка серед групи старшин старатися про дозвіл на переїзд через Польщу на Захід, спершу до Чехії і там, приєднавшись до галицької бригади в Німецькім Яблоннім (військової частини УГА, яка в ході українсько-польської війни у 1919 р. відступила на терен Чехословаччини і була там інтернована. – М. К.), зорганізувати з українців, що вертаються з італійського полону, поважну військову формацію та перекинути її на польсько-український фронт. Поява сильної бойової одиниці могла завважити не тільки під оглядом стратегічним, але могла вплинути на зменшення польських апетитів, політичних і територіальних»²⁷. Окрім цього, у Варшаві Є. Коновалець збирався налагодити контакти з представниками держав Антанти²⁸.

²⁵ *Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256. – Протоколи засідань Стрілецької Ради, січень–лютий 1920 р. – Арк. 869. Цікавий спогад залишив нам також сотник О. Навроцький, ветеран УГА та чільний діяч УВО-ОУН: «Між Усусами кружляла про Стрілецьку Раду така легенда: Чи то в статуті Стрілецької Ради останнього періоду пізньої осенню 1919 року, чи може в рішенні про розв'язання Корпусу СС в листопаді 1919 р., в Ст. Костянтинові, була постанова такого менш-більш змісту: Якщо на території України витворилася б така ситуація, що не діяв би центральний український уряд, то Стрілецька Рада візьме владу в свої руки й буде переходно виконувати функцію уряду» (Навроцький О. Українська Військова організація. Організаційні початки й створення Начальної Колегії УВО // *Голос комбатанта*. – 1961. – Ч. 9 (15). – С. 10).*

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 45 зв.

²⁷ Мамчур Т. Правда про обставини виїзду Головного отамана С. Петлюри за кордон... – С. 450.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 45 зв.

Уникаючи участі Січових стрільців у ризикованому й, на перший погляд, безнадійному партизанському рейді, в який вирушила з «трикутника смерті» армія УНР, Є. Коновалець прагнув насамперед зберегти людську силу формації СС. Це була поки що єдина військова сила в його розпорядженні, що надавалася до створення самостійного військово-політичного центру. Сотникам І. Рогульському, М. Кураку та іншим старшинам, які залишались в Україні, Є. Коновалець особисто віддав вказівку влитись до УГА й агітувати її бійців за розрив з білогвардійцями. Передбачалося також налагодити зв'язки з українськими боротьбістами й іншими лівими політичними партіями, що мали змогу діяти легально під більшовицькою окупацією. Великої ваги Є. Коновалець надавав і контактам з численними повстансько-партизанськими загонами, що взимку 1919/1920 р., в умовах дуже слабкого впливу білогвардійської адміністрації на місцях, виявились чи не єдиними господарями на неозорих просторах Правобережної та Південної України.

Як уже було сказано, після рішення уряду й командування армії УНР ліквідувати регулярний фронт з'явився наказ січово-стрілецького керівництва розпустити формацію СС. Усіх Січових стрільців було оголошено звільненими з військової служби; охочі продовжувати боротьбу партизанськими методами могли приєднатися до армії УНР.

«[...] Ми дійсно рішилися були перевести в життя наш план, певні, що не зайде нічого такого, що могло би всі наші надії зруйнувати [...]», – писав дещо згодом про любарський період Є. Коновалець²⁹. Проте події розвивалися за іншим сценарієм. 6 грудня 1919 р. на Чорторию, яку на той час покинув Головний отаман С. Петлюра, напали польські частини. Поляки захопили місто, роззброївши вже демобілізованих Січових стрільців. Лише незначна кількість січовиків встигла приєднатись до Київської дивізії армії УНР; поодинокі Січові стрільці дісталися постою частин УГА³⁰. Більша ж частина бійців та командирів СС на чолі з самим отаманом Є. Коновальцем потрапила до польського полону (всього 80 старшин і 600 стрільців)³¹. Полонених було допроваджено

²⁹ *Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256. – Лист отамана Є. Коновальця до сотника Я. Чижя [б. д.]. – Арк. 845.*

³⁰ Див., напр: *Российский государственный военный архив (РГВА). – Ф. 40215. – Он. 2. – Л. 195. – Л. 71–71 об., 187.*

³¹ *Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256. – Лист отамана Є. Коновальця до сотника Я. Чижя [б. д.]. – Арк. 846.; ЦДІА України у Львові. – Ф. 462. – Он. 1. – Спр. 235. – Арк. 3.*

до окупованого польськими військами Луцька, де облаштували табір для українських військовополонених. Так, несподівано, всупереч усім їхнім планам та розрахункам, Є. Коновалець і його соратники опинилися за колючим дротом.

Рішення Стрілецької ради про демобілізацію СС не знайшло розуміння серед військового та державного керівництва УНР. Справа виглядала так, неначе січовики воліли опинитись у польському полоні, аніж продовжувати збройну боротьбу. Водночас, дії Стрілецької ради викликали також різке несприйняття й осуд з боку диктатури ЗУНР, що завжди дивилась на формуацію Січових стрільців як на «галицьку» частину. Уже 20 січня 1920 р. в часописі «Український Прапор», що був офіційним органом диктатора ЗУНР, рішення керівництва СС про демобілізацію було названо «трагедією злочинної дурноти», а січово-стрілецьким командирам дорікалося за те, що вони не пішли «за здоровим інстинктом Галицької армії» і не пристали слідом за УГА на бік Денікіна³².

Утім, полонені січовики, ізольовані за колючим дротом, тривалий час і гадки не мали про подібні звинувачення на свою адресу. У Луцькому таборі вони не мали жодного зв'язку з навколишнім світом, тож про події в Україні могли лише здогадуватись. Не надходило звісток і від спеціально відрядженого на доручення Є. Коновальця по інформацію до Варшави сотника Я. Чижа. «Непевність, що далі, нестача мінімальної інформації і орієнтування робить наше становище справді дуже неприємним [...] Довше держати всіх задля хвороби і нестачі грошей ніяк не можна», – писав у ці дні Є. Коновалець своєму давньому співробітникові й колишньому начальнику штабу СС отаману А. Мельнику, що разом із деякими старшинами штабу армії УНР потрапив до польського табору для полонених у Рівному³³.

Справді, становище українських старшин і вояків у польському полоні було надзвичайно важким. Ось як описував очевидець наприкінці грудня 1919 – на початку січня 1920 рр. умови життя у Луцькому таборі: «Шпиталь для хворих в в'язниці. Хворі лежать тісно один коло другого на паперових брудних матрацах з паразитами. В деяких камерах такий смрад, що завідуючий в'язницею, який супроводжував нашого старшину, вирвав. В касарнях –

³² Васькович Г. Євген Коновалець і Євген Петрушевич в 1920 – 1921 роках // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 313.

³³ Архів Організації Українських Націоналістів (ОУН) в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 31 грудня 1919 р. – Арк. 43 зв.; Там само. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 2 січня 1920 р. – Арк. 45.

старшини з джурами. Сплять на цементній підлозі без підстелки. Завдяки переповненню помешкання – в ньому брудно: на чоловіка відпускається одна шістнадцята (1/16) фунта м'яса, жирів на 135 чоловік 2 фунта. Хліб для хворих дуже важкий. Настрій людей: зневірилися в можливість поліпшення стану і майбутнього формування і загальне невдоволення»³⁴. Важкі умови таборового побуту деморалізували членів Стрілецької ради. «Народна справа відійшла у поодиноких членів Стрілецької Ради на другий план, а на перший висунулося питання про те, як вийти з того скрутного

Є. Коновалець. Січень 1920 р.

положення, в котре кожний із них попав», – змушений був констатувати Є. Коновалець на чергових зборах січово-стрілецької організації³⁵.

У листі до голови Українського горожанського комітету у Львові С. Федака від 4 січня 1920 р. Є. Коновалець від імені січово-стрілецьких старшин просив якомога швидше передати С. Петлюрі «наше прохання чимскоріше вирішити дальшу нашу судьбу»³⁶. Усі спроби Стрілецької ради самостійно зв'язатися з С. Петлюрою, котрий, як було відомо січовикам, від початку грудня 1919 р. перебував у Варшаві, залишалися безрезультатними. «Ми вже кілька разів відбували довгі засідання Ради, на котрих обговорювали широко теперішнє наше становище, всякі можливості

³⁴ Руккас А., Ковальчук М. Діяльність військової секції при українській дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 р. – липень 1920 р.) // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 134–135.

³⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256. – Протоколи засідань Стрілецької Ради, січень – лютий 1920 р. – Арк. 864.

³⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 3.

відносно майбутнього, но недостача мінімальних принайменших інформацій не давала нам змоги прийняти певне рішення. Всі наші змагання направлені були на це, аби як-небудь зв'язатись з Варшавою і звідтам одержати дані для нашого орієнтування», – писав Є. Коновалець А. Мельнику в листі від 5 січня 1920 р.³⁷

Є. Коновалець та його соратники найдужче переймалися перспективами національно-визвольної боротьби. Що діялося в Україні після чергового нашествия більшовиків? Що сталося з розбитою білогвардійцями армією УНР? Яка доля спіткала Галицьку армію? Чи вцілів уряд УНР, і що він планував чинити надалі? Можливість існування державних осередків УНР та ЗУНР в умовах цілковитої втрати рідних теренів виглядала, як і раніше, вельми проблематичною. Здавалось, після військово-політичної катастрофи кінця 1919 р. багатьом наддніпрянським та галицьким політикам лишалося хіба що орієнтуватись на більшовиків, білогвардійців чи поляків. Повести ж український народ до боротьби проти окупантів, на думку Коновальця та його оточення, міг лише новий військово-політичний осередок, який і мала створити організація СС. «Всі дотеперішні досвіди кажуть припускати, що ще прийде момент об'єднуючого завдання стрілецтва, – заявляв на нарадах у Луцьку один із найстарших ветеранів січово-стрілецької формації сотник В. Кучабський. – В цей момент на Україні повинно явитись Стрілецьтво, як якась четверта сила, котра не має нічого спільного з теперішніми трьома орієнтаціями»³⁸.

Коновалець не міг знати, що, незважаючи на нещодавню військову й політичну катастрофу УНР, Головний отаман С. Петлюра зовсім не збирався складати збою. Перебуваючи у Варшаві, С. Петлюра у ході переговорів із Начальником Польської держави Ю. Пілсудським зумів домогтись дозволу на формування українських частин із полонених, що перебували у польських таборах. 10 січня 1920 р. з'явився наказ Головної команди військ УНР про призначення колишнього начальника штабу групи СС підполковника М. Безручка командиром української стрілецької дивізії, що мала бути сформована з українських військовополонених³⁹.

У зв'язку з цим М. Безручка було терміново викликано з Луцького табору до Варшави, при чому ані його самого, ані Є. Коно-

³⁷ *Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 5 січня 1920 р. – Арк. 47.*

³⁸ *Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 92256. – Протоколи засідань Стрілецької Ради, січень – лютий 1920 р. – Арк. 866.*

³⁹ *ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 4.*

*Голова Директорії
Головний отаман С. Петлюра*

вальця не поінформували про причини виклику. «Вправді не знаю точно, що спричинило цей факт, чи наші листи, які ми висилали в Варшаву і домагалися викликання туди кого-небудь з нас, чи може другі обставини, но сам факт, що Безручко вже їде в Варшаву, буде для нас в своїх наслідках корисним», – писав Коновалець Мельнику⁴⁰. Від'їжджаючи з табору, Безручко, на доручення Стрілецької ради, мав з'ясувати у Варшаві перспективи української справи.

Наказ про призначення командиром стрілецької дивізії, який М. Безручкові пред'явили у польській столиці, став для нього несподіванкою. Проте особливо вагались було ніколи – та й Луцький

табір не був надто принадним місцем для проживання, щоб туди повертатись. Приймавши наказ, підполковник Безручко виїхав з Варшави до табору в Ланцуті, який було визначено як збірний пункт для формування української дивізії⁴¹. Відразу ж після цього він повідомив Коновальцеві про своє призначення.

До ідеї створити українську військову формацію в Польщі С. Коновалець та Стрілецька рада поставились досить обережно. В умовах фактичної відсутності українського війська її можна було б оцінити позитивно – проте січово-стрілецьке керівництво на чолі з С. Коновальцем не вірило в успішну співпрацю з поляками і не

⁴⁰ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919–1922, 1937рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 5 січня 1920 р. – Арк. 48.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1604. – Арк. 6.

бажало компрометувати себе нею в очах галицької громадськості. Водночас, деякі члени Стрілецької ради (підполковники М. Безручко, Р. Сушко) вказували, що участь Січових стрільців у формуванні дивізії дасть їм можливість покинути табір для полонених і, в разі потреби, знову повернутися до збройної боротьби за незалежність України. Зрештою, Стрілецька рада вирішила дозволити усім охочим серед старшин СС долучитися до цієї ініціативи в індивідуальному порядку, зобов'язавши їх, як згадував Коновалець, «не створювати для спільного походу з поляками ніякої січово-стрілецької частини»⁴². Та водночас, уже на початку січня 1920 р. найголовнішим завданням Стрілецької ради було визначено створення закордонного осередку СС, що виконував би роль організаційного центру. З цією метою було вирішено домагатись у Головного отамана С. Петлюри, аби членів Стрілецької ради було звільнено з табору та надано їм право виїжджати за кордон – як свого роду компенсацію за участь у ланцутському формуванні⁴³.

Командування СС після демобілізації. Лютий 1920 р.

⁴² Коновалець Є. *Причинки до історії української революції...* – С. 339.

⁴³ *Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256. – Протоколи засідань Стрілецької Ради, січень – лютий 1920 р. – Арк. 866 зв., 868.*

Формування української дивізії в Ланцуті спершу дещо затяглось, оскільки польська військова влада явно не сприяла процесові. Коли ж у лютому 1920 р. дивізію М. Безручка нарешті почали створювати, до її лав зголосилося чимало січово-стрілецьких старшин, які й обійняли в ній командні посади: підполковник В. Змієнко (начальник штабу дивізії), підполковник Р. Сушко (командир бригади), поручник А. Домарадський (начальник оперативного відділу штабу дивізії), поручник П. Серга (начальник розвідувального відділу), сотник Г. Гладкий (начальник культурно-освітнього відділу) та ін.⁴⁴

Є. Коновалець не надто покладався на успіхи подібних формувань, як, утім, і всієї діяльності державного осередку УНР у Варшаві. Як і раніше, він не полишав надій створити власну військово-політичну організацію і з цією метою вживав заходів передусім щодо звільнення січово-стрілецьких старшин з Луцького табору⁴⁵. Проте польська влада, хоча й вела з урядом УНР переговори, не поспішала звільняти січовиків, розглядаючи їх як потенційно ворожий елемент. Було обмежено навіть прийом січово-стрілецьких старшин до української дивізії М. Безручка. Життя ж у Луцькому таборі залишалось надзвичайно важким. Деякі кошти для покращення умов таборового існування передав Січовим стрільцям отаман А. Мельник, що впродовж 3–27 лютого 1920 р. на доручення військового міністерства УНР об'їздив Кам'янець-Подільський, Рівне, Луцьк⁴⁶. Однак суттєво покращити становище полонених це, звичайно, не могло. Є. Коновалець прагнув якомога швидше дістатись на волю, щоб нарешті отримати можливість впливати на політичну ситуацію. Звістки, що надходили до табору, лише підштовхували його до дій.

У лютому–березні 1920 р. стан української справи був критичним. Події на міжнародній арені свідчили, що держави Антанти не збиралися приділяти надмірної уваги проблемам «російської спадщини»; Великобританія навіть розглядала можливість налагодити товарообмін з більшовицькою Росією. Стосовно Галичини – Найвища рада Антанти ще у грудні 1919 р. висловилась про тимчасовий характер польської окупації краю, проте Польща

⁴⁴ Див.: Самутин П. VI-а Січова Стрілецька дивізія // *Вісті Комбатанта*. – 1970. – Ч. 3–4 (46–47). – С. 15–16; Самутин П. Командний склад VI-ої Січової Стрілецької дивізії 1920 р. // *Вісті Комбатанта*. – 1973. – Ч. 3 (65). – С. 72–85.

⁴⁵ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919–1922, 1937рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 2 лютого 1920 р. – Арк. 50–51.

⁴⁶ Там само. – Арк. 44 зв.

ігнорувала подібні декларації. У колах УНР ситуацію розцінювали як вкрай несприятливу. «Можна з певністю сказати, що сучасний політичний мент являється кризою для української справи», – повідомляв 1 березня 1920 р. з Парижа військовий експерт української делегації на Паризькій мирній конференції полковник В. Колосовський⁴⁷. Зневіра та розпач панували серед українських політиків та дипломатів.

Були й гарні новини, які, втім, не сприяли планам Є. Коновальця створити власну військово-політичну організацію. На початку 1920 р. вже було очевидним, що «трикутник смерті» кінця 1919 р. не став фіналом діяльності державного центру УНР. Українська армія не лише не загинула, але й успішно здійснювала героїчний Перший зимовий похід у запіллі білогвардійських та більшовицьких військ. Уряд УНР, хоча фактично й залишився без території, але вів переговори з польським державним керівництвом щодо підтримки в боротьбі проти більшовиків. С. Петлюра та його оточення сподівалися також, що ці переговори піднімуть вагу УНР на міжнародній арені. Отже, національно-визвольна боротьба тривала, і на чолі її надалі стояли Головний отаман С. Петлюра та уряд УНР.

У той же час безрадісним залишалося становище УГА. Галицькі старшини та вояки були невдоволені союзом з Денікіним, проте скрутні обставини (епідемія тифу, відсутність матеріального забезпечення тощо) не давали їм поки що змоги продовжувати збройну боротьбу. Навпаки, після того як у січні 1920 р. Поділля зайняли більшовицькі війська, галичанам довелося піти на союз із червоними. 12 лютого 1920 р. «Ревком» Начальної команди Галицької армії підписав угоду з Реввійськрадою 12-ї більшовицької армії про входження УГА до складу Червоної армії⁴⁸. Емісари Є. Коновальця, що перебували в УГА (сотники М. Курах, І. Рогульський та ін.), були змушені лише пристосовуватись до нових обставин, чекаючи нагоди вплинути на ситуацію.

Обмірковуючи становище, що склалося, Стрілецька рада посилено шукала шляхів, як зреалізувати свої плани. Значні надії Є. Коновалець покладав на можливість використати в ролі збройної сили галицьку бригаду підполковника А. Вариводи, що, як уже згадувалося, перебувала на території Чехословаччини в таборі для інтернованих Німецьке Яблонне. Бригада нараховувала в своєму складі понад 5000 старшин і вояків (за іншими даними – понад

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4211. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 121.

⁴⁸ Шанковський Л. Українська Галицька армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 259.

6000)⁴⁹. У лютому 1920 р. Стрілецька рада остаточно виробила план дій – бригаду Вариводи мали поповнити українськими військовополоненими з інших країн Європи, щоб розгорнути на її базі щонайменше дивізію. Це військове з'єднання січово-стрілецька організація збиралась перевести через Румунію на терен Південної України з метою підняти там повстання проти російсько-більшовицьких окупантів. Є. Коновалець та його соратники сподівалися, що в разі успіху до них приєднається УГА, а можливо й армія УНР. 27 лютого 1920 р. на засіданні Стрілецької ради було вирішено, що роботу в Чехословаччині провадитимуть старшини І. Андрух і Р. Дашкевич, з Відня їм допомагатимуть А. Мельник та Ю. Отмарштайн, які саме у цей час одержали від уряду УНР призначення на військово-дипломатичну роботу до Австрії. Планувалося стягнути до Чехословаччини й усіх колишніх січовиків з армії УНР, яка все ще перебувала в Зимовому поході, а також із лав УГА (тепер уже червоної)⁵⁰.

Тоді ж Є. Коновалець надіслав С. Петлюрі прохання дозволити членам Стрілецької ради зайнятися організацією переїзду бригади А. Вариводи з Чехословаччини до України. Звичайно, повністю С. Петлюрі плану не подали. Коли, як згадував Коновалець, Головний отаман «викликав мене й моїх товаришів з Стрілецької

Отаман А. Мельник

⁴⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 69010. – «Записки й вражіння» старшини УГА. – Арк. 34 зв. Купцов А., Срібняк І. Інтерновані вояки УГА у таборах Чехословаччини (1919–1923 рр.). – Київ, 2001. – С. 5.

⁵⁰ Ibid. – M/f. 92256. – Протокол засідання Стрілецької Ради з дня 27 лютого 1920 р. – Арк. 870 – 870 зв.

Ради до Варшави, ми представили йому, що при допомозі української бригади бажаємо створити новий зав'язок січового стрілецтва для активної боротьби проти більшовиків»⁵¹. С. Петлюра дав дозвіл на залучення січово-стрілецьких старшин до військово-дипломатичних структур УНР у Чехословаччині з метою організувати переїзд бригади Вариводи до України. Після нетривалих консультацій зі Стрілецькою радою було вирішено направити до Праги А. Мельника, І. Андруха, Р. Шашкевича, В. Кучабського, Ю. Отмарштайна, М. Матчака⁵².

На початку квітня 1920 р. за розпорядженням С. Петлюри українським військовим агентом у Чехословаччині з одночасним виконанням обов'язків ревізора військових місій УНР за кордоном було призначено А. Мельника. Як уже зазначалось, А. Мельник був давнім співробітником Є. Коновальця та «старим» січовиком, одним із засновників формації СС. Призначення А. Мельника на цю посаду Стрілецька рада розцінила як надзвичайно сприятливий чинник і запоруку успіху майбутньої акції.

Після цього Є. Коновалець у супроводі найближчих соратників, січово-стрілецьких старшин Ю. Отмарштейна, В. Кучабського, І. Андруха, Р. Дашкевича та ін., нарешті виїхав з Варшави... але не до Праги, а до Відня. Тут наприкінці весни 1920 р. і зібралася Стрілецька рада.

* * *

Відень на той час був одним із найбільших осередків української еміграції у Європі. Окрім численних емігрантів та біженців з Наддніпрянської України, тут перебувало й чимало галицьких політиків – разом з еміграційним урядом ЗУНР на чолі з диктатором Є. Петрушевичем. «[...] Відень був тоді найбільшим і найметушливішим осередком української політичної еміграції, – згадував український журналіст І. Кедрин. – У Відні були два, обидва визнані австрійським урядом, посольства: УНР і ЗУНР. Тут був десяток українських установ і організацій та цілий спектр партій і груп, з яких кожна мала свій пресовий орган. На превеликий жаль, цей значний гурт українських інтелектуальних і громадсько-політичних сил, замість організуватись для спільної політичної акції та культурної праці, розпорошився і марнувався у палкій боротьбі проти всіх»⁵³.

⁵¹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції...* – С. 338.

⁵² *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. – *Archiwum im. Tarasa Szewczenki*. – М/ф. 92256. – *Протокол засідання Стрілецької Ради з дня 10 березня 1920 р.* – Арк. 871 – 873.

⁵³ Кедрин І. *Видатна індивідуальність // Євген Коновалець та його доба*. – Мюнхен, 1974. – С. 343.

Саме у Відні, що був свого роду столицею української еміграції, Є. Коновалець і збирався розпочати працю зі створення нового українського військово-політичного центру під егідою Січових стрільців.

Та не встиг він розгорнути діяльність січово-стрілецької організації, як наприкінці квітня 1920 р. наспіли звістки про дві події надзвичайної ваги, що ставили під удар усі плани Стрілецької ради – антибільшовицьке повстання Галицької армії та Варшавську угоду між Польщею й урядом УНР.

Повстання галицьких бригад проти більшовиків, що стихійно спалахнуло наприкінці квітня 1920 р., перекреслило намір Коновальця використати УГА як збройну силу. Повернувши зброю проти червоних, з'єднання Галицької армії перейшли на бік польських військ, якими й були роззброєні. Тож УГА як військова сила припинила своє існування. Не дивно, що Є. Коновалець, за спогадами М. Кураха, засудив виступ Галицької армії як передчасний⁵⁴.

Зовсім не сприяла заходам колишнього командира Січових стрільців і Варшавська угода про спільну боротьбу проти більшовицької Росії, укладена наприкінці квітня 1920 р. між польським та українським урядами. Згідно з положеннями угоди, уряд УНР визнав анексію Польщею Галичини й Західної Волині. Своєю чергою, Польща офіційно визнала незалежність УНР, а очолювану С.Петлюрою Директорію – верховною владою в Україні, зобов'язавшись надати їй військову підтримку у війні з більшовиками. Уже 25 квітня 1920 р. польські війська розгорнули наступ на окуповані терени Правобережної України, завдавши

Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 55.

червоним низку нищівних поразок. Армія УНР, що все ще перебувала у Першому зимовому поході, отримавши звістку про ці події, вирушила на з'єднання з польським фронтом.

Стало зрозумілим, що Польща у своїй «українській політиці» поставила на підтримку уряду УНР на чолі з С. Петлюрою. Неважко було також передбачити, що в разі воєнного успіху концепція українсько-польської співпраці могла стати визначальною в політиці уряду УНР, а це, звісно, було зовсім не до вподоби Є. Коновальцю. «Ясно, що перешкодити українсько-польському союзові ми не мали змоги, але не хотіли також брати участі в цьому почині», – зазначав він згодом у споминах⁵⁵.

Союз УНР з Польщею досить неоднозначно сприйняло українське суспільство в Галичині та Наддніпрянщині. Чимало українських політиків у той час, а також і згодом – уже на еміграції, – нищівно критикували Варшавську угоду, зображаючи її ледь не як «національну зраду».

Звичайно, й сьогодні важко об'єктивно оцінити українсько-польський союз 1920 р. та його наслідки для української справи. Однак усе ж, заради справедливості, потрібно зазначити, що Варшавська угода не була надто популярною й серед державного керівництва УНР, яке сприймало її радше як вимушений крок – єдину за тих обставин можливість продовжити збройну боротьбу з більшовиками. Не знайшов українсько-польський союз підтримки і серед військового керівництва УНР. З приходом на Наддніпрянщину польського війська, що не надто зважало на українців, як згадував командувач армії УНР генерал М. Омелянович-Павленко, «хто властиво був правдивим господарем краю – було неважко розібратися»⁵⁶. Це породжувало подекуди відверте невдоволення українського військового керівництва. Як свідчив очевидець, чимало представників вищого командного складу армії УНР сприймали «поляків як засіб для досягнення певної цілі – вигнання більшовиків з України, цілком слушно розраховуючи, що після цього українське селянство, шляхом організації військових повстань, спираючись на регулярну армію, зуміє вигнати поляків зі своїх теренів»⁵⁷.

⁵⁵ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції. – 1948. – С. 40. Цікаво, що у різних виданнях «Причинок...» трапляються різночитання, й навіть подекуди відсутні цілі абзаци, як наприклад наведений вище – у вже цитованому київському виданні 1992 р.*

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4012. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 11.

⁵⁷ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 6217. – Оп. 1. – Д. 56. – Л. 3.

Є. Коновалець, який і сам тривалий час обіймав командні посади в армії УНР та особисто знав практично всіх її вищих воєначальників, як і багатьох політиків, не міг не розуміти, що у таборі УНР на «зречення» Галичини й союз із Польщею дивились як на тимчасове явище. Проте він також усвідомлював, що Варшавська угода підривала авторитет уряду УНР серед галицького громадянства й тих політичних сил, які виступали з позицій української соборності. Ця обставина мимоволі сприяла політичній

М. Матчак

діяльності січово-стрілецької організації, що незмінно декларувала свою відданість соборницькій ідеї.

До речі, в боях польських військ за Київ узяла участь і 6-та стрілецька дивізія полковника М. Безручка – та сама, що формувалася на початку 1920 р. з колишніх українських полонених. Збереглися цікаві спогади сотника М. Кураха про зустріч з М. Безручком у визволеному Києві у травні 1920 р.: «У великій таємниці Безручко мене повідомив, що Коновалець налаштований проти Петлюри і задумує скинути його і самому очолити український націоналістичний

рух. Своє знаходження разом з шостою дивізією в армії Петлюри Безручко пояснив тим, що це зроблено за наказом Коновальця, як

М. Курах

виведення вірних йому військ на Україну»⁵⁸. Колишні січовики, як уже згадувалось, обіймали командні посади головним чином у штабі дивізії та в 16-й бригаді підполковника Р. Сушка.

Втім, у випадку з 6-ю стрілецькою дивізією про «вірні війська» все ж навряд чи могло йтися. Дивізія була створена як з'єднання регулярної Дієвої армії УНР і такою пройшла всю кампанію 1920 р., неодноразово демонструючи приклад звитяги та героїзму в боях проти більшовиків. Коли ж невдовзі після здобуття Києва емісар Стрілецької ради сотник М. Матчак прибув до 6-ї стрілецької дивізії з завданням організувати в її лавах січово-стрілецьку «військову організацію», він наштотхнувся на «недовіру» до цих заходів з боку підполковника Р. Сушка⁵⁹. Цей, схоже, вів свою власну лінію, зберігаючи вірність радше урядові УНР, аніж Стрілецькій раді.

Як свідчить М. Курах, Головний отаман С. Петлюра у травні 1920 р. вже був поінформований про справжні наміри Є. Коновальця⁶⁰. Проте навряд чи у С. Петлюри були підстави побоюватись суперництва з Є. Коновальцем, що як претендент на владу не мав у своєму розпорядженні ані війська, ані громадської підтримки, а спирався лише на гурток давніх бойових соратників. Розумів слабкість січово-стрілецької організації і сам Є. Коновалець. Виступ УГА, приєднання армії УНР до польських військ поховали надії командира Січових стрільців створити власну військову силу в Україні. Отже, залишалося тільки шукати можливості для організації такої сили за кордоном – із багатотисячних мас полонених-українців, що перебували у різних країнах Європи.

Головна роль у планах Є. Коновальця належала вже неодноразово згадуваній бригаді А. Вариводи у Німецькому Яблонному. Своїх намірів щодо неї члени Стрілецької ради не приховували від емігрантського середовища. «Кажуть, прийде Коновалець, щоб змінити Вариводу», – занотував відомий український політик М. Шаповал до свого празького щоденника ще 16 квітня 1920 р.⁶¹

На початку травня 1920 р. Стрілецька рада вислала до Праги сотника І. Андруха та ще 15 січово-стрілецьких старшин, яких за розпорядженням А. Мельника було включено до складу військово-

⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 49 зв.

⁵⁹ Кучерук О. Протокол засідання Стрілецької Ради 10–12 вересня 1921 року // *Воєнна історія*. – 2002. – № 1. – С. 139.

⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 50 зв.

⁶¹ Там само. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 163.

санітарної місії УНР (сотники Ф. Мамчур, Я. Чиж, В. Чорній, поручники Збудовський, В. Романишин, С. Козак та ін.)⁶². Вони мали на практиці здійснювати задум Коновальця – формувати військові частини з українських військовополонених у Чехословаччині. Безпосередньо реорганізацією та розгортанням бригади у Німецькому Яблонному мали займатись полковник Ю. Отмарштейн і колишній військовий агент УНР у Празі сотник Е. Гарнишевський, що висловив готовність сприяти почину січовиків⁶³.

На перший погляд, перспективи військових формувань з українських полонених видавалися обнадійливими. Лише в Німеччині станом на 1 червня 1920 р. перебували понад 40 тис. військовополонених-українців⁶⁴. Значний контингент українців числився також в австрійських таборах для полонених й інтернованих. Ще кілька тисяч полонених-українців перебували в Італії та Угорщині.

Проте емісарів Стрілецької ради чекала прикра несподіванка. Уже невдовзі виявилось, що полонені (як галичани, так і наддніпрянці) зовсім не прагнуть знов опинитись на війні, а мріють лише про одну-однісіньку річ – якомога швидше потрапити додому. Частина полонених-наддніпрянців, що надходили з Угорщини та Німеччини, взагалі виявляла стійкі пробільшовицькі настрої. Галичани ж, які поверталися з італійського полону, були цілковито байдужими до справи січово-стрілецького формування. Так, з поповнення в 1500 чоловіків на збірний пункт бригади з'явилися лише 8, решта полонених вирушили додому (навіть знаючи, що попереду їх чекають польські табори)⁶⁵.

14 червня 1920 р. сотник І. Андрух надіслав Є. Коновальцю листа, у якому докладно виклав безрадісні реалії закордонних «формувань». «Коли Ви, пане полковнику, виносите з цього, що по Європі розкидана маса українців по полонам та всім усядам, що їх всіх можна б втягнути до такого формування і з ним іти на Україну будувати під боком Східної Росії свою самостійну державу, вже не кажу в парі з поляками, а зовсім самостійно, то тут, на мою думку, Ви не зовсім орієнтуєтесь в настроях цих людей та їх політичних переконаннях»⁶⁶. На думку І. Андруха, годі було сподіватися на

⁶² Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист І. Андруха до Є. Коновальця від 19 травня 1920 р. – Арк. 52–53.

⁶³ Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – [Б. м.], 1947. – С. 32.

⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 203. – Арк. 2 зв.

⁶⁵ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист І. Андруха до Є. Коновальця від 14 червня 1920 р. – Арк. 55 зв.

⁶⁶ Там само. – Арк. 54 зв.

Бригада в Німецькому Яблонному. 1920 р.

успіх навіть серед галичан: «Ці люди, які натерпілися по польським лагерям та тюрмам і послідні свої сили згодні були б віддати на боротьбу з поляками для самої помсти, а не на боротьбу з більшовиками, на яких вони сьогодні раді б краще дивитися як на своїх союзників в боротьбі з поляками, чим на ворогів [...] І коли б Ви навіть переконали галичан, що поляків можна бити лише тоді, коли ми будемо на Україні і будемо мати сильну армію, то вистачить одна відповідно зрадагована більшовицька відозва чи один агітатор більшовицький і вся Ваша робота зіпсована [...]»⁶⁷. І. Андрух був твердо переконаний, що формування будь-яких частин із колишніх військовополонених є справою неможливою, жодного сенсу в подібній роботі немає, а для членів січово-стрілецької організації надалі залишатися в Чехословаччині – це лише безнадійно марнувати час. «Чого ж тут манати себе надією? Тож смішно стає, коли Ви назначаете і посилаєте командирів куренів на такі місця, де ще не знаєте, чи його приймуть взагалі, говорите про формування штабів і це все називаєте підготовкою до формування так званої бригади, – писав І. Андрух. – Я особисто і другі старшини СС

⁶⁷ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист І. Андруха до Є. Коновальця від 14 червня 1920 р. – Арк. 55.

змушені дивитися на це з усмішкою і дивуюся, що Ви так легко дивитеся на цю справу»⁶⁸.

Між тим, у червні 1920 р. через брак коштів «військового фонду» УНР по країнах Європи було ліквідовано українські військово-санітарні місії, що відразу ж призвело до погіршення умов догляду за військовополоненими-українцями⁶⁹. Остаточо припинилося надання полоненим гуманітарної та харчової допомоги, завмер процес репатріації на Батьківщину. Погіршення матеріальних умов призвело до того, що серед полонених-українців швидко ширилися зневіра та апатія, а подекуди – відверто пробільшовицькі настрої. Про жодне формування за таких обставин не могло бути й мови...

Водночас з'ясувалося, що командування бригади у Німецькому Яблонному на чолі з полковником А. Вариводою визнає свою владою лише диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, від якого Стрілецька рада на цей час помітно дистанціювалася. Полковник Варивода категорично відмовився підлягати наказам будь-якої іншої української влади. Відтак, таборова брама несподівано виявилася для емісарів Стрілецької ради зачиненою...

Що справа зайшла в глухий кут, збагнув і Є. Коновалець. «У зв'язку з нашими заходами в справі перевезення бригади на Україну поведено проти нас з боку галицького еміграційного центру, команди бригади й поодиноких людей без розбору засобів дуже гостру кампанію, – згадував він по тому. – На нас посипалися різного роду наклепи аж до того, що ми є польськими запроданцями й що українську бригаду хочемо передати в руки поляків. Рівно ж і ті наддніпрянські кола, що були поклонниками польсько-української згоди, включно з пок. Головним отаманом, почали дивитися на нас скося, закидаючи нам, що ми ставимося негативно до польсько-українських зв'язків»⁷⁰.

За дорученням С. Петлюри питання про бригаду А. Вариводи порушив перед польською владою начальник військової секції при дипломатичній місії УНР у Варшаві генерал В. Зелінський. Проте поляки досить обережно поставились до цієї специфічної військової частини, добре знаючи про її політичну орієнтацію. Офіційна ж Прага заявила про готовність передати бригаду в

⁶⁸ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист І. Андруха до Є. Коновальця від 14 червня 1920 р. – Арк. 57.

⁶⁹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914 – 1920 рр.). – Київ, 1999. – С. 165.

⁷⁰ Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Київ, 1992. – С. 339–340.

Робітнича сотня в Чехословаччині

підпорядкування командуванню армії УНР лише в разі згоди на це з боку А. Варшави⁷¹. Ось тут і виявилось, що польські чинники, які на словах засвідчували свою принципову згоду стосовно перекидання бригади до України, на практиці не надто поспішали вживати якихось заходів. Як наслідок, наприкінці червня 1920 р. справа все ще не зрушила з мертвої точки.

Події, що розгорнулись у цей час в Україні, поставили у справі бригади Вариводи останню крапку. Польсько-українські війська під натиском більшовиків були змушені розпочати загальний відступ з України, і впродовж кількох тижнів червоні знову заволоділи Наддніпряниною. Втрата власного терену поклала край і намірам використати в боротьбі з більшовиками «закордонні» українські військові формування – перекидати їх тепер просто не було куди.

Отже, плани Стрілецької ради створити власне військо спіткала невдача. Січово-стрілецькій організації не лише не вдалося досягнути наміченого результату, але й, як стало зрозумілим улітку 1920 р., на ідеї «закордонних» українських військових формувань сміливо можна було ставити хрест.

Окремі січовики, в тому числі й сотник І. Андрух, пропонували перенести діяльність організації СС з-за кордону до Наддні-

⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 343. – Арк. 1.

пряньської України, охопленої повстансько-партизанським рухом проти червоних. Справді, влітку 1920 р. селянські антибільшовицькі повстання у Наддніпрянщині набули чималого розмаху, суттєво послаблюючи комуністичний режим. Так, на Київщині діяли численні повстансько-партизанські загони отаманів Голого, Гризла, Цвітковського, Струка, на Кременчуччині – загони Шевченка, Деркача, Хмари, Каліберди, на Полтавщині – Гонти й Христового, на Поділлі – Шепеля і Заболотного, на Волині – загони Мордалевича⁷². У районі Єлисаветградщини та в південній Київщині діяла навіть ціла Олександрійська повстанська дивізія, у лавах якої в серпні–вересні 1920 р. налічувалось до 15 тис. озброєних селян⁷³. Окрім цих, досить значних за своєю чисельністю повстанських з'єднань, практично у кожному повіті проти червоних боролися невеличкі повстанські відділи.

Повстанському рухові бракувало організаційного оформлення, а особливо – кваліфікованого військового керівництва. Іншими словами, не вистачало досвідчених старшин, здатних повести селянські загони в бій проти частин регулярної армії. Тож поки січово-стрілецькі старшини у Празі й Відні займалися «закордонними формуваннями» та пошуками «орієнтирів» національно-визвольного руху, в Україні палахкотіла селянська війна, яку фактично не було кому очолити. Та незважаючи навіть на те, що «закордонна робота» зазнала цілковитого фіаско, ані Є. Коновалець, ані його соратники не виявляли бажання повертатися з еміграції, щоб особисто долучитись до боротьби з більшовиками.

* * *

Натомість увагу Стрілецької ради на тривалий час прикувала Галичина, де українська громадськість не полишала надії скинути польську окупацію. Загалом, у галицькому суспільстві на цей час усталилось тверде переконання, що саме поляки, а не росіяни, є головним національним ворогом українців. Відтак, розцінивши Варшавську угоду як зраду з боку уряду УНР, чимало галицьких політиків та громадських діячів стали покладати надії у справі визволення Галичини на більшовиків. Наближення Червоної армії до Галичини у липні 1920 р. лише посилювало ці настрої. Перебуваючи на еміграції в Карлсбаді, відомий український діяч Є. Чикаленко

⁷² Див.: Голинков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР. – Москва, 1986. – Кн. 2. – С. 39.

⁷³ Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. Збірник документів і спогадів. – Київ, 1997. – С. 23–62.

так описував у ці дні атмосферу, що панувала серед галичан-емігрантів: «Галичани радіють, що нарешті вони визволяться з польського ярма; большевиків же вони не бояться, бо коли вони відберуть землю, то в поляків для українських селян, коли відберуть фабрики та капітали, то не від українців, а від поляків та від жидів, бо галичани, як пише в одкритці д-р Кос, не мають чого боятись, бо голий не боїться розбою»⁷⁴.

У середині липня 1920 р. більшовицька армія, завдавши польським військам кілька поразок, розгорнула наступ на Польщу⁷⁵. В Галичині населення чекало приходу більшовиків зі змішаними почуттями надії та страху. Однак становище виявилось ще драматичнішим, коли вслід за поляками, що відступали, до Галичини відійшли й війська УНР, які заледве стримували натиск червоних. Виникла ситуація, коли українська армія фактично обороняла окуповану поляками Галичину від більшовиків. У цих умовах, як згадував командувач армії УНР М. Омелянович-Павленко, «інтелігенція Галичини без застережень стала вороже до політичного провідництва УНР, а на армію змагалася впливати в змісті прищеплення їй думки помилковости в провадженні боротьби поруч з Польщею»⁷⁶.

Антипольські настрої галицького громадянства більшовики намагались використати у своїх цілях. У численних радянських відозвах та деклараціях галичан переконували, що Червона армія прийшла лише «визволяти» край від польського панування та дати змогу його мешканцям самим визначати свою долю. На початку липня 1920 р. більшовики навіть створили майбутній «уряд» Галичини – Галицький революційний комітет (Галревком), до складу якого ввійшли й деякі прокомуністично налаштовані галицькі діячі. 15 липня Галревком оголосив про створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, задекларувавши її «державну незалежність»⁷⁷. «Хай живе вільна свободна Радянська Галичина!» – таким був головний лейтмотив відозви, виданої Галревкомом «до селян та робітників Галичини»⁷⁸.

У той же час, у складі декількох більшовицьких дивізій діяли галицькі полки, складені з решток Червоної української галицької

⁷⁴ Чикаленко Є. *Щоденник 1919 – 1920*. – Київ–Нью-Йорк, 2005. – С. 399.

⁷⁵ Klimecki M. *Galicja Wschodnia 1920*. – Warszawa, 2005. – S. 108–114.

⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4012. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 32.

⁷⁷ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1987. – С. 128; ЦДАВО України. – Ф. 2189. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 12.

⁷⁸ Центральный музей Вооруженных сил России. – Фотофонд. № 57403.

Галицький революційний комітет

армії (ЧУГА)⁷⁹. У захопленому більшовиками Тернополі стояв загін колишніх Українських січових стрільців (УСС), що після квітневого повстання ЧУГА залишились на боці червоних⁸⁰. Більшовики намагались продемонструвати галицькому громадянству, що лише радянська влада може забезпечити українцям Галичини національну державність. І якась частина галицького суспільства, здавалось, повірила в те, що їхнім єдиним союзником у боротьбі з Польщею може бути тільки радянська Росія... Коли наприкінці липня 1920 р. більшовики вступили до Тернополя, делегати міста урочисто вітали їх як «визволителів» від польського ярма⁸¹.

На такі настрої української громадськості Галичини не могла не зважати й Стрілецька рада, що у липні 1920 р. зібралась у Празі на своє чергове засідання⁸². Перспективи загалом були безрадісними: створити власне військове формування січовикам не вдалось, з політичним авторитетом січово-стрілецької організації теж якось

⁷⁹ Литвин М., Науменко К. *Історія ЗУНР*. — Львів, 1995. — С. 314–315.

⁸⁰ Курах М. *Нові причини до історії УГА// Голос Комбатанта*. — 1960. — Ч. 6 (12). — С. 24.

⁸¹ Гірняк Н. *Останній акт трагедії Української Галицької армії*. — [Б. м.], 1959. — С. 246.

⁸² Коновалець Є. *Причинки до історії української революції...* — С. 340.

не склалося... Більшовицька Росія, як і раніше, начебто залишалася в ролі ворога української державності, проте гасло збройної боротьби з нею було поки що знято з порядку денного. Натомість на знак протесту проти оборони армією УНР Галичини від більшовиків «для поляків» Стрілецька рада вирішила розірвати відносини з урядом УНР⁸³.

Після цього Рада звернулася до колишніх Січових стрільців із закликом повертатися до Галичини*. Цікаво, що самі її члени робити це не поспішали, зовсім не бажаючи наражатися на небезпеки війни чи принади більшовицького панування.

Та, очевидно, на засіданні Стрілецької ради було сказано не все, і тому вже на початку серпня 1920 р. у Празі з ініціативи Є. Коно-

Стрілецька рада. Прага. Липень 1920 р.

⁸³ Кучерук О. Протокол засідання Стрілецької Ради... — С. 138.

* Твердження Є. Коновальця у спогадах про те, що «після цього засідання Стрілецької Ради перестала фактично існувати січово-стрілецька організація» (див.: Коновалець Є. Причинки до історії української революції... — С. 340), як побачимо далі, не відповідає дійсності.

вальця відбувся з'їзд «представників українських військових організацій за кордоном»*. До числа цих останніх було зараховано віденський гурток Січових стрільців, що спеціально для з'їзду прибрав назву «Український союз старшин у Відні», а також українські робітничі сотні у Чехословаччині, сформовані за розпорядженням Є. Коновальця з відправлених раніше до Праги січово-стрілецьких старшин. Крім того, до участі у роботі з'їзду було залучено ще кількох старшин з бригади Вариводи, які, зрозуміло, окрім себе самих, нікого більше не представляли, а також «представників американської еміграції», що незрозуміло як опинились у Празі⁸⁴. Оскільки з'їзд був насправді лише розширеним виданням Стрілецької ради, то й постанови його щодо сучасного політичного моменту відображали її позицію. «З'їзд констатує, що причиною національної катастрофи є факт, що на українських землях маємо три уряди (петлюрівський, більшовицький і диктатора)», – так передавав ухвалу з'їзду співробітник державного центру ЗУНР Л. Мишуга в листі до диктатора Є. Петрушевича від 20 серпня 1920 р.⁸⁵. Як згадував сам Є. Коновалець, з'їзд закликав не чинити збройного опору більшовикам, під числом владою опинилася переважна частина теренів України, а провадити боротьбу за незалежність, зберігаючи наявні в Україні й за кордоном українські військові частини⁸⁶. Делегати висловили переконаність у тому, що після досягнення «соборності українських земель під більшовиками» стане можливим розгорнути боротьбу і за незалежність УНР.

Очевидно, подібні думки й справді перегукувались із настроями значної частини галицького суспільства. Так, командувач армії УНР М. Омелянович-Павленко згадував, що саме у цей час прибулі до армії делегати від Коломийщини пропонували, аби він «скористав з існуючих для Польщі затруднень і підняв повстання на Галичині»⁸⁷.

* Ось уже понад вісімдесят років у всіх без винятку дослідженнях з новітньої історії України цей з'їзд датовано 31 серпня, як про це пише у спогадах полковник Є. Коновалець. Однак насправді він відбувся на початку серпня – про це повідомляла тогочасна преса. «В перших днях цього місяця відбувся у Празі військовий з'їзд, в якому взяли участь деякі старшини з Української Бригади і робітничих сотень в Чехо-Словацькій державі та Союзу старшин у Відні,» – писав 29 серпня 1920 р. віденський «Український Прапор» (див.: Український Прапор. – 29 серпня 1920 р. – Ч. 46. – С. 3–4; Васькович Г. Євген Коновалець і Євген Петрушевич в 1920 – 1921 роках // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 313).

⁸⁴ Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 340.

⁸⁵ Кентій А. Українська Військова Організація... – С. 16.

⁸⁶ Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 340.

⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4012. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 12.

Робітнича сотня в Ужгороді. 1920 р.

Збереглися й спогади командувача більшовицької 1-ї Кінної армії С. Будьонного щодо пропозицій аналогічного змісту, котрі надійшли від деяких галицьких громад, давши підстави червоному командуванню розраховувати на створення для боротьби з поляками щонайменше двох галицьких дивізій⁸⁸. Навіть диктатор ЗУНР Є. Петрушевич був схильний у цей час вважати, що більшовицька окупація Галичини відповідатиме інтересам краю, оскільки звільнить його від польської окупації⁸⁹.

Непевне ставлення січовиків до червоних досить яскраво відображають щоденникові записи, які у цей час зробив один із чільних діячів організації СС та близький співробітник Є. Коновальця, сотник Я. Чиж. Виглядає на те, що їхній автор так і не зміг визначитись – сприймати більшовиків як друзів («радянська влада на Україні – Червона Україна!», «будування української республіки при допомозі росіян») чи все ж таки як ворогів («Польща ненависна, а Росія?», «російські більшовики не зуміли рішити українського національного питання»)⁹⁰.

⁸⁸ Буденный С. *Пройденный путь*. – Москва, 1965. – Кн. 2. – С. 330, 332.

⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 477. – Арк. 41 зв.

⁹⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 87501. – Записна книжка сотника Я. Чиж. – Арк. 170 зв. – 173 зв.

У середині серпня 1920 р., невдовзі після з'їзду «представників українських військових організацій за кордоном», у середовищі Стрілецької ради, як згадував Є. Коновалець, з'явилась ідея «відсунути українську армію [...] у Карпати й таким робом ухилитися тимчасово від дальшої боротьби проти більшовиків»⁹¹. Розрахунок полягав у тому, що після цього більшовики змогли б просунутись углиб Польщі, і заради того аби порятувати антибільшовицький фронт, держави Антанти мусили б допомогти армії УНР («українська справа виринула б тоді знову на широкому міжнародному форумі»)⁹². Цю пропозицію було передано Головному отаману С. Петлюрі.

Чи мав план Стрілецької ради підстави для успіху? В сучасній історичній літературі цей сюжет здебільшого переказують за спогадами Є. Коновальця й, зрозуміло, крізь призму бачення їхнього автора – тож дослідники часто згадують про план Стрілецької ради як про цілком реальну можливість ледь чи не виграти визвольну війну. Проте перспектива успіху при розгляді стратегічної ситуації на польсько-більшовицькому фронті у серпні 1920 р. виглядає досить сумнівною.

По-перше, відхід української армії в Карпати не міг серйозно вплинути на становище на фронті. Армія УНР перебувала у серпні 1920 р. в обороні, при тому відтягуючи на себе досить незначні сили противника – лише кількатисячну 41-шу дивізію (сама Дієва армія на цей час налічувала тільки 5700 багнетів і шабель⁹³). Відступ у Карпати не вплинув би суттєво на ситуацію ще й тому, що основні сили 14-ї російсько-більшовицької армії й так були скуті боями з 6-ю польською армією. До того ж, більшовики в будь-якому разі переслідували б українські частини, тому уникнути боїв з ними було б неможливо.

По-друге, польське військове командування було чудово поінформоване контррозвідкою про те, що особливої любові до своїх союзників старшини та вояки армії УНР не відчували. Відтак, ще від початку серпня 1920 р. деякі польські військові чинники та представники цивільної адміністрації в Галичині постійно очікували «зради» з боку української армії та певним чином були готові до такого варіанту розвитку подій⁹⁴. Поза всяким сумнівом, у

⁹¹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції...* – С. 340.

⁹² Там само. – С. 341.

⁹³ Див.: *Українсько-московська війна 1920 року в документах.* – Варшава, 1933. – Ч. I (*Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки*). – С. 154.

⁹⁴ Bruski J. Petlirowscy. *Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 – 1924).* – Kraków, 2000. – S. 175–176; ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 281. – Арк. 36 зв. – 37.

разі розриву Варшавської угоди з боку уряду УНР проти українських військ було б виставлено з'єднання 6-ї польської армії, зіткнення з якими також було неминучим.

По-третє, умови прикарпатського регіону були не надто сприятливими для ведення тривалої оборони проти будь-якого противника – поляків чи більшовиків. Деморалізація, що майже напевно супроводжувала б відхід армії у Карпати, могла призвести лише до занепаду бойового духу армії та боєздатності частин. Відступивши у гірську місцевість, армія УНР ризикувала остаточно втратити стратегічну ініціативу та зв'язок із зовнішнім світом. Обмежених ресурсів регіону було явно недостатньо для утримання фронту, а для партизанських дій у Карпатах українська армія зовсім не надавалася.

Нарешті, відхід армії УНР з польсько-більшовицького фронту остаточно дискредитував би українську справу перед західно-європейськими державами. Дії української армії в цілому не змінили б становища на фронті – навіть якби червоні скористались ситуацією і посилили натиск на польські війська в Галичині, доля їхніх армій під Варшавою в середині серпня 1920 р. вже була вирішеною... Вирішеною була б і доля армії УНР, затиснутої в Прикарпатті й відрізаної від шляху до Наддніпрянщини. У кращому разі її чекало розпорошення й інтернування, а в гіршому – знищення контрнаступом польських військ.

Тож не дивно, що С. Петлюра відхилив план Стрілецької ради*. Його реалізація загрожувала наслідками, які могли вже в найближчому часі призвести до цілковитої загибелі української армії в прикарпатських болотах. До того ж, залишалось цілком очевидним, що значна частина галицького громадянства надії на визволення з-під польської влади пов'язувала з військовою міццю більшовиків, а не з допомогою порівняно нечисленної та виснаженої тривалими боями армії УНР.

Апофеозом прорадянських симпатій серед населення Галичини стали події, що відбулись наприкінці серпня 1920 р. у Сколівському регіоні на Львівщині. 21 серпня, коли до Сколівщини наблизились більшовицькі війська, проти польської влади повстали місцеві селяни, на допомогу яким прийшов із Чехословаччини загін старшин і вояків бригади у Німецькому Яблонному, котрі додержувались комуністичних поглядів. Розігнавши польську

* Про цей епізод також згадує, з незначними відмінностями, І. Кедрин (див.: Кедрин І. Видатна індивідуальність // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 349–350).

адміністрацію, повсталі проголосили Бойківську радянську республіку⁹⁵. І хоча польським відділам вдалося без особливих зусиль придушити повстання, чимало сучасників розцінили події на Сколівщині як доказ того, що галицький селянин готовий битися проти поляків навіть на боці більшовиків. Це, до речі, доволі сильно деморалізувало армію УНР, яка все ще обороняла від більшовиків Прикарпаття. У війську почастішали випадки дезертирства, а 26 серпня 1920 р. декілька з'єднань 5-ї Херсонської дивізії, що складалася переважно з галичан, практично у повному складі самочинно покинули фронт. Розбиваючи по дорозі слабкі польські залоги, ця група вийшла до кордону з Чехословаччиною, на терені якої її й було інтерновано⁹⁶.

Як і Стрілецька рада, еміграційний уряд ЗУНР, що також перебував у Відні, найбільшу увагу приділяв подіям у Галичині. Наприкінці серпня 1920 р. керівник закордонних справ ЗУНР С. Витвицький повідомляв представникові ЗУНР у Чехословаччині С. Смаль-Стоцькому, що диктатор Петрушевич прагне «не допустити до того, щоб повстання прибрало большевицький характер»⁹⁷. Проте, за деякими даними, з огляду на останні події, Є. Петрушевич не відкидав і можливості співпрацювати з більшовиками проти поляків⁹⁸. Тож слід віддати належне Є. Коновальцю та його оточенню – хай як розгортались події, але так далеко у своїх планах вони не заходили. Стрілецька рада лише вичікувала, чим завершиться воєнне протистояння поляків з більшовиками.

Утім, настрої населення на зайнятих червоними теренах Галичини швидко змінились не на користь більшовиків. Продовольчі реквізиції, червоний терор, свавілля більшовицьких військових частин, хвиля масових грабунків та погромів – усе це у рекордно короткий час допомогло зрозуміти галицькому населенню, що одна окупація може бути й нічим не кращою за іншу. «Протверезіння» галицької громадськості настало досить швидко. «Поведінка большевиків у Галичині до решти розвіяла початкові надії деякої частини наших громадян на полегшення політичних і

⁹⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – Київ, 1987. – С. 61.

⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 477. – Арк. 42 зв. – 52 зв.; Bruski J. Petlurowcy. Centrum Panstwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie... – S. 182.

⁹⁷ Кенітії А. Українська Військова Організація... – С. 25.

⁹⁸ Archiwum Akti Nowych (AAN). Kolekcje odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Litwą, Lotwą, Republiką Radziecką, Gdańskiem i Ukrainą. Sygn. 58. Raport Poselstwa Polskiego w Wiedniu z 1 VIII 1920, k. 151.

господарських умов по вигнанні польських окупантів, – згадував колишній галицький старшина Н. Гірняк, співробітник адміністрації більшовицького Галревкому. – Наслідок галасливої, пусто-тливої пропаганди большевицьких гасел і нещадного грабування населення був такий, що большевиків зненавиділи всі верстви і просили Бога, щоб визволив їх від цієї пошести»⁹⁹. Достатньо було один раз відчутися на собі всі приваби більшовицького панування, щоб позбутися усяких ілюзій стосовно червоних. Так, наприкінці серпня 1920 р. на зборах представників української громадськості Львова, скликаних з ініціативи галицького митрополита А. Шептицького, вже лунали заклики до підтримки УНР¹⁰⁰.

Цікаво також відзначити, що, незважаючи на пропозиції не чинити опору просуванню більшовиків, хоробро й самовіддано билися проти ворога старшини і вояки 6-ї стрілецької дивізії армії УНР – у тому числі й колишні січовики. Командир дивізії полковник М. Безручко, командир 16-ї бригади підполковник Р. Сушко, хоча й були членами Стрілецької ради, проте, схоже, не надто серйозно сприймали ідею припинити боротьбу з більшовиками, аби дати їм зайняти Галичину. Більше того, саме запекла оборона силами 6-ї стрілецької дивізії містечка Замостя наприкінці серпня 1920 р. врятувала польський фронт від прориву більшовицькою кіннотою¹⁰¹. Цілком заслужено колишні січово-стрілецькі старшини, що обіймали командні посади в дивізії, були підвищені у званнях наказом Головної команди армії УНР «за виявлені в боротьбі за самостійність УНР з червоними й чорними московськими імперіалістами бойові й організаційно-військові заслуги»: полковник М. Безручко одержав звання генерал-хорунжого, підполковник Р. Сушко – полковника, сотник І. Рогульський – підполковника¹⁰². У цілому ж, громада колишніх січовиків 6-ї стрілецької дивізії дедалі більше відходила від діяльності віденської Стрілецької ради. Надто великою була різниця між «теоретизуванням» еміграційного центру й суворою фронтовою дійсністю. На фронті важко було забути просту істину про те, що з ворогом можна розмовляти лише мовою зброї.

Кінець спекуляціям різних політичних сил у «справі Галичини» поклав успішний контрнаступ українсько-польських військ,

⁹⁹ Гірняк Н. *Останній акт трагедії Української Галицької армії...* – С. 238–239.

¹⁰⁰ Bruski J. *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie...* – S. 180–181.

¹⁰¹ Самутин П. *VI-а Січова Стрілецька дивізія // Вісті комбатанта.* – 1974. – Ч. 2 (70). – С. 21–28.

¹⁰² ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 7.

Р. Сушко

завдяки якому до кінця вересня 1920 р. край було цілковито звільнено від більшовиків. На всьому фронті червоні відкочувалися на схід, але польська армія була надто виснаженою, щоб провадити війну ще тривалий час. Тож у Ризі розпочалися мирні переговори між Польщею та більшовицькою Росією, внаслідок яких уже 12 жовтня між обома державами було укладено перемир'я¹⁰³. На цей час армія УНР уже вийшла на Поділля, готуючись продовжувати боротьбу з більшовиками самотужки.

Ставало очевидним, що польсько-більшовицька війна добігала кінця. Галичина була вже поза загрозою утвердження більшовицької окупації, доля Наддніпрянщини залежала винятково від успіху бойових дій армії УНР... Що ж залишалось робити Стрілецькій раді –

ефемерній організації, що не мала ні певного авторитету в українському політичному середовищі, ні власних військових формувань, ні налагодженого зв'язку з краєм? Та обставина, що їй упродовж усього останнього періоду діяльності так і не вдалося реалізувати жоден зі своїх проєктів, пригнічувала членів січово-стрілецької організації. Дедалі частіше серед січовиків лунала думка про те, що лише праця в рідному краю, а не безцільне сидіння за кордоном, здатна принести реальну користь національній справі. Як наслідок, восени 1920 р. організація СС фактично розпалася – більша частина її членів (Я. Чиж, М. Матчак, В. Кучабський, Г. Гладкий, а згодом Р. Дашкевич, І. Чмола та ін.) виїхала до Галичини. Сотник І. Андрух, поручники В. Романишин, Нерослик,

¹⁰³ Pisulinski J. *Nie tylko Petlura. Kwestia Ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918 – 1923.* – Wrocław, 2004. – S. 283.

В. Кучабський

місці їм вдасться поступово зорієнтуватись у ситуації. В усякому разі, надмірної політичної активності після повернення на батьківщину вони тривалий час не виявляли.

До речі, цього разу січовики в Галичині не уникали контактів і зі структурами УНР. Так, на початку жовтня 1920 р. булавний старшина для доручень при 3-му генерал-квартирмейстрі Генштабу армії УНР сотник О. Луцький доповідав своєму керівництву, що львівський гурток колишніх Січових стрільців на чолі з сотником В. Кучабським готовий узя-

М. Опока та ін. вирушили до Наддніпрянини – піднімати повстання проти більшовицької окупації¹⁰⁴. У Відні залишився тільки Є. Коновалець, який усе ще не втрачав надії на відновлення січово-стрілецької організації.

Утім, якогось чіткого плану роботи січовики також не мали. Як згадували згодом Я. Чиж, М. Матчак та В. Кучабський, виїжджаючи до Галичини, вони «не вміли з'ясувати навіть самі перед собою, як і в якому напрямку поведемо працю в краю»¹⁰⁵. Колишні Січові стрільці прагнули передусім дістатись рідних домівок, сподіваючись, що на

І. Андрух

¹⁰⁴ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 32.

¹⁰⁵ Там само. – С. 35.

тися до перекладу військової літератури для майбутніх курсів штабових старшин армії УНР¹⁰⁶. Хтозна, чи не могла ця готовність до співпраці свідчити про можливе повернення січовиків на службу до української армії...

Хоча формально січово-стрілецька організація надалі існувала, Є. Коновалець не міг не розуміти, що з кожним днем її діяльність занепадає, а зв'язки між її членами поступово втрачаються. Діяти потрібно було негайно. Восени 1920 р. Коновалець обговорював з відомим ветераном Українських січових стрільців В. Старосольським можливість відновлення військових організацій СС і УСС. Як згадував В. Старосольський, Є. Коновалець прозоро натякнув, що «організація Січових стрільців існує – треба відновити організацію УСС, відтак з'єднаємо обидві ці організації в одну»¹⁰⁷. Але пропозиція голови Стрілецької ради не знайшла підтримки серед колишніх «усусів», що від самого початку виступали в еміграційному середовищі як окрема військово-політична структура. Ніхто не хотів бути підлеглим...

У листопаді 1920 р. Є. Коновалець отримав також звістки про те, чим закінчилась спроба армії УНР самостійно вести боротьбу проти більшовиків. Після майже двотижневих боїв під натиском ворога, чиї сили переважали, виснажені українські війська відступили на терен Польщі, де їх було роззброєно й інтерновано. У цих боях, до речі, важких втрат зазнала і 6-та стрілецька дивізія¹⁰⁸. Від надісланого генералом М. Безручком зв'язкового, сотника С. Индишевського, Є. Коновалець довідався про обставини відступу й інтернування українських військ, а також про настрої в армії УНР після листопадової катастрофи¹⁰⁹.

Становище інтернованої української армії, особливо в перші місяці її перебування в Польщі, було надзвичайно важким. «Той, хто пережив і власними очима бачив як окремі епізоди, так і цілий перехід останньої трагічної катастрофи української армії, не може спокійно про неї писати [...] – так характеризував ситуацію очевидець. – Ті факти чи ознаки опіки та затурбування долею кількох десятків тисяч найцінніших людей, котрі проявив Уряд чи Штадарм (штаб Дієвої армії. – М. К.), не лише не вистарчають, а ще

¹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 197.

¹⁰⁷ Кентій А. Українська Військова Організація... – С. 18.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 1; Самутин П. Хронологічні дати VI-ої Січової Стрілецької дивізії // Вісті Комбатанта. – 1970. – Ч. 5 (48). – С. 15.

¹⁰⁹ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 56.

й дратують знервовані насущні вимоги їх [...]»¹¹⁰. Серед старшин та вояків поширювалось невдоволення вищим державним та військовим керівництвом УНР, яке не спромоглося належним чином подбати про потреби інтернованої армії. «Між військом броженіє, невдоволення з Голта (Головного отамана С. Петлюри. – М. К.), плани основувати якийсь “військовий круг”, призвати до роботи СС-ів!» – писав Є. Коновальцю 26 грудня 1920 р. з таборів один із колишніх січово-стрілецьких старшин¹¹¹.

Проте розраховувати на поширення впливу Стрілецької Ради бодай серед частини інтернованих українців було не варто – надто багато політичних сил, опозиційних урядові УНР і С. Петлюрі, претендувало на симпатії старшин і вояків. Перебуваючи в еміграції, Є. Коновалець неодноразово мав змогу пересвідчитись у тому, що в українському таборі не бракувало претендентів на булаву. Саме в цей час розгортав свою діяльність Український союз хліборобів-державників, що обстоював відновлення гетьманату. Міцні позиції в політичному житті займали й українські соціалісти-самостійники, які гостро критикували уряд УНР за нездатність до державотворчої праці. Окреме політичне угруповання сформувалося довкола полковника В. Вишиваного (В. Габсбурґа), що також виступав у ролі претендента на владу. Активно діяла Закордонна група Української комуністичної партії, що сповідувала націонал-комунізм. У Відні перебував еміграційний уряд ЗУНР на чолі з диктатором Є. Петрушевичем, який зберіг за собою значний вплив у Галичині й серед галицької діаспори. Фактично відмежувалися від державних центрів УНР і ЗУНР представники військової формації УСС, також намагаючись створити у Відні власну організацію. Нарешті, навіть у середовищі УНР точилась постійна внутрішня боротьба за владу: командувач армії М. Омелянович-Павленко виступав за встановлення військової диктатури, а інший відомий воєначальник, генерал Ю. Тютюнник, подекували, сам прагнув очолити армію й державу... Поступово дистанціювалися від політичного курсу уряду УНР і найвпливовіші соціалістичні партії – соціал-демократи й есери.

Конкурувати з переліченими вище політичними силами нечисленна та маловпливова січово-стрілецька організація, зрозуміло, не могла, і Коновальцеві ніяк не вдавалося визначити її місце в українському політичному житті, – хоча листопадову катастрофу

¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1113. – Оп. 2. – Спр. 118. – Арк. 15.

¹¹¹ Архів ОУН в Києві. – Лист «Славка» до Є. Коновальця від 26 грудня 1920 р. – Арк. 2.

1920 р. він і сприйняв як завершення збройної боротьби УНР та перехід до нових форм національно-визвольного руху. «Політика УНР, як взагалі політика Наддніпр[янської] України, могла би стати активною тільки в цьому випадкові, коли би Держави Антанти рішилися виступити зі збройною інтервенцією проти большевиків. Надіятись, однак на це немає ніяких основ, – писав Коновалець членам Стрілецької ради у лютому 1921 р. – Противно, думку збройної інтервенції проти теперішніх панів Росії і України вважати треба остаточно зліквідованою»¹¹².

На початку 1921 р. колишнього командира Січових стрільців охопило глибоке розчарування в самій можливості відродити організацію СС. Занадто відчутним став розлад серед членів Стрілецької ради, котра, втім, як єдине ціле вже практично не існувала. Львівська група січовиків на чолі з сотником Я. Чижем майже не підтримувала зв'язку з Є. Коновальцем. Полковник Р. Сушко, інтернований зі своїми частинами у польському таборі, нічого не зробив для заснування організації СС у 6-й стрілецькій дивізії. Між самими членами Ради постійного зв'язку також не існувало. Є. Коновалець мав змогу підтримувати контакт лише з полковником А. Мельником, що замешкав у Празі як військовий представник УНР. З іншими своїми соратниками зв'язок він фактично втратив, і це гнітюче впливало на колишнього командира Січових стрільців. «Не гнівайтесь на мене, що так довго не відзивався до Вас, перепросіть від мене також і других товаришів, – писав він у ці дні А. Мельнику. – Просто нерви так розстроїлися, що не дають змоги як слід зібрати своїх гадок»¹¹³. 17 лютого 1921 р. Є. Коновалець надіслав членам Стрілецької ради в Галичині листа, в якому констатував «щораз більший занепад нашої організації», «щораз маркантніше затрачування в поодиноких членів С[трілецької] Р[ади] свідомості приналежності до нашої організації», а також «невиконування навіть членами С[трілецької] Р[ади] взятих на себе завдань і обов'язків»¹¹⁴. Погрожуючи відійти від справ січово-стрілецької організації, Є. Коновалець категорично зажадав від колег відновити у відносинах між ними «контакт, гармонію, порозуміння» та налагодити сталий зв'язок. І лише одер-

¹¹² *Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року* // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 248.

¹¹³ *Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 20 лютого 1921 р. – Арк. 1.*

¹¹⁴ *Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року* // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 243–244.

жавши від своїх соратників з краю протокольні запевнення в тому, що вони готові й надалі працювати задля спільної мети, Є. Коновалець повернувся до активної політичної діяльності у Відні.

На якийсь час його увагу знову прикувала до себе справа Галичини. На початку 1921 р. на міжнародній арені вкотре постало питання про тимчасовість польської окупації краю. Західні держави (особливо Великобританія) все ще не поспішали давати офіційної згоди на прилучення Галичини до складу Польської держави. Більше того, 23 лютого 1921 р. Рада Ліги Націй ухвалила постанову, в якій йшлося про те, що Польща є «лише фактичним військовим окупантом Галичини», долю ж краю мала остаточно вирішити Рада амбасадорів¹¹⁵. Серед галицького суспільства це викликало певні надії на те, що державну незалежність Галичини буде відновлено.

Ветерани УГА

Та все ж, як писав Коновалець членам Стрілецької ради, справа Галичини лише теоретично виглядала «дуже гарно»: «Ніхто принципово Галичини полякам признати не хоче, але, з другого боку, ніхто, принайменше зараз, не хоче задля Галичини попадати з поляками в конфлікт[...] Поляки в сучасний момент мають реальну силу і сприяючі для себе обставини, ми знов поки що маємо прихильні для нас деякі рішення на папері. Не хочу тим самим обезцінювати їх, противно, в майбутності можуть вони творити для нас великий політичний капітал. Наразі однак, вони тільки

¹¹⁵ Zaks Z. *Sprawa Galicji Wschodniej w Lidze Narodów (1920–1922) // Najnowsze dzieje Polski 1914–1939. – 1967. – T. XII. – S. 145–146.*

являються кусниками паперу»¹¹⁶. Втім, незважаючи ні на що, Є. Коновалець сподівався, що польське владарювання в краю невдовзі закінчиться («моя особиста думка, що далеко більше є даних, що Галичина не буде польською»).

Намагаючись проаналізувати становище в Наддніпрянщині, Коновалець не був схильний покладати надмірні надії на успіх повстанців у боротьбі з більшовиками. Серед членів Стрілецької ради питаннями повстанської боротьби проти більшовиків займався сотник І. Андрух, що від кінця 1920 р. перебував на Наддніпрянщині¹¹⁷. Коли на початку 1921 р. в Києві під егідою уряду УНР виник таємний Центральний український повстанський комітет (ЦУПКом), І. Андруху вдалось увійти до його складу¹¹⁸. ЦУПКом намагався координувати рух опору більшовицькій окупації в Наддніпрянській Україні. Проте досягнути серйозних результатів у своїй роботі він не зумів – сталі зв'язки було налагоджено головним чином з міськими підпільними осередками, повстанські ж загони надалі діяли нескоординовано¹¹⁹. Безуспішними залишались і спроби комітету встановити постійний контакт з еміграційним урядом УНР. За таких обставин І. Андрух не мав можливості докладно й регулярно інформувати Коновальця про становище в Наддніпрянській Україні. Втім, колишній командир Січових стрільців і так був налаштований досить скептично. На початку 1921 р., як свідчать листи Є. Коновальця, він був переконаний у тому, що передумов для успішного антибільшовицького повстання в Україні немає («чи воно прийде і коли прийде, годі сказати»)¹²⁰.

Цікаво також відзначити, що Коновалець на цей час уже більш виважено оцінював діяльність державного центру УНР, аніж півроку перед тим. «Перше і найважливіше завдання Уряду УНР було би справити свої похибки і визволитись з-під польської картелі, – писав він у листі до членів Стрілецької Ради. – Не хочу тим самим сказати, що він зараз мусить з Польщею рвати все це, що його дотепер в'язало. Цього він з різних причин робити не може. На кожний випадок, треба було би Урядові УНР зробити ревізію дотеперішньої його політики і старатись справити свої промахи та найти вихід з теперішньої ситуації»¹²¹.

¹¹⁶ *Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 254.*

¹¹⁷ *ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 56 зв.*

¹¹⁸ *Голинков Д. Указ. соч. – Москва, 1986. – Кн. 2. – С. 135–136.*

¹¹⁹ *ЦДАВО України. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 1 зв.*

¹²⁰ *Листи Коновальця з Відня на Україну... – С. 248.*

¹²¹ *Там само. – С. 251.*

* * *

Проте в цілому Коновалець зберігав щодо уряду УНР опозиційність. Несприйняття «полонофільської» політики С. Петлюри підштовхнуло Є. Коновальця взяти участь у діяльності Всеукраїнської національної ради (ВНРади) – центру опозиційних до уряду УНР сил, який виник у Відні в січні 1921 р.¹²² Цю політичну організацію створили праві партії як свого роду «альтернативний» український державний осередок. Очолював ВНРаду відомий український дипломат С. Шелухин, його заступниками були генерал О. Греков та відомий діяч галицької націонал-демократичної партії Р. Перфецький. Від самого початку своєї діяльності ВНРада заманіфестувала відданість ідеалам української соборності; у її складі працювали галицька й наддніпрянська секції.

Саме заступник голови ВНРади Р. Перфецький, прагнучи залучити до представництва в ній якомога ширші кола галицького й наддніпрянського громадянства, запропонував Є. Коновальцю обійняти посаду військового референта у виконавчому комітеті Ради. Коновалець відразу ж прийняв цю пропозицію, сподіваючись, що підтримка й авторитет ВНРади нарешті дадуть йому змогу здійснити також і власні наміри – відновити січово-стрілецьку організацію¹²³.

У складі ВНРади Є. Коновалець приєднався до групи галицьких діячів, опозиційно налаштованих до уряду УНР. Як повідомляв він членам Стрілецької ради, ця група вважала, що «Україну можна будувати з Галичини, і тому також, в першу чергу, завдання так Галицького, як і Наддніпрянського громадянства докласти всіх сил для вирішення справи Галичини, бо тільки після цього можна буде серйозно начати відбудову Великої України»¹²⁴.

Переживаючи період організаційного становлення, ВНРада намагалась нав'язати контакти з військовими представниками Чехословаччини, Великобританії та Німеччини, а також з державами Антанти¹²⁵. «Заінтересовання ВНР ту закордоном досить велике, – писав Коновалець своїм колегам з цього приводу. – Чи буде воно мати певні позитивні наслідки, годі сказати. Залежатиме від становища укр[аїнської] справи взагалі»¹²⁶.

¹²² Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie... – S. 342.

¹²³ Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 258.

¹²⁴ Там само. – С. 256.

¹²⁵ AAN. Sztab Główny. Cz. I. Sygn. 15. Komunikat informacyjny od dnia 1 I 1921 do dnia 1 III 1921, Ukraina Antysowiecka, k. 470 v – 471 v.

12 лютого 1921 р. ВНРада видала декларацію, в якій повідомила, що обстоюватиме принципи соборності та незалежності України. Її метою проголошувалось досягнення порозуміння між державними осередками УНР і ЗУНР для спільної боротьби єдиним соборним фронтом проти іноземних загарбників¹²⁷. Варшавську угоду уряду УНР з Польщею ВНРада проголосила недійсною.

Фактично, саме проти уряду УНР і було спрямовано діяльність новоствореного політичного осередку. Галицькі націонал-демократи, наддніпрянські соціалісти-самостійники, що мали найбільший вплив у ВНРаді, вважали уряд УНР цілком неспроможним налагодити державницьку роботу та звільнити країну від більшовицької окупації. Під час зустрічей з представниками польського міністерства закордонних справ та Генерального штабу її делегати намагались переконати поляків, що С. Петлюра вже цілковито скомпрометований і не може представляти Україну на міжнародній арені, оскільки його не підтримує навіть власна армія на чолі з М. Омеляновичем-Павленком¹²⁸. Проте вплинути на позицію поляків, що й надалі підтримували уряд УНР, представникам ВНРади не вдалось. Офіційна Варшава категорично відмовлялася мати справу з будь-якими українськими організаціями, які не визнавали законності польської окупації Галичини. За таких обставин представники наддніпрянських партій у ВНРаді, надаючи першорядного значення саме усуненню уряду УНР з політичної арени, наважились на досить ризикований крок. 14 березня 1921 р. неповна президія ВНРади у складі О. Грекова, О. Макаренка, О. Андрієвського таємно від делегатів-галичан ухвалила декларацію, у якій висловила політичну недовіру урядові Петлюри, підкреслила необхідність союзу України з Польщею та Францією, а найголовніше – визнала чинність Варшавської угоди й «незаінтересування» ВНРади у справі Східної Галичини¹²⁹. Цю декларацію було – також таємно – передано польським чинникам у надії на те, що тепер польський уряд підтримає ВНРаду.

Декларація керівництва ВНРади залишалася деякий час таємницею для галичан. Але й без цього прикрих для галицької громадськості новин не бракувало: 18 березня 1921 р. Польща та

¹²⁶ *Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року* // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 257.

¹²⁷ *ЦДАВО України*. – Ф. 3656. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 2–6.

¹²⁸ *Там само*. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 183 зв.; *Там само*. – Ф. 3656. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 81.

¹²⁹ *ЦДІА України у Львові*. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2.

більшовицька Росія підписали у Ризі мирну угоду. Москва визнавала право Польщі на володіння Галичиною, а Варшава визнала маріонеткову більшовицьку державу на Наддніпрянщині – т. зв. «Українську Соціалістичну Радянську Республіку»¹³⁰. Ризький мир справив надзвичайно гнітюче враження на усе українське суспільство, що розцінило його як новий розподіл українських земель між Польщею та Росією.

Як не дивно, Є. Коновалець у ці дні, навпаки, виявляв досить значний оптимізм. Торкаючись перспектив діяльності ВНРади та української національної справи взагалі, він у листі до А. Мельника від 24 березня 1921 р. писав: «Відносно наших спільних справ, то мушу вам заявити, що справа представляється дуже гарно, на кожний випадок далеко (виділення авторське. – М. К.) краще, як це ми ще у Відні допускали. Прошу тому заявити всім нашим спільникам, що ту все в порядку, щоби тому були доброї віри і не падали духом. Дальше прошу ласкаво передати від мене, щоби начате діло продовжували дальше, тому що з огляду на тутешні відносини спілка може принести дуже гарні успіхи»¹³¹.

Можливо, такі настрої пояснювалися тим, що Ризький мир остаточно підірвав в українському суспільстві авторитет уряду УНР, і без того дискредитованого провалом українсько-польського союзу. Проте й це ще зовсім не означало, що на зміну розбрату в українській еміграції нарешті прийдуть єдність та консолідація. Є. Коновальцю належало ще раз особисто переконатись у цьому під час «відновлювального» з'їзду УСС, що відбувся у Відні 5–13 квітня 1921 р. У його роботі взяли участь численні делегати з Відня, Праги, Ліберця, Німецького Яблонного та інших місць осідку ветеранів військової формації УСС. З'їзд ухвалив рішення про відновлення організації УСС, обравши її Головну раду й виробивши статут організації¹³². Очолив Головну раду В. Старосольський, до її складу ввійшли також С. Ріпецький, Я. Індишевський, Г. Косак, З. Носковський, А. Іванець та ін. Політична атмосфера з'їзду була вельми специфічною – серед «усусів» досить сильними виявились прокомуністичні настрої. Спостерігаючи у якості гостя за роботою з'їзду, Є. Коновалець дійшов висновку, як писав невдовзі у листі до членів Стрілецької ради, що «до нашої організації почали вони

¹³⁰ Литвин М., Науменко К. *Історія ЗУНР*. – Львів, 1995. – С. 327.

¹³¹ *Архів ОУН в Києві*. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 24 березня 1921 р. – Арк. 3–4.

¹³² *ЦДАВО України*. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1.

ставитись не так ворожо, але з великою резервою»¹³³. Про об'єднання УСС з організацією СС поки що не могло бути й мови...

Наприкінці квітня 1921 р. віденську ВНРаду охопила гостра внутрішня криза. Причиною цього стало оприлюднення в пресі змісту декларації президії Ради від 14 березня про «зречення» Галичини, яка відразу ж викликала обурення галичан. Уже 21 квітня з ВНРади вийшли в повному складі члени галицької секції (в тому числі й Є. Коновалець) та представники деяких інших політичних груп. 22 квітня, коли розпад організації став очевидним, виконавчий комітет органу на своєму засіданні засудив березневу постанову і повідомив, що «Всеукраїнська Національна Рада перестала існувати»¹³⁴.

Після квітневої кризи й саморозпуску ВНРади Є. Коновалець знову на якийсь час опинився «поза політикою». Крах нещодавніх сподівань, відірваність від рідного краю, еміграційна атмосфера перманентного внутрішнього розбрату, неможливість самому

Є. Коновалець і А. Мельник на прогулянці. Відень, 23 травня 1921 р.

¹³³ Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 265.

¹³⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 — 1921. — Київ, 2003. — С. 444–445.

впливати на події – все це, здавалось, віщувало остаточну невдачу спробам відродити організацію СС і посісти чільне місце в українському політичному житті. Розпад ВНРади поховав також надії створити потужну політичну силу соборницького спрямування. Наддніпрянці-члени ВНРади заснували наприкінці квітня 1921 р. Український національно-політичний комітет, що орієнтувався на Польщу¹³⁵. Галичани ж взагалі на тривалий час втратили цікавість до справ Наддніпрянщини, вважаючи своїм першочерговим обов'язком лише захист рідної Галичини від утвердження в ній польського владарювання. Є. Коновалець, який надалі обстоював соборницькі гасла, опинився у цілковитій політичній ізоляції.

Зв'язки між січовиками поступово втрачалися. Члени Стрілецької ради, що перебували в Галичині та у польських таборах для інтернованих, дедалі більше занурювались у вир місцевих справ, інколи втрачаючи будь-який стосунок до січово-стрілецької організації. Так, командир 6-ї стрілецької дивізії генерал М. Безручко, що у травні 1921 р. став військовим міністром та командувачем армії УНР (С. Петлюра замінив ним на цій посаді свого давнього суперника М. Омеляновича-Павленка), на цей час уже цілковито відійшов від організації СС, і ніщо в його діяльності не нагадувало про січово-стрілецьке минуле¹³⁶. «Свідомих» січовиків в армії УНР очолив полковник Р. Сушко, проте й він не надто дбав про зв'язок з Є. Коновальцем. Інший член Стрілецької ради, полковник Ю. Отмарштайн, 1921 р. працював у Повстансько-партизанському штабі – спеціальній військовій структурі УНР, що під керівництвом генерала Ю. Тютюнника готувала антибільшовицьке повстання в Наддніпрянській Україні¹³⁷. Навесні 1921 р. генерал Тютюнник призначив Отмарштайна своїм начальником штабу; на цій відповідальній посаді той також не мав змоги підтримувати з колишніми соратниками постійного зв'язку.

Власну політичну діяльність розгорнула група львівських січовиків: сотники Я. Чиж, М. Матчак, В. Кучабський та ін. Пересвідчившись у тому, що поки в еміграції українські політичні партії ведуть безглузді й безплідні внутрішні суперечки, окупаційний режим послідовно й систематично нищить будь-які вияви національного життя в краю, ця група дійшла висновку про марність будь-якої «державотворчої праці» за кордоном. Колишні

¹³⁵ *Pisulinski J. Nie tylko Petlura... – S. 329.*

¹³⁶ *ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 463. – Арк. 59.*

¹³⁷ *Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 – 1924 рр.). – Київ–Філадельфія, 1997. – С. 82–87.*

Січові стрільці були також переконані, що годі сподіватися й на справедливе вирішення долі Галичини з боку держав Антанти. На думку членів львівського гуртка СС, край польській окупації міг покласти лише опір населення Галичини. З цією метою вони планували здійснити тут низку терористично-диверсійних та саботажних акцій проти польської адміністрації. Настрої населення виявились цілком сприятливими для організаційної роботи в такому напрямі. Хоча війна з Польщею вже два роки як закінчилась, охочих продовжувати боротьбу з польською окупацією не бракувало.

Польський режим у Галичині не надто вирізнявся національною толерантністю. Вже у 1919 р. в краю відбувалися судові процеси над колишніми українськими урядовцями та військовиками. На службу до державних польських установ Галичини не приймали колишніх співробітників адміністрації ЗУНР. Тоді ж було скасовано всі українські кафедри у Львівському університеті, закрито українцям доступ до вищих навчальних закладів. Українські селяни були позбавлені права брати участь у парцеляції великих земельних маєтків. Натомість до Галичини переселялися польські цивільні і військові колоністи. У 1920 р. розпущено Галицький сейм. Скасовано було навіть термін «Східна Галичина» й замінено на «Східну Малопольщу». Усе це, фактично, означало, що Варшава взяла курс на цілковиту полонізацію краю. Українська громадськість Галичини була серйозно занепокоєна діями польської влади й марно шукала шляхів оборонити свої національні права.

* * *

Найбільш національно свідомим елементом серед галицького населення були колишні старшини й вояки УГА, що впродовж 1920–1921 рр. повернулися до рідних домівок після поневірянь у польських таборах чи блукань Наддніпрянщиною. Звичайно, сумна дійсність, яку вони застали вдома, не сприяла теплим почуттям до польської влади. «Недавні старшини, підстаршини й стрільці почували себе ще зв'язаними військовою дисципліною, а передусім братерством зброї, а дійсність під польським безоглядним режимом ставала щораз болючішою для тих, що ще так недавно були вояками вільної української держави й наявно бачили різницю між свободою у власній державі і поневоленням», – згадував сучасник¹³⁸.

До того ж, значну частину вояцтва становила молодь, яка з притаманним лише їй віковим максималізмом зовсім не збиралася

¹³⁸ Навроцький О. *Українська Військова організація...* – С. 9.

миритися з окупацією й була готова до дальшої боротьби. «Вернувся я додому з українського війська в 1920 році і взявся докінчувати науку, бо до Українських Січових Стрільців пішов я добровольцем просто з гімназії [...] В такому самому положенні було більше колишніх українських військовиків, – згадував, наприклад, колишній старшина УГА Ф. Яцура. – Ми стрічалися з собою при різних нагодах, згадували так недавні ще часи, коли замість книжки тримали кріса в руках, говорили про це й те – от звичайно, як молоді люди – а найбільше про політику. Тяжко було погодитися нам з думкою, що вся боротьба наша й нашого покоління мала б піти на марне і що ми лишилися б назавжди під Польщею, а над Дніпром мали б панувати большевики [...]»¹³⁹. «В гімназії було досить багато бувших вояків. Ми не вважали себе “бувшими”, а дійсними вояками, та готові були на кожний поклик стати в здисципліновані лави, – згадував інший ветеран УГА – М. Мелешко. – Були між нами і старшини, і підстаршини, і стрільці, але всі ми творили одну громаду. Весною 1921 року розійшлася чутка, що скоро треба буде продовжувати війну, але іншими засобами [...]»¹⁴⁰.

Думки про продовження збройної боротьби походили винятково з вояцького середовища – галицькі політичні партії, виховані в школі австрійського парламентаризму, у боротьбі з польською владою лише на парламентаризм і покладались. Жодне з політичних угруповань не виявляло наміру організовувати відкриті акти непокори польській адміністрації. Еміграційний уряд ЗУНР узагалі пов’язував надії на успіх лише з дипломатичною діяльністю своїх представників на міжнародній арені, відтак ставлячи справу визволення Галичини в залежність від ситуації за кордоном.

Отже, як не парадоксально, але попри антипольські настрої значної частини населення Галичини, очолити боротьбу проти окупації фактично не було кому. Самим же учорашнім військовикам бракувало ініціативності, щоб діяти самостійно, не чекаючи наказу згори (недарма ще під час визвольної війни сучасники відзначали притаманні галицьким старшинам та воякам «відсутність широкої ініціативи і чекання детальних розпоряджень і наказів зверху»¹⁴¹). Минав час, а жодних вказівок від еміграційного керівництва не надходило...

¹³⁹ Розповідь інж. Федора Яцури // Срібна Сурма. Спогади й матеріали до діяння Української Військової Організації. – Торонто, [б. д.]. – Зб. I. – С. 17.

¹⁴⁰ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 29–30.

¹⁴¹ Див.: Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Кн. 2 (Ч. III). – Мюнхен, 1946. – С. 24.

Ситуацією не могли не скористатись львівські січовики, яким, навпаки, ініціативи не бракувало. Вони потребували людей, здатних, незважаючи ні на що, продовжити боротьбу проти польської окупації. Протягом порівняно короткого часу львівський гурток СС налагодив контакти з багатьма громадами колишніх старшин і вояків УГА. Діючи від імені таємничого «військового центру», якого не існувало насправді (авторитету самої лише формалії Січових стрільців для такої акції було замало), львівські січовики поступово закладали в середовищі ветеранів УГА організаційну сітку таємної військової організації, що повинна була розгорнути підпільну боротьбу проти польського режиму. Керування цією акцією взяв на себе сотник Я. Чиж. Також, як свідчить В. Мартинець, сотник М. Матчак відіграв «одну з поважніших ролей у формуванні цього нового військового осередку», а крім того був «виконуючим завдання, подібно до секретаря Організації»¹⁴².

Активно розгортаючи підготовчу роботу зі створення таємної військової організації, львівський гурток СС фактично діяв незалежно від Є. Коновальця й без його відома. На словах усе це зважаючи на голову Стрілецької ради, на практиці «львів'яни» створювали власну військово-політичну структуру, яка з традиціями Січових стрільців нічого спільного не мала. Політична програма львівської групи СС, хоча й базувалася на ідеї української соборності, загалом перебувала у зародковому стані. «У них не було ясної політичної лінії, – таке враження від контактів зі львівськими січовиками зберіг генерал Ю. Тютюнник. – До більшовиків мали вони негативне відношення й все чекали, коли на Україні щось переміниться. Допомоги в своїй боротьбі вони чекали тільки з Києва, “тоді, як там буде український уряд”, бо органічно вони не могли припустити, щоб дійсний український уряд міг погодитися на віддання Української Галичини полякам»¹⁴³. Одначе, попри задеклароване соборництво, львівський гурток СС, цілковито зосереджений на місцевих галицьких справах, жодних контактів із наддніпрянськими політичними колами не мав.

До речі, організаційна діяльність колишніх Січових стрільців викликала різку негативну реакцію з боку еміграційного уряду ЗУНР. У колах диктатури активність львівського гуртка СС розцінили як загрозу своїй монополії на впливи в галицькому суспільстві. У галицькій пресі з'явилися численні звинувачення на

¹⁴² Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 32.

¹⁴³ Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – Харків, 1924. – С. 62.

адресу січовиків в авантюризмі, «полонофільстві» (!), прагненні будь-що захопити владу й т. ін. Закиди аналогічного змісту лунали й з боку різних галицьких політичних сил – і правих, і лівих, – що донедавна лише бездіяльно спостерігали за ситуацією в краю. «Виринули знову виссані з пальця легенди про СС-івські інтриги, про змагання полк. Коновальця до здобуття влади, про гроші, отримані з брудних джерел, про нашу неясну роллю, як агентів нової політичної авантури, – писали В. Кучабський, М. Матчак і Я. Чиж про обставини, в яких їм довелося діяти. – Удари проти нас ідуть з усіх боків. Від комуністів, як проти “контрреволюціонерів”, від Диктатури, як проти “полонофілів”, з більше й менше правих кіл, як проти “політичних авантюристів”»¹⁴⁴. Та незважаючи на жваву «газетну кампанію», гурток СС не припиняв своєї роботи в краю.

Водночас, на тлі бурхливої діяльності львівських січовиків віденський побут Є. Коновальця не відзначався помітною активністю. Після розвалу ВНРади він деякий час іще намагався підтримувати контакти з угрупованнями української еміграції, що стояли на позиціях соборності. Зокрема, Є. Коновалець співпрацював з гуртком «Молода Галичина», який виник у Відні навесні 1921 р. Його було створено зусиллями, як їх іронічно називали сучасники, «знаддніпрянцях галичан» – уродженців Галичини, яких пов’язувала з Наддніпрянською Україною тривала державна служба в структурах УНР (колишній посол УНР у Копенгагені Д. Левицький, молодий український журналіст І. Кедрин, полковник А. Мельник, П. Лисяк, М. Рудницький та ін.)¹⁴⁵. Гурток виступав проти політичного полонофільства уряду УНР і щораз відчутнішого русофільства диктатури ЗУНР. Є. Коновалець сподівався перетворити «Молоду Галичину» на громадсько-політичну організацію, здатну якщо не конкурувати, то принаймні діяти нарівні з провідними українськими партіями.

Однак емігрантська атмосфера перманентного політичного суперництва знову нагадала про себе. На початку літа 1921 р. значно погіршилися відносини Є. Коновальця з організацією УСС. Причин на те було декілька – розбіжності в царині ідеології та політичних поглядів, у ставленні до уряду ЗУНР («усуси», на відміну від колишніх Січових стрільців, значно лояльніше ставились до диктатури Є. Петрушевича). Та, найголовніше, в активній діяльності львівського осередку СС керівництво УСС побачили

¹⁴⁴ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 35–36.

¹⁴⁵ Кедрин І. Видатна індивідуальність... – С. 344.

конкурування з авторитетом своєї організації. Тож, уже невдовзі вони включилося в «газетну кампанію» проти Січових стрільців у галицькій та еміграційній пресі. Це досить гнітюче вплинуло на Є. Коновальця, що до цього часу вважав віденський осередок УСС «ідеологічно спорідненою» організацією. «Біля моєї особи, а також біля цілого гуртка нашого назбиралося завдяки дуже інтенсивній праці панів із Відня (Біберович і К^о) багато легенд, – писав він дещо згодом А. Мельнику. – Ви навіть не уявляєте собі, може, якою підлою зброєю уживають ці пани, не виключаючи навіть самого більшого пана, щоб здискретувати нас в очах галицького громадянства»¹⁴⁶.

Взагалі, Є. Коновалець у цей час усе більше переконувався в безперспективності подальшої політичної роботи в умовах безплідного розбрату, що панував серед української еміграції. Здавалось, внутрішні чвари цілковито паралізували здатність українських політичних сил до державотворчої праці. І лише звістки, що надходили з Галичини, живили надії на успішне продовження національно-визвольної боротьби...

1–3 липня 1921 р. у Львові відбувся український студентський з'їзд за участю понад 250 делегатів (серед них було й декілька членів Стрілецької ради). З'їзд у своїх резолюціях висловив рішучу підтримку ідеї української соборності та засудив спроби різних політичних сил відмежувати справу Галичини від національно-визвольної боротьби Наддніпрянської України. Рішення з'їзду були спрямовані певним чином і проти диктатури ЗУНР – делегати звернулись до західноукраїнських партій з закликом створити в краю Галицько-український уряд, якому диктатура мала б підпорядкуватись як його закордонне представництво¹⁴⁷. Тож не дивно, що постанови з'їзду викликали різку критику з боку диктатора ЗУНР Є. Петрушевича та його оточення. Факт участі в його роботі кількох членів Стрілецької ради було розцінено у колах диктатури як остаточний доказ ворожості Є. Коновальця та його соратників до державного центру ЗУНР. Це, зрозуміло, лише погіршило й без того загострені стосунки між колишніми Січовими стрільцями та диктатором.

Натомість Є. Коновалець позитивно поставився до рішень з'їзду. Гасла соборності та орієнтації на власні сили, які задекла-

¹⁴⁶ *Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 4 серпня 1921 р. – Арк. 6.*

¹⁴⁷ *Васькович Г. Євген Коновалець і Євген Петрушевич... – С. 309; Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 34–35.*

рувала західноукраїнська молодь, перегукувалися з політичною позицією колишнього командира Січових стрільців. Рішення студентського з'їзду, очевидно, повернули Коновальцю надію на можливість успішно продовжити національно-визвольну боротьбу. Водночас, ця подія остаточно переконала його в тому, що за умов відірваності від рідного краю, у «нездоровій» атмосфері еміграційного розбрату, успішно розгортати політичну діяльність неможливо. У липні 1921 р. Є. Коновалець дійшов висновку, що центр політичної роботи потрібно перенести до Галичини.

20 липня 1921 р. Євген Коновалець, колишній отаман армії УНР і командир корпусу Січових стрільців, прибув з Відня на постійне мешкання до Львова¹⁴⁸. З періодом віденської еміграції було покінчено. Позаду лишилися політичні ігри української еміграції та сумний досвід власної участі в них, попереду все ще майоріла надія відновити січово-стрілецьку організацію.

* * *

Перші оптимістичні враження Є. Коновальця після повернення до Галичини («тут дуже симпатична атмосфера і добрий ґрунт для праці»¹⁴⁹) невдовзі змінилися на менш радісний настрій. Край жив власним політичним життям, у якому регіональні інтереси явно переважали над ідеєю соборності. «Громадянство не орієнтується як слід у теперішнім політичнім становищі, також не має ніяких ближчих інформацій про політику Уряду (йдеться про уряд ЗУНР. – М. К.). Знає тільки, що Уряд домагається усунення польської влади з Галичини, – писав Є. Коновалець невдовзі після свого приїзду до Львова. – Інстинктивно вся Галичина відчуває, що спасення її у Великій Україні, і тільки тому, що в громадянстві немає поки що віри в скоре завершення українського ферменту, воно цілком орієнтується на віденський уряд (еміграційний уряд ЗУНР, що перебував у Відні. – М. К.)»¹⁵⁰. У той же час виявилось, що члени Стрілецької ради майже не підтримували сталого зв'язку між собою. «[...] Після мого приїзду в Галичину застав свого роду ситуацію, що взагалі немає ніякої ради на це, щоби ще можна було стрілецьку орган[ізацію] скласти», – підсумував Є. Коновалець у листі до А. Мельника¹⁵¹.

¹⁴⁸ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 35.

¹⁴⁹ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 4 серпня 1921 р. – Арк. 8.

¹⁵⁰ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 36.

¹⁵¹ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 15 вересня 1921 р. – Арк. 11.

Сумні новини наспіли також з Наддніпрянщини. У серпні 1921 р. стало відомо про розкриття більшовиками ЦУПКОму й загибель сотника І. Андруха. Як виявилось, ще у травні 1921 р. більшовикам вдалося схопити начальника розвідки однієї з повстанських груп, який надав відомості про структуру повстанського комітету. Упродовж червня 1921 р. більшовики здійснили низку арештів; було схоплено більшість членів комітету, в тому числі й його голову І. Чепілка¹⁵². На початку липня 1921 р. підпільну мережу ЦУПКОму в Україні було фактично ліквідовано. 39 осіб, причетних до діяльності комітету, червоні розстріляли, 25 засудили до різних строків ув'язнення. Серед страчених був і сотник І. Андрух*.

Ю. Тютюнник

Ведення будь-якої повстанської роботи в Наддніпрянській Україні ставало дедалі складнішою справою. Наприкінці серпня 1921 р. у Львові відбулась таємна конференція за участю представників Української партії соціалістів-самостійників, Української демократично-хліборобської партії, Галицького народного комітету, а також делегацій від УСС і СС. Було вирішено використати Галичину як базу для підготовки антибільшовицького повстання у Наддніпрянщині, яку мали здійснювати незалежно від державного центру УНР чи Повстансько-партизанського штабу (ППШтабу) генерала Ю. Тютюнника¹⁵³.

¹⁵² ЦДАВО України. — Ф. 2297. — Оп. 1. — Спр. 4а. — Арк. 4.

* «Повстанська» робота Є. Коновальця за кордоном та діяльність І. Андруха змусили керівництво більшовицької адміністрації в Україні наприкінці серпня 1921 р. констатувати, що Коновальцю вдалося налагодити зв'язок з українськими повстанцями (ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 408. — Арк. 38–41).

¹⁵³ AAN. Prezydium Rady Ministrów. Cz. III. Akta numeryczne 1918 — 1923. Sygn. 20131/21: Raport dyrektora policji we Lwowie Reinlendera do MSW z 2 IX 1921, k. 2–3.

Така позиція, очевидно, впливала навіть не стільки з ворожості до уряду УНР, скільки із сумнівів щодо ефективності його організаційної роботи (контрольованої, до того ж, польською розвідкою). Українські праві кола були добре поінформовані про незадовільний стан діяльності ППШтабу, млявість та пасивність державного центру УНР у справі підготовки повстання в Україні. «Справа з підготовкою всього того, що потрібно для найближчої акції, стоїть *надзвичайно погано* (тут і далі виділення авторські. – М. К.), я би сказав *катастрофічно*. Повстання, яке ми підіймаємо, досі не забезпечено зовні *ні одною рушницею* [...]» – писав 6 вересня 1921 р. відомий діяч правої опозиції В. Приходько до голови Української народно-республіканської партії О. Ковалевського¹⁵⁴. Як і багато інших політиків, Є. Коновалець не вірив в успішність повстанської акції під керівництвом уряду УНР і намагався діяти незалежно від нього. До Наддніпрянщини було відправлено нового емісара січово-стрілецької організації, підполковника І. Рогульського, – проте надії на успішне створення антибільшовицької підпільної мережі залишались мало.

Головну ж увагу Є. Коновалець приділяв у цей час, як і раніше, справам у Галичині. Керівництво львівських січовиків – сотники Я. Чиж, М. Матчак та В. Кучабський – вважало створення розгалуженої крайової організації з колишніх старшин і вояків УГА своїм безперечним успіхом. «Ми створили військову організацію. Війна ще не скінчилася, а навіть якщо скінчиться, нам треба зберегти свої військові кадри, щоб вести далі боротьбу

Ю. Отмарштайн

¹⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 1.

проти обидвох окупантів та мати на всякий випадок готову військову силу», – так пояснив ситуацію на початку вересня 1921 р. сотник Я. Чиж колишньому старшині УГА О. Навроцькому¹⁵⁵. Оскільки ж організація складалася переважно з ветеранів Галицької армії, їхніх представників було включено до проводу організації (О. Навроцький, В. Целевич, Ю. Полянський).

До речі, потужний осередок військової організації створили старшини й воєводи колишньої 6-ї Равської бригади УГА. Як згадував один із ветеранів бригади І. Грецак, на Равщині «ініціативна праця йшла зовсім незалежно від акції Січових стрільців, так що не без підстави можна буде твердити, що УВО¹⁵⁶ закладалася в помешканні Омеляна Сеника-Грибівського при вул. Рицарській, де [...] старшини на численних зібраннях вироблювали перші плани підпільної боротьби»¹⁵⁷. Провідну роль в організації равського осередку відіграв колишній командир 6-ї бригади сотник Ю. Головінський, що у лавах УГА пройшов усю Визвольну війну, а також старшини-равці Заславський, Хархаліс, І. Ришавий та ін.

У плані організаційної структури увесь галицький край було поділено на 4 округи, що ділились на повіти. Найменшою організаційною клітиною була п'ятірка – п'ятеро членів організації, що знали лише свого ройового, який, своєю чергою, знав повітового керівника, а той – окружного і т. д. Щоправда, ефективність конспірації дещо знижувалась через те, що рядові члени організації добре знали один одного ще з часів спільної служби в УГА. «Це було військо, примусово зодягнене в цивільну одягу, – згадував сучасник. – Назверх воно не різнилося від свого цивільного оточення: студентів, урядовців, учителів, селян і ремісників. Але якби якась таємна сила дозволила заглянути їм у

¹⁵⁵ Навроцький О. Українська Військова організація... – С. 8. У своїх спогадах, на які вже близько півстоліття покликаються історики УВО-ОУН, О. Навроцький зсунув події в часі на рік раніше, аніж вони відбувалися насправді. Так, наприкінці серпня 1920 р. М. Матчак і Я. Чиж не могли перебувати у Львові, як пише О. Навроцький, оскільки вони у цей час були в Празі (див.: Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919–1922, 1937 рр. – Лист І. Андруха до Є. Коновальця від 23 серпня 1920 р. – Арк. 64). Також перший перепис населення Галичини польська влада здійснила не у вересні 1920 р., як про це пише О. Навроцький, а у вересні 1921 р. (див.: Galuba R. «Niech nas rozsądzi miesiąc i krew...» Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919. – Poznań, 2004. – S. 288).

¹⁵⁶ Назва УВО у той час насправді ще не використовувалась. «Ще тоді не було в нас мови про “Українську Військову Організацію”, говорилося просто “організація”», – згадував про період 1921 р. учасник тих подій (Розповідь інж. Федора Яишури // Срібна Сурма. – Зб. І. – С. 20).

¹⁵⁷ Див.: Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 33.

Ветерани УГА

душу, ми знову побачили б стрільців, десятників, поручників чи сотників»¹⁵⁸. Та незважаючи навіть на це, організації в цілому вдавалось зберігати конспіративність. Польська поліція вже восени 1921 р. змальовувала її як добре законспіровану структуру з широко розгалуженою мережею у провінції¹⁵⁹.

На місцях засновані львівською групою СС ланки організації здійснювали підготовку до розгортання військових сил у краю. Ось що, наприклад, згадував організаційний референт долинської повітової організації, майбутній визначний діяч українського націоналістичного руху О. Бойдуник: «Долинський повіт, який на- раховував, наскільки пригадую, вісімдесят шість місцевостей, мав дати один курінь війська. У зв'язку з тим треба було провести підрахунок військовиків (старшин, підстаршин і рядовиків), а також хлопців у призовному віці. Крім того, треба було віднайти й провести реєстрацію зброї, яка перебувала в Волинському повіті в тих військовиків чи громадян. До того треба було перевірити, якими військовими чи іншими бойовими парамілітарними силами в повіті

¹⁵⁸ Книш З. Євген Коновалець в очах молодшої генерації УВО // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 276.

¹⁵⁹ Штокало В. Роль Української Військової Організації у зриві польської насильницької конскрипції в окупованій Східній Галичині 1921 року // Мандрівець. — 2005. — № 5. — С. 30.

Я. Чиж

розпоряджає окупант і як вони є озброєні»¹⁶⁰. Інші крайові осередки організації також активно збирали відомості про сили та склад польських військових частин у краю. Чимало рядових членів організації розуміли це як підготовку до антипольського повстання.

На жаль, невідомо, чи справді керівництво львівської групи СС мало наміри повторити Листопадовий чин 1918 р. Проте можна з упевненістю сказати, що Я. Чиж, М. Матчак та В. Кучабський не надто поспішали інформувати Є. Коновальця про справи новоствореної організації. Саме з цим, очевидно, й пов'язане те, що у Є. Коновальця

попервах після приїзду до Львова склалося дещо хибне уявлення про масштаби організаційної роботи в краю. «Центр сам у Львові вже досить добре зорганізований. Натомість організація провінції поставлена ще дуже кволо», – писав він у цей час А. Мельнику¹⁶¹. Та вже невдовзі ближче ознайомлення з ситуацією на місцях показало Є. Коновальцеві, що львівській організації вдалося досягти значних успіхів у розбудові своєї мережі в краю. Для колишнього командира січових стрільців стало зрозумілим і те, що львівська група СС діяла фактично незалежно від Стрілецької ради, прагнучи лише продовжити боротьбу проти поляків і ставлячись без пієтету до планів Коновальця відновити січово-стрілецьку організацію. Більше того, керівництво львівських січовиків дуже швидко дало зрозуміти йому, що воно, скоріше за все, не братиме участі в подібних починаннях. Лише тоді Є. Коновалець збагнув остаточно, що опинився зі своїми проектами в цілковитій самотності. «Праця ту досить важка, – писав він А. Мельнику вже

¹⁶⁰ Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 360–361.

¹⁶¹ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 36.

невдовзі. – Не маю навіть відповідного попертя в наших [...] в Михайла, Славка і Василя (М. Матчака, Я. Чижа і В. Кучабського. – М. К.). Вони настільки захопилися своїми успіхами, що важко взагалі з ними тепер балакати. До нашого проекту ставляться з досить великою резервою і це є головна перешкода, задля котрої наші справи [...] не можу ніяк посунути вперед. Попри них начинати годі, з ними теж важко»¹⁶².

Інші члени Стрілецької ради, котрі перебували в Галичині, не надто хотіли розгортати якусь політичну діяльність, цікавлячись хіба що місцевими справами. Лишалися старшини-січовики 6-ї стрілецької дивізії армії УНР, що єдині, на думку Є. Коновальця, ще зберігали традицію СС. Проте, перебуваючи у таборах для інтернованих, вони, зрозуміло, не мали жодної змоги вести практичну роботу з відновлення січово-стрілецької організації.

Що робити? Це класичне запитання з усією гостротою постало перед Є. Коновальцем наприкінці літа 1921 р. Колишній командир Січових стрільців вирішив скликати нараду Стрілецької ради, щоб визначити на ній майбутню організацію СС.

Нарада Стрілецької ради (перша після липня 1920 р.) відбулась у Львові 10–12 вересня 1921 р. Присутніми були Є. Коновалець, полковник Ю. Отмарштайн, підполковник М. Курах, сотники В. Кучабський, М. Матчак, Ф. Борис та інші січово-стрілецькі старшини. Мав приїхати й командир 6-ї дивізії генерал М. Безручко, проте він, як стало відомо, в останню мить «захворів».

О. Навроцький

¹⁶² Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 21 вересня 1921 р. – Арк. 12.

Доповіді й повідомлення, що лунали на нараді, були досить песимістичними. Те, що від колишнього військового братства Січових стрільців лишилася хіба приємна згадка, розуміли майже всі. «Військової організації в нас немає, – констатував Є. Коновалець. – Ми живемо минулим капіталом, ми в роботі, хто чим іншим зайнятий. При тім, працюючи на громадській ниві, дещо порізнитися в поглядах. Якщо на будуче хочемо задержати нашу організацію, треба начеркнути план праці – в найближчому часі виявить нашу активність. Найдальшу ціль ми маємо – ходять нам о найближчу»¹⁶³. Та все ж, конкретних рішень щодо розбудови січово-стрілецької організації нарада не виробила, лише підкресливши необхідність зберегти січово-стрілецьку організацію «в тривкіших основах» для «будучої боротьби»¹⁶⁴. Для цього нарада обрала керівний орган організації СС – т. зв. комісію чотирьох у складі отамана Є. Коновальця, полковника Ю. Отмарштайна, генерала М. Безручка та полковника Р. Дашкевича. До складу Стрілецької ради ввійшли, окрім комісії чотирьох, полковник Р. Сушко, підполковники І. Чмола, М. Курах, сотники Г. Гладкий, В. Кучабський, Я. Чиж, М. Матчак, Ф. Борис, Юріїв, Пасіка, поручник С. Рихло¹⁶⁵. Полковника А. Мельника комісія чотирьох обрала своїм представником за кордоном.

Жодних принципово важливих рішень нарада не ухвалила. Враження Є. Коновальця від результатів її роботи були сумішню розчарування і зневіри. Як писав він у листі до А. Мельника, засідання наради вийшло «дуже млявим і марним»¹⁶⁶. «Взагалі, – підсумував Є. Коновалець, – на даліше існування, а передовсім на якусь конкретну працю нашої організації як такої дивлюсь досить скептично (виділення авторське. – М.К.)»¹⁶⁷. Найбільше його турбував відхід «львів'ян» від січово-стрілецької організації: «Поодинокі члени, а передовсім Львівська трійка вже так тепер далеко станули від самої організації, так дуже заангажувалися в місцеві галицькі справи, що поки що принайменше на їх працю в самій організації годі покладати які-небудь надії»¹⁶⁸.

¹⁶³ Кучерук О. *Протокол засідання Стрілецької Ради...* – С. 137.

¹⁶⁴ Там само. – С. 140.

¹⁶⁵ *Архів ОУН в Києві. – Листування А. Мельника 1921 – 1922 рр. – Список членів Стрілецької Ради. – Арк. 1.*

¹⁶⁶ Там само. – *Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 14 вересня 1921 р. – Арк. 9.*

¹⁶⁷ Там само. – *Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 15 вересня 1921 р. – Арк. 11.*

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 11.

Скрутне становище спонукало Є. Коновальця вести переговори зі львівськими січовиками щодо умов їхньої участі у справі відродження організації СС. «Взагалі з цею справою маю дуже багато клопоту, все-таки надії не трачу», – повідомляв він А. Мельникові у черговому листі¹⁶⁹. Та львівські січовики не виявляли значного зацікавлення до подібних ідей. Створивши власними силами військову організацію в краю, вони, схоже, не мали тепер жодного бажання підпорядковувати її Є. Коновальцеві чи комусь іншому. Поки члени Стрілецької ради займались теоретизуванням і пошуками «тривкіших основ» для своєї організаційної діяльності, «львів'яни» перейшли від організаційного етапу до практичних дій. Потрібно було відверто й недвозначно заманіфестувати ту ворожість, яку відчувало українське населення Галичини до польського окупаційного режиму. 25 вересня 1921 р. відбулося «бойове хрещення» військової організації. Цього дня колишній четар УГА С. Федак, син відомого західноукраїнського діяча й член організації, вчинив замах на начальника Польської держави маршала Й. Пілсудського, що саме перебував у Львові з офіційним візитом, а також на польського воєводу міста С. Грабовського¹⁷⁰.

Атентат було здійснено за рішенням керівництва військової організації. І хоча він був невдалим, «львів'яни» сподівались у такий спосіб привернути увагу міжнародної громадськості до проблеми Східної Галичини, водночас продемонструвавши польській владі, що боротьба галицьких українців за свої національні права ще не скінчилася.

Проте наслідки невдалого замаху 25 вересня 1921 р. виявились катастрофічними передовсім для самої військової організації. С. Федака відразу ж було схоплено; польська поліція, отримавши відомості про окремих членів організації, дуже швидко вийшла на слід її керівництва. Система конспірації не спрацювала – упродовж найближчих тижнів було заарештовано М. Матчака, Б. Гнатовича, В. Кучабського, О. Навроцького, Д. Паліва. Я. Чиж, щоб уникнути арешту, був змушений поспіхом виїхати за кордон, де втратив будь-яку можливість керувати організацією¹⁷¹. Так, польська поліція фактично ліквідувала провід військової організації.

¹⁶⁹ Архів ОУН в Києві. – Листування А. Мельника 1921 – 1922 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 21 вересня 1921 р. – Арк. 12.

¹⁷⁰ Мірчук П. Там само. – Т. 1. – С. 27; Книш З. Начальна команда УВО у Львові... – С. 294.

¹⁷¹ Книш З. Начальна команда УВО у Львові... – С. 294. Матеріали слідчої справи польського окружного суду у Львові щодо замаху на Ю. Пілсудського та С. Грабовського й сьогодні зберігаються у Львівському історичному архіві (Див.: ЦДІА у Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 889. – Арк. 1–90).

Є. Коновалець не був причетний до замаху. Він у цей час підтримував лише спорадичні зв'язки зі львівським гуртком СС, цілковито поринувши у розробку чергових проектів відродження організації СС. Цього разу ставку робили на культурно-просвітницьку працю. З метою популяризації історії й традицій січових стрільців у Галичині Коновалець збирався видавати спеціальний військово-історичний альманах. Разом із тим, певні надії стосовно поширення січово-стрілецької ідеї він покладав і на віденський гурток «Молода Галичина», про що 26 вересня писав А. Мельнику: «Іменно зблизитися до Молодої України, начатъ з ними працю і з внутрі вже начатъ переводити думку переміни цеї на певну вже оформлену організацію. Цього роду праця буде потребувати ще довшого часу»¹⁷². Що у найближчий час відродження січово-стрілецької організації неможливе, Є. Коновалець уже цілком усвідомлював (щоправда, з притаманним йому оптимізмом): «Вважаю конче потрібним не надто спішитись. Умовини не найкращі, надії однак не трачу. Цього рода організація мусить ту зродитися, тому що цього вимагає ту на місці саме життя»¹⁷³.

Зникли й підстави для сподівань на швидке вирішення «галицького питання» на міжнародній арені. 27 вересня 1921 р. загальні збори Ліги Націй окремою постановою зобов'язали Раду Ліги Націй «звернути увагу Найвищої Ради на необхідність врегулювати в найближчому часі статут для Східної Галичини»¹⁷⁴. Проте це були лише порожні декларації – насправді ж край далі перебував під польською окупацією й ніщо в поведінці поляків не вказувало на готовність у разі наказу Антанти піти з Галичини.

Увагу Є. Коновальця у цей час привернули справи Наддніпрянської України, яка знов актуалізувалась у зв'язку з тим, що ППШтаб генерала Ю. Тютюнника завершив підготовку антибілшовицького повстання. Планувалося, що сигналом до його початку стане, за сприяння польської влади, похід озброєної у польських таборах армії УНР на Батьківщину. Не було також таємницею й те, що генерал Ю. Тютюнник не полишив своїх амбітних замірів і прагнув усунути Головного отамана С. Петлюру від влади, щоб самому очолити армію й державу. Генералу потрібні були люди, на чий підтримку він міг би покластися в разі виступу проти Петлюри.

¹⁷² *Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 26 вересня 1921 р. – Арк. 15.*

¹⁷³ *Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 26 вересня 1921 р. – Арк. 14.*

¹⁷⁴ *Zaks Z. Sprawa Galicji Wschodniej w Lidze Narodów... – S. 149–150.*

Є. Коновалець у горах. Ворохта, 1921 р.

Колишньому ж командирі Січових стрільців потрібна була лише можливість у разі успіху повстання розгорнути на Наддніпрянщині військову частину СС. Їхні цілі в чомусь збігалися. Невипадково вже невдовзі між Ю. Тютюнником та Є. Коновальцем зав'язуються контакти, безпосереднім ініціатором яких був полковник Ю. Отмарштайн, начальник штабу Тютюнника й водночас член січово-стрілецької комісії чотирьох. Як свідчив згодом оунівський історик З. Книш, Коновалець «відбував розмови з полк. Юрієм Отмарштайном, з отаманом Юрієм Тютюнником і його ад'ютантом Добротворським, зустрічався з ними в “Червоній Калині” та на інших конспіративних квартирах УВО у Львові. Більш як певне, темою цих розмов було поширення діяльності Української Військової Організації* на всю Україну»¹⁷⁵.

Ю. Тютюнник не міг обсадити командні посади в «повстанських» військах армії УНР, що призначалися для походу в Україну, лише своїми людьми – старшинами 4-ї Київської дивізії. Та разом із тим, він не хотів допустити до керівництва військами представників

* Насправді, ця назва у 1921 р. ще не побутувала, Коновалець виступав від імені січово-стрілецької організації.

¹⁷⁵ Книш З. Начальна команда УВО у Львові... – С. 295.

армійського командування чи надмірну кількість старшин з інших дивізій, на чію відданість у разі виступу Петлюри не міг покластися. Тож після нетривалих переговорів з Є. Коновальцем було вирішено, що до командного складу майбутньої «повстанської» армії ввійдуть старшини-січовики 6-ї стрілецької дивізії, котрі, загалом, не симпатизували С. Петлюрі. Окрім полковника Ю. Отмарштайна, що теж, фактично, був людиною Є. Коновальця, це мали бути полковник Р. Сушко (якому доручалось командувати бригадою), сотник В. Стефанишин (як командир куреня) та ін. Дозвіл на участь колишніх Січових стрільців у поході дав особисто С. Петлюра після нетривалих переговорів з представниками Стрілецької ради.¹⁷⁶ Цікаво, що М. Безручко у планах Є. Коновальця вже не фігурував – надто очевидним було небажання генерала вв'язуватись до будь-яких політичних справ.

Важко сказати, чи збирався Ю. Тютюнник у разі успіху повстання продовжувати співпрацю з Є. Коновальцем, що тяжів до створення власної військово-політичної організації. Та в кожному разі, сам Коновалець приділив справі участі січовиків у поході на Україну серйозну увагу. У жовтні 1921 р. він писав Р. Сушку: «На мій погляд, є дуже важливим, щоб з Юрком (Ю. Тютюнником. – М. К.) пішла також впевнена, спаяна частина, яка у відповідний час могла б назвати себе СС. Тому прошу зайнятися цим ділом, тобто вибрати дане Юрієм Васильовичем (Ю. Отмарштайном. – М. К.) число наших, перебалакати з ними відповідним чином і якщо вони тільки погодяться, якомога швидше переслати їх у розпорядження Юрія Васильовича»¹⁷⁷.

Формування Української повстанської армії (саме таку назву отримали війська, що мали вирушити у похід на Наддніпрянщину) здійснювалося прискореними темпами з огляду на наближення дати виступу. Старшини-січовики обійняли командні посади в 2-й бригаді зведеної (і єдиної) дивізії Волинської групи Української Повстанської Армії (командний кістяк групи, дивізії та 1-ї бригади переважно склали віддані Ю. Тютюннику старшини-кияни). Вже наприкінці жовтня Р. Сушко повідомляв Є. Коновальцю: «Мені доручено бригаду з 6-ї, 3-ї і 2-ї дивізій з усіх родів зброї, але тимчасово не мають озброєння. Настрій у вояків гарний, зате у

¹⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 62 зв.

¹⁷⁷ Цит. за: Советская Украина и Польша. Сборник дипломатических документов и исторических материалов. – Харків, 1921. – С. 101. Достовірності опублікованих більшовиками листів не заперечував і сам Коновалець (див.: Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 345).

Листівка УВО

верхів неважний. Мене назвали бригадою СС-ів, але я поки запротестував, тому що це дуже ризиковано поки; зроблю це тоді, коли успіх буде забезпечено»¹⁷⁸. Сушко був переконаний, що саме від успіху «повстанської» виправи й залежить відродження січово-стрілецької організації. «Тут я дійшов думки, що Ви маєте стати більш рішуче на мою орієнтацію і це, по моєму, необхідне для Вашого зміцнення [...], – писав він Коновальцю. – Прощу скласти і

¹⁷⁸ *Советская Украина и Польша... – С. 101–102.*

передати наказ до СС-ів від імени Стр[ілецької] Ради, а також відозву до населення, які мені необхідно мати у сприятливу хвилину для оголошення з відповідними підписами. Гадаю, що якщо відкласти це на потім, то спізнимося, а до самостійного способу дій я не маю ні відповідного наказу від Вас, ні права»¹⁷⁹.

Підготовча робота свідчила, що Є. Коновалець та його найближчі соратники (як, до речі, і чимало їхніх сучасників) покладали значні надії на успіх антибільшовицького повстання в Наддніпрянщині.

Та цим сподіванням не судилося здійснитись. Поляки практично не забезпечили українські частини зброєю, амуніцією та військовим майном. На час виступу Волинська група УПА налічувала 155 старшин і урядовців, 645 вояків, маючи при цьому лише 32 коней. Зі старшин та вояків групи зброю мали ледь більше половини¹⁸⁰. Допомогти ж армії в самій Наддніпрянщині фактично виявилось нікому – повстансько-партизанський рух на цей час уже було придушено.

Тож не дивно, що перетнувши 4 листопада 1921 р. радянсько-польський кордон, Волинська група потрапила у досить скрутне становище, не будучи спроможною протистояти збройній потузі більшовицьких військ. Після кількох значних боїв з більшовиками Волинська група, так і не з'єднавшись із силами Подільської групи УПА, вийшла до району Коростеня (в цих боях, до речі, загинув і «старий» січовик сотник В. Стефанишин)¹⁸¹. Тут, біля с. Малі Миньки, її було оточено й розгромлено більшовицькою кіннотою. Нечисленна група тих, кому пощастило врятуватись, на чолі з генералом Ю. Тютюнником вирушила назад, до радянсько-польського кордону, який і перетнула у ніч на 20 листопада 1921 р.¹⁸². 360 полонених українських старшин і вояків більшовики розстріляли під містечком Базар*.

Невдача Другого зимового походу (таку назву одержав цей листопадовий рейд) показала, що надії на швидке визволення

¹⁷⁹ Советская Украина и Польша... — С. 102.

¹⁸⁰ До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. (Доклад начальника Полевого Повстанчого Штабу — полк. ген. штабу Юрія Вас. Отмарштейна) // Літопис Червоної Калини. — 1930. — Ч. 6. — С. 12.

¹⁸¹ Розозний Г. Листопадовий рейд // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. — Київ, 1995. — С. 50.

¹⁸² До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. (Доклад начальника Полевого Повстанчого Штабу — полк. ген. штабу Юрія Вас. Отмарштейна) // Літопис Червоної Калини. — 1930. — Ч. 7—8. — С. 19.

* Розстріляних було саме 360, а не 359, як прийнято вважати у вітчизняній історичній літературі. Про це свідчать архівні документи (див.: Рейд у вічність. — Київ, 2001. — 127 с.).

Наддніпрянщини з-під більшовицької влади не мають підстав. Військова сила червоних залишалась достатньо потужною, а тероризоване більшовицьким режимом українське селянство вже втратило здатність до масштабного збройного опору загарбникам. Полковник Ю. Отмарштайн в офіційному рапорті Головному отаманові С. Петлюрі писав, що «рейд цей показав кабінетним закордонним політикам, що жива справа української нації не може бути вирішена штучними, теоретичними договорами, що нація українська не примирилася з московською окупацією, продовжує і буде продовжувати свою виз[вольну боротьбу]»¹⁸³. Проте це вже була радше спроба видати бажане за дійсне. Як згадував Є. Коновалець, після повернення з походу Ю. Отмарштайн і Р. Сушко склали звіт Стрілецькій раді, з якого «виходило, що всяка дальша збройна інтервенція з чужини була, на їх погляд, недоцільною й шкідливою, бо така інтервенція наражала не тільки самих активних учасників на страшенну небезпеку, але не приносила ніякої реальної користі українському населенню і ще більше викликала люті переслідування з боку більшовиків»¹⁸⁴.

«В нас ту стала біда, живемо з дня на день і очікуємо кращого, – повідомляв Є. Коновалець А. Мельнику в листі від 21 грудня 1921 р. – Як знаєте, я вам вже писав, Ромахо (Р. Сушко. – М. К.) повернув з України і сидить тепер в Каліші. Вчора там поїхав до нього Гладкий, Стефанишин згинув під Коростенем»¹⁸⁵.

* * *

Що мав відчувати Є. Коновалець після цієї чергової, але від того не менш страшної поразки? Сподіванки на продовження збройної боротьби з більшовиками й розгортання в Наддніпрянщині військової формації СС, безперечно, зазнали краху. Ситуація в Галичині та позиція львівських січовиків рили досить примар-

¹⁸³ До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. (Доклад начальника Полевого Повстанчого Штабу – полк. ген. штабу Юрія Вас. Отмарштейна) // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 20. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 68846. – Доповідь полковника Ю. Отмарштайна Головному отаманові С. Петлюрі [б. д.] – Арк. 216 – 217.

¹⁸⁴ Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 345. У спогадах Коновалець також зазначив, що «звіт пок. підполковника Ю. Отмарштейна ще більше зміцнив нас у переконанні, що думку військової інтервенції з-за кордону треба раз назавжди відкинути» (Там само. – С. 345). Проте, як свідчать документи і передусім його власне листування з Р. Сушком, напередодні Другого зимового походу Є. Коновалець такого переконання не мав.

¹⁸⁵ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 21 грудня 1921 р. – Арк. 20 зв.

ними й будь-які надії на відродження січово-стрілецької організації на західноукраїнських землях. Перспектива політичної діяльності на еміграції виглядала для Є. Коновальця, в світлі попереднього досвіду, вочевидь, малопривабливо. Здавалося, справа, якій він віддав стільки зусиль, була приречена на невдачу.

Однак саме в цей час до Є. Коновальця надійшла несподівана пропозиція від створеної зусиллями львівських січовиків військової організації. Як уже згадувалося, після невдалого замаху С. Федака на Ю. Пілсудського польська поліція розгромила провід організації – М. Матчака й В. Кучабського було заарештовано, а Я. Чиж вимушений був емігрувати за кордон. Організацію не було ліквідовано, проте вона фактично опинилась без керівництва, що загрожувало їй розпадом. Тож уцілілі від репресій члени проводу, не втаємничені у внутрішні відносини в січово-стрілецькому середовищі, звернулися по вказівки до Є. Коновальця, що формально все ще залишався організаційним зверхником колишніх січовиків.

Відсутність документів чи будь-яких інших джерел, на жаль, не дає можливості точно реконструювати обставини, за яких Є. Коновалець перебрав керування військовою організацією. Можна припустити, що вцілілі представники крайового проводу наприкінці 1921 – на початку 1922 рр. звернулись до нього з пропозицією очолити організацію. На цей час, після поразки Другого зимового походу, Є. Коновалець не міг не розуміти, що національна революція, визвольні змагання, збройна боротьба за незалежність України вже завершилися. Національний рух зазнав поразки; українські землі було поділено сусідніми державами. Боротьбу потрібно було продовжувати вже в підпіллі, нелегальними методами, в умовах повоєнних реалій... Січово-стрілецька ідея могла слугувати у цій новій боротьбі хіба що символом. Ні тонкощі політичної гри, ні спроби апелювати до ідеалів української соборності, ні готовність до співпраці з іншими політичними силами не допомогли Є. Коновальцю та його соратникам у 1920–1921 рр. успішно конкурувати з державними центрами УНР і ЗУНР.

Крайова військова організація, заснована без участі Є. Коновальця, була спрямована на конкретну діяльність, а не на ідеологічну «реанімацію» символів минулої доби. Прийняти керівництво над нею означало відмовитись від безуспішних і даремних спроб відродити власне січово-стрілецьку організацію. Повоєнна дійсність ставила нові вимоги до національного руху... Гадаємо, наприкінці 1921 р. Є. Коновалець уже усвідомлював, що українська національно-визвольна боротьба мала продовжуватись, а не повто-

рюватись. Та обставина, що вже у 1922 р. ми бачимо його на чолі крайового проводу військової організації, свідчить про те, що Є. Коновалець прийняв виклик нової доби.

Подальша діяльність військової організації й справді мала небагато спільного з традиціями попереднього етапу визвольної боротьби. Час битв на фронтах у лавах регулярних армій під прапорами демократичних урядів минув – нова військово-політична організація мала діяти у підпіллі, вже за нових умов, а серед її методів передбачалися досить різні, в тому числі й революційно-терористичні. Сильні антипольські настрої,

Є. Коновалець і В. Целевич

відчутні в Галичині від 1921 р., штовхали керівництво організації до рішучих дій проти польської адміністрації. Уже 1922 р. краєм прокотилася хвиля стихійних саботажно-диверсійних акцій, спрямованих проти польської влади. Селяни підпалювали польські військові склади, нищили телеграфне та залізничне сполучення, громили польські маєтки й двори колоністів тощо. Загалом упродовж 1922 р. було здійснено близько 2300 таких акцій. Щоправда, здебільшого вони відбувалися неорганізовано, без належного централізованого керування з боку членів військової організації. Диктатору ЗУНР Є. Петрушевичу, що надалі перебував у Відні, це навіть дало підстави, оцінюючи у розмові з полковником А. Мельником діяльність військової організації, заявити про «мізерний, а властиво ніякий вислід її роботи»¹⁸⁶. Проте справжнім випробуванням для організації стали репресії польської влади проти українського населення Галичини в 1922–1923 рр., вжиті у відповідь на саботажні акції. В українських селах

¹⁸⁶ Кентій А. *Українська Військова Організація...* – С. 34.

здійснювали масові обшуки, арештовували всіх, хто був бодай найменшою мірою причетний до антипольських виступів. Всього було затримано близько 20 тис. осіб, причому за ґрати потрапила більша частина членів військової організації. У жовтні 1922 р. Є. Коновалець був змушений виїхати за кордон¹⁸⁷. Діяльність організації було практично паралізовано, а мережу в краї розгромлено. Деморалізацію в її поріділих лавах ще більше поглибило офіційно проголошене у березні 1923 р. рішення держав Антанти визнати Галичину частиною Польської держави. Здавалося, боротьба проти поляків самотужки, без жодної надії на допомогу Заходу, була марною справою – тож чимало членів організації та її симпатиків перейшли до новоствореної Комуністичної партії Західної України, покладаючи тепер надію лише на підтримку зі Сходу.

Перебуваючи у напівзруйнованому стані, організація на якийсь час втратила здатність до активних дій. «Військової організації якби не існувало, – писав у березні 1924 р. Л. Мишуга Є. Петрушевичу. – Не тільки немає ніяких видимих знаків, чи вона взагалі існує, але навіть і примітивних інформацій щодо того, чи є які вигляди на евентуальність акцій»¹⁸⁸.

Насправді, знадобилося декілька років, щоб організація відновила свою діяльність у краю вже як Українська військова організація, – у час, коли за кордоном, серед української еміграції, виникли й зміцніли такі ідеологічно споріднені з нею організації як Група української національної молоді, Легія українських націоналістів та ін. Об'єднання їх з УВО Є. Коновальця призвело наприкінці 1920-х рр. до появи нової політичної сили, якій судилося перебрати провідну роль в українській національно-визвольній боротьбі середини ХХ ст. – Організації Українських Націоналістів.

Однак історія власне УВО-ОУН виходить за межі нашого дослідження. Діяльність Є. Коновальця на чолі цієї організації є частиною історії українського націоналістичного руху 1920–1930-х рр. – руху, чийм учасникам довелося вести національно-визвольну боротьбу в зовсім інших умовах та іншими методами, аніж це було в 1917–1921 рр.

¹⁸⁷ Книш З. *Начальна команда УВО у Львові...* – С. 296.

¹⁸⁸ Кентій А. *Українська Військова Організація...* – С. 46.

Геннадій ІВАНУЩЕНКО

РЕПРЕСІЇ НА СУМЩИНІ – ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ РОКИ

Що більше віддаляється від нас тоталітарне минуле, тим рельєфніше проступає його антилюдськість на тлі перших успіхів демократії і тим гостріше ми засуджуємо будь-які спроби реанімувати, а то й перенести характерні для нього практики на ґрунт сучасної громадсько-політичної реальності.

Говорячи про репресії на території нинішньої Сумської області, ми маємо сьогодні можливість, на підставі архівних матеріалів і краєзнавчих досліджень, висвітлити це явище в кількох вимірах: хронологічному, статистичному, джерелознавчому, порівняльному тощо. По-перше, потрібно розуміти, що йдеться саме про політичні репресії, які здійснює держава – посадові особи і каральні органи. По-друге, та держава, яка розгорнула у XX столітті геноцид на українських землях, була чужою державою-загарбником, що постала в результаті завоювання колишньої території УНР.

Розгляньмо в хронологічному порядку кілька етапів політичних репресій на території нашого краю, пов'язаних з його окупацією військами більшовицької Росії.

Перший з них належить до початку 1918 р. Українські війська на Лівобережжі мали потрапити в кліщі двох з'єднань: з Харкова на Київ насувалися війська Муравйова, а з Гомеля на Чернігів і Бахмач – армійська група Берзіна. Їм на допомогу з Брянська через усю нинішню Сумщину рухався загін А. Знаменського. Його чисельність невідома, але відома назва: «Первый московский красноармейский отряд особого назначения». Саме з його діями пов'язана перша окупація нашого краю, а назва загону характеризує суть нової влади. Загін був споряджений за вказівкою В. Леніна і складався з робітників фабрик і заводів Благущє-Лефортовського району Москви. Дорогою він поповнився робітниками Брянська. Перші кроки «радянської влади» показували, для чого, власне, прийшла вона в Україну: почалися грабування мирного населення, примусові реквізиції, репресії та розстріли. Уже 18 січня 1918 р. зі станцій Хутір Михайлівський і Конотоп було відправлено до Москви і Петрограда 140 тис. пудів цукру. Через день-два мали відвантажити ще близько 200 тис. пудів борошна¹.

¹ *Історія міст і сіл УРСР (Сумська область).* – Харків, 1973. – С. 38.

Така політика тривала впродовж усього першого, відносно короткого, періоду перебування російсько-більшовицьких військ на території нашого краю, зокрема й під час відступу внаслідок укладення Брестського миру. Так, у Конотопі при втечі більшовики реквізували в казначействі 273 тис. карбованців, у Глухові розстріляли близько 400 осіб, у тому числі й учнів місцевої гімназії, як «майбутніх буржуїв». Уся подальша діяльність більшовицької влади не просто давала приклади державного тероризму, а наочно свідчила про зародження його системи. Ось одне з повідомлень, де вперше згадано про існування концтаборів ще у 1920 р. Мова йде про Роменщину: «Сообщаю Вам донесение Начотряда т.Воронцова следующего содержания, что им взяты заложники в д.Чеберяки и арестовано совместно с председателем продштаба т. Шевченко 8 человек из которых 3-ое расстреляны, 5 чел. препровождены в концентрационный лагерь и 4 дезертиров при конвое 5 чел. красноармейцев вверенного мне отряда и 5 человек местной охраны, 13 часов выступили в д.Хоминцы со штабом для ареста кулацкого элемента. Скот и хлеб взяты в дер.Чеберяках передан продштабу»².

До речі, терор і організація голоду не були самоцілью. Набагато важливішим було створити атмосферу загальної покори і страху, спаралізувати будь-які спроби опору. В одній зі статей, написаних ще до жовтневого перевороту, а отже програмній, вождь більшовиків повчав: «Хлібна монополія, хлібна картка, загальна трудова повинність є в руках пролетарської держави, в руках повновладних Рад наймогутнішим засобом обліку і контролю [...] Цей засіб контролю і примусу до праці сильніший від законів конвенту і гільйотини. Гільйотина тільки залякувала, тільки ламала активний опір. Нам цього мало [...] Нам треба примусити працювати в нових організаційно-державних рамках [...] І ми маємо засіб для цього [...] Цей засіб – хлібна монополія, хлібна картка, загальна трудова повинність»³.

Отже, хлібна монополія і карткова система розподілу були й засобом придушення будь-якого опору, і примусом до каторжної праці. Комуністична влада зосереджувала у своїх руках увесь хліб і розподіляла його так, щоб за хлібну картку людина виконувала все, що накажуть. Проте спочатку треба було розіграти перший акт великого дійства – зібрати хліб. Для цього широко використовували армію, продзагони, комітети незаможних селян. Саме на них

² Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. Р-1241. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 69.

³ Ленін. В. Повне зібрання творів: У 52 т. – Київ. – Т. 36 – С. 294–295.

покладали «відповідальне завдання» – внести розкол у сільські громади, створити атмосферу заздрості, недовіри, доносів. У деяких місцевостях для заохочення комнезамам залишали від 10% до 25% награваного. Згодом в Україну, і в наш край зокрема, з Москви для проведення каральних та пов'язаних із ними продовольчих акцій було перекинуто регулярні військові частини: 12-ту армію, 3-тю інтернаціональну (згодом «українську»), 3-тю стрілецьку дивізії, дивізіон легкої артилерії в Конотоп. З Курська перекинуто 81-й полк, в Шостку – Дубовицький полк, на Глухівщину – Московський полк внутрішньої охорони. Слід також згадати численні продзагони, частини особливого призначення, частини ВУЧК тощо.

Влада не надто переймалася голодом, що охопив Україну 1921 р. Автори статей у тодішніх газетах били на сполох з приводу голоду в Поволжі, натомість про українські села якщо й згадували, то тільки в контексті проблеми: як би «изыскать излишки хлеба». Ось витяг з бюлетеня V губернського з'їзду Рад Полтавщини про допомогу голодуючим Поволжя: «Надо признаться – результаты невелики. Мы и на 30% не выполнили заданий Центра. Один Роменский уезд оказался на передовом посту в деле помощи голодающим. Он дал 25 вагонов хлеба выше нормы, остальные уезды далеко отстали (Згодом надійшло ще 18 вагонів зерна з Роменщини та 22 вагони з Глухівського повіту. – Г. І.). Правда, мы проделали другую, более колоссальную работу, которая задержала развитие работы помощи голодающим. Это сбор продналога. Но и в этой работе Ромны были не на последнем месте. Ромны одни из первых выполнили продналог и всё-таки первыми идут в деле помощи голодающим. Надо взять пример с Красного Роменского уезда. Надо подтянуться другим, осознать важность, мировую важность этого дела [...] Дробнис»⁴.

Якою ціною роменське начальство успішно звітувало перед тов. Дробнісом та підтягувало інших, показує наступний документ:

«Бацмановская волость».

На 1920 год на волость была наложена Государственная развёрстка: хлеба разного рода 149700 пудов, скота 250, овец 440, свиней 400, гусей 710, уток 280, кур 2700, сена 2820п., соломы 8070п. Продразвёрстка не получена благодаря плохого урожая хлеба. До 1 января поступило хлеба до 20 000 пудов, было поступление скота и других продуктов, но такие не учтены»⁵.

⁴ Голодомор 1921 – 1923 років в Україні (Зб. документів і матеріалів). – Київ, 1993. – С. 54, 219.

⁵ ДАСО. – Ф. Р-5579. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 46.

Обсяг статті не дає змоги розгорнути ґрунтовний економічний аналіз, але вдамося до найпростіших математичних підрахунків. За даними статистичного збірника, Бацманівська волость Велико-Бубнівського району складалася з 10 населених пунктів і налічувала 496 господарств. Тут мешкало 1185 чоловіків, 1206 жінок, разом – 2391 особа. Переведемо заплановані 149700 пудів у кілограми: $149700 \times 16 = 2395200$, тобто 2395 т 200 кг, і розділімо на число господарств волості: $2395200 : 496 = 4829032$. Одержимо 4 т 829 кг. Приблизно стільки в середньому мусила здати кожна сім'я – майже 5 т хліба, або по тоні з людини. Інші цифри засвідчують, що від кожної другої хати забирали корову і качку, майже від кожної по 1 вівці і 1 поросяті, від кожної по 2 гуски і 5 курей тощо. Якби це відбувалось у наш час, то для вивезення на станцію самого тільки награвованого хліба потрібно було б 48 вантажівок «ЗІЛ-130».

Підкреслю, що мова йде про один із «проблемних» для більшовиків районів з розгалуженим рухом опору проти політики «воєнного комунізму». Представники цього руху та члени їхніх родин стали ще одним об'єктом репресивної політики влади. Саме для боротьби з ними було запроваджено спеціальну інструкцію:

«20.04.1920г.

Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом и кулаческими восстаниями [...]

33) В целях предупреждения бандитизма и восстаний надлежит брать заложников из кулаков и из числа лиц влиятельных или подозрительных по соучастию или сочувствию бандам и повстанцам.

34) Заложники должны быть препровождены в Особые Отделы или Отделения ближайших воинских частей или учреждений ЧК.

35) Населению объявляется, что в случае ухода местного населения в бандитские шайки или участие в восстаниях или же иных враждебных действий против оперирующих в данной местности или пункте воинских частей, их начальников, учреждений и агентов Советской власти, заложники будут расстреливаемы [...]

37) В районах или местностях, наиболее охваченных бандитизмом или освобожденных от банд и восстаний, но являющихся очагом бандитского движения предоставить право Губвоенкомом или начальникам воинских частей по соглашению с Губвоенкомом изъять все мужское население, способное носить оружие (от 19 до 45 лет), препровождая таковое под конвоем в Окрвоенкоматы для зачисления:

а) из трудового населения – в запчасти округа.

б) из нетрудового – кулаков и буржуазного – в тыловое ополчение округа.

38) В случае явно выраженной враждебности населения, укрывательства или полной невыдачи бандитов и повстанцев на данное население может быть наложена та или иная кара.

39) Таковыми карами могут быть:

а) контрибуция продуктами продовольствия,

б) денежная.

в) производство выселения и изъятия семейств главарей и зачинщиков восстания, конфискуя все их имущество, передавая его бедноте.

г) обстрел селения.

д) его полное уничтожение.

Подписи: Председ. Совнаркома Украины: Раковский

Командюгзапад: Егоров

Член Реввоенсов. Югзапфронта: Берзин

Начтыла фронта: Эйдеман

Начюгзап: Петин»⁶.

Про перебування одного такого карального загону під командуванням Азарова на хуторі Панщина в Глухівських лісах також свідчить документ:

«Всі жінки і діти були заарештовані і відправлені у Глухів в концентраційний табір, майно конфісковане, а хутір спалено дотла». Вражає невимушеність, з якою пише Азаров про такі акції, і якби не завізовані печатки архіву на документі, все це можна було б прийняти за якусь фальсифікацію.

Цікавим є те, що вилучення харчів у селян названо «контрибуцією». «Словарь иностранных слов», виданий у радянський час, подає таке тлумачення цього терміна: «1) послевоенные принудительные платежи, взимаемые с побежденного государства государствами-победителями; 2) принудительные денежные и натуральные поборы с населения, производимые во время войны чужеземными войсками на захваченной ими территории»⁷.

Отже, більшовики, фактично, самі визнають, що вони є окупантами, а населення з його матеріальними цінностями – невірниками, у яких можна будь-що безкарно відібрати.

⁶ ДАСО. – Ф. Р-98. – Оп. 2. – Спр. 56. – Арк. 229.

⁷ Словарь иностранных слов. – Москва, 1986. – С. 250.

Інший період уже неоголошеної війни проти українського населення припадає на 1930-ті рр., коли на окупованих землях виросло нове покоління, яке, виховане в радянських реаліях, уже, до певної міри, вважало СРСР «свою» державою. Тому держава й залучала молодь до репресивних акцій проти «класових ворогів». Саме цим пояснюються величезні масштаби людських втрат. У цей час репресивну політику провадили в кількох напрямках, але основним було винищення українського селянства. Надійну правову базу для цього давав тодішній Кримінальний кодекс:

«ст. 54¹⁴. За контрреволюційний саботаж, тобто за те, що будь-хто свідомо не виконує певних обов'язків або навмисно недбало їх виконує, зумисне з метою послабити владу Уряду і діяльність державного апарату, застосовується –

позбавлення волі строком не менше як на 1 рік з конфіскацією всього або частини майна, з підвищенням при особливо обтяжливих обставинах аж до найвищої міри соціального захисту – розстрілу з конфіскацією майна. [...]

ст. 58¹. За те, що одноосібники повторно не виконують своїх зобов'язань щодо здавання хліба, або картоплі, або соняшнику державі в установлені строки –

позбавлення волі строком не менше ніж на 6 місяців або виправно-трудої роботи строком до 1 року.

За ті ж самі дії, що їх вчинили куркульські елементи, хоч би і вперше, позбавлення волі не менше як на 5 років, з конфіскацією всього або частини майна, з засланням або без нього»⁸.

Хлібозаготівельна кампанія 1932 р. викликала значну активність органів ГПУ. 8 грудня 1932 р. заступник голови ГПУ УСРР Леонюк підписав «Довідку про притягнутих та засуджених у справах, заведених органами ГПУ УСРР та міліції у зв'язку з хлібозаготівлями за серпень-листопад 1932 р.». Донецький дослідник Володимир Нікольський наводить такі приблизні показники кількості притягнутих до кримінальної відповідальності в УСРР за вказаний період самими тільки органами ГПУ: у серпні 1932 р. – 1491 (7,0%), у вересні – 2526 (11,9%), жовтні – 2850 (13,4%) та листопаді – 14330 (67,7%), загалом – 21197 осіб⁹. Тобто основну масу людей було притягнуто в листопаді, коли органи, почавши активно «викачувати» зерно з колгоспів та в одинаків, натрапили на певний опір населення.

⁸ Уголовный Кодекс УССР. – Москва. – 1950. – 127 с.

⁹ Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932-1933 рр.) // Архіви. – 2004. – № 2.

Якими ж були обвинувачення до притягнутих у ході хлібозаготівель? Дослідник накреслює таку картину:

№	Формулювання обвинувачення	Притягнуто осіб	% від загалу
1	Розкрадання, розбазарювання та приховування хліба	6940	32,7
2	Агітація проти хлібозаготівель	6449	30,4
3	Спекуляція хлібом	5715	17,5
4	Опір вивозу хліба	2022	9,5
5	Терор та підпали	441	2,2
6	Шкідництво в колгоспах та радгоспах	348	1,7
7	Не визначено	1282	6,0
	Загалом	21197	100,0

Так, третину репресованих, наголошує В. Нікольський, було звинувачено в розкраданні, розбазарюванні та приховуванні хліба, дещо меншу частку – в агітації проти хлібозаготівель. На всі інші обвинувачення припадала також приблизно третя частина заарештованих і засуджених. У цій групі майже половина припадала на спекуляцію хлібом, четверта частина – на опір вивезенню хліба. Дві третини засуджених обвинувачували в діях, спрямованих проти хлібозаготівель, а третину – у висловленні свого ставлення до таких дій. Серед засуджених виділяються такі категорії за посадою:

№	Категорії працівників	Репресованих осіб	% від загалу
1	Голови колгоспів	339	18,0
2	Члени колгоспів	749	39,8
3	Бригадири	142	7,6
4	Рахівники	141	7,5
5	Завгоспи та вагарі	265	14,1
6	Інші колгоспні керівники	195	10,4
7	Голови сільрад	35	1,9
8	Секретарі сільських партійних осередків та уповноважені райкомів партії	14	0,7
	Загалом	1880	100,0

Іншим напрямом репресивної політики було знищення творчої інтелігенції України, священиків та вірян. У листопаді 1934 р. у Воздвиженському сільськогосподарському технікумі Шосткин-

ського району органами ГПУ була розкрита українська націоналістична організація, яка складалася зі студентів і викладачів. Особливо шокували слідчих «антисемітські» настрої і те, що студенти організували своїм затриманим товаришам касу взаємодопомоги. Коли ж арештованих виводили з навчального корпусу, хтось із натовпу кинув їм під ноги букет квітів¹⁰.

Особливих репресій зазнавала педагогічна інтелігенція. Адже в її руках було виховання молоді – найгрізніша зброя, якої боялися московсько-більшовицькі поневолювачі.

У Сумському педагогічному інституті лише в 1933–1935 рр. серед близько 40 викладачів було виявлено 29 «класово ворожих націоналістичних недобитків, що намагалися прищепити студентам буржуазно-націоналістичну ідеологію»¹¹. Зокрема, були звільнені з роботи: Симоненко Карл Андрійович – член «контрреволюційної організації СВУ», Василенко М. Г. – ректор кафедри літератури – за «протаскування буржуазно-націоналістичної контрабанди у викладанні української літератури».

За свідоме культивування справжньої української мови, а не пристосованого до російської суржику поплатилося чимало викладачів інституту: «Шкідники – націоналісти направляли розвиток української літературної мови на відрив від мови українських працюючих мас, протиставляли і відділяли її від інших мов Радянського Союзу, особливо від російської мови, орієнтуючи українську мову на польську і чеську буржуазні культури. Українські націоналісти вводили в мову архаїзми, надумані слова, викидали з української мови слова, спільні з російською мовою, боролись проти революційної термінології інтернаціональної лексики»¹².

Основну небезпеку для влади становив організований опір української інтелігенції. Тому судили людей переважно групами. Так було простіше залякати підозрюваних, «розкрутити» їх, проводячи очні ставки, і найголовніше – надати судовому процесу в очах громадськості вигляду викриття добре спланованої та організованої змови. Нижче подаємо невелику зведену таблицю таких груп (невідомо – міфічних чи реальних):

¹⁰ Кімовець // Шостка. – 1 (19). – 1934. – 30 грудня.

¹¹ ДАСО. – Ф. Р-2817. – Оп. 1. – Спр. 238. – Арк. 4 зв.

¹² Корж Л. Становлення та розвиток СДПУ ім. Макаренка. – С. 43.

№	Рік	П. І. П.	Місце	Джерело
1	1937	Шийко Федір Іванович	м. Конотоп	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 6. - Спр. 542
2	1938	Гуденко Іван Остапович	Конотопський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 2. - Спр. 515
3	1938	Дубовик Іван Матвійович	Конотопський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 7. - Спр. 106
4	1938	Загородний Трохим Кузьмич	Конотопський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 6. - Спр. 267
5	1938	Йогка Степан Олександрович	Конотопський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 5. - Спр. 6
6	?	Бабіч Савелій Родіонович	Лебединський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 1. - Спр. 950
7	1938	Муха Андрій Аврамович	Лебединський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 2. - Спр. 15
8	1938	Сременко Панас Якович	Недригайлівський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 2. - Спр. 54-55
9	1938	Ткаченко Григорій Дмитрович	м. Охтирка	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 2. - Спр. 54-55
10	1937	Верюх Степан Якович	Охтирський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 1. - Спр. 663
11	1937	Бреус Кирило Якович	Охтирський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 2. - Спр. 13
12	?	Клименко Самійло Петрович	Охтирський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. Оп. 1. - Спр. 686
13	?	Козьмін Василь Григорович	Охтирський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 2. - Спр. 458
14	?	Сокіл Марко Васильович	Охтирський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 1. - Спр. 759-767
15	1944	Косач Матвій Дмитрович	м. Суми	П - 11683
16	1938	Гавриленко Лука Самойлович	В-Писарівський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 2. - Спр. 48-49
17	1938	Абрамчук Олександр Єгорович	м. Глухів	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 2/- Спр. 207-210
18	1938	Кручаков Іван Андрійович	В-Писарівський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 6. - Спр. 85
19	1938	Губенко Семен Пантелеймонович	м. Глухів	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 1. - Спр. 348
20	1938	Кострико Петро Тихонович	м. Глухів	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 1. - Спр. 934
21	1938	Міронович Микола Васильович	м. Глухів	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 1. - Спр. 879
22	1938	Давиденко Кузьма Миколайович	Глухівський р-н	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 3. - Спр. 195-196
23	1938	Войтенко Павло Дмитрович	м. Конотоп	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 2. - Спр. 258-261
24	1938	Гонтар Михайло Гаврилович	м. Конотоп	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 1. - Спр. 383-386
25	1938	Климок Степан Іванович	м. Конотоп	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 2. - Спр. 22
26	1938	Козлов Сергій Федорович	м. Конотоп	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 1. - Спр. 975-977
27	1938	Пістун Василь Євдокимович	м. Конотоп	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 1. - Спр. 350
28	?	Пільгуй Ілля Іванович	м. Конотоп	ДАСО. - Ф. Р-7641. - Оп. 2. - Спр. 258-261

Третя і четверта хвилі репресій на території нашої області прокотилися в період Другої світової війни та після неї і були пов'язані з німецькою окупацією та поверненням радянської влади. Проте вони заслуговують на окрему розмову.

Політичні репресії – це злочин проти народу, а злочин має бути покараний, інакше ми ризикуємо знову і знову опинитися в становищі заручників періодично відтворення системи державного тероризму. Лиш один із тоталітарних режимів, який лютував на українських землях у минулому столітті – гітлерівський, – був покараний (і то частково) в рамках Нюрнберзького судового процесу. Зі здобуттям незалежності України 1991 р. багато науковців і громадських діячів стали говорити про необхідність Нюрнбергу-2 над комуністичним режимом, і дуже погано, що такий процес не відбувся. Але ніхто, мабуть, не думав про те, що і після 14 років незалежності доводитиметься вести мову про нагальну потребу третього Нюрнбергу – в масштабах України, та й окремої області.

Олександр ЛУЦЬКИЙ

ЛЬВІВ ПІД РАДЯНСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ 1939–1941 РР.

Всебічне дослідження історії Львова не можливе без вивчення її радянського періоду, зокрема подій, що сталися на початку Другої світової війни, коли західноукраїнські землі були приєднані до СРСР і включені до складу Української РСР. Перетворюючи Західну Україну на інтегральну частину Радянського Союзу, сталінський режим у ті роки особливу увагу приділив Львову – найбільшому за кількістю населення місту регіону, його політичному і культурному центрові. Львів став головною сценою, на якій розігралися найважливіші події, пов'язані з творенням нового суспільного ладу, він був свого роду вітриною тих радянських нововведень, які стисло можна визначити терміном «радянізація», що кардинально змінила політичний, господарський, культурний, соціальний устрій західноукраїнських земель.

Стосовно історіографії означеної теми варто вказати, що за останні роки вітчизняні та зарубіжні, здебільшого польські, історики помітно активізували вивчення подій 1939–1941 рр. у Львові. В сучасних умовах вони дістали змогу об'єктивно розкрити всю складність і суперечливість суспільних процесів, уникнути маргінальних рефлексій і тенденційних оцінок, усталених догм і нагромаджених стереотипів. Загалом же, на сьогодні цю проблематику ще далеко не вичерпано. Саме тому автор поставив собі за мету на основі виявлених і опрацьованих документальних джерел, спеціальної літератури подати загальну картину суспільних процесів у галицькій столиці в конкретний період, водночас звертаючи увагу на різні аспекти політичного, соціально-економічного і національно-культурного життя львів'ян.

На початку Другої світової війни, в результаті реалізації однієї з умов таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., західноукраїнські землі (Східна Галичина, Західна Волинь і частина Полісся) були окуповані військами СРСР. 22 вересня 1939 р. Червона армія вступила у Львів, що викликало неоднозначну реакцію різних прошарків міського населення – від повного несприйняття до палкої підтримки. Деякі

Вступ Червоної армії до Львова 22.IX.1939 р.

вищі державні урядовці, офіцери, промисловці, банкіри, функціонери політичних партій та ін., дізнавшись напередодні про ймовірний прихід радянських військ, намагалися покинути місто. Частині з них вдалося це зробити. І хоча серед утікачів були ті, хто просто піддався паніці, не бажаючи стати жертвою військового конфлікту, або хто прагнув у тяжку хвилину з'єднатися з рідними, — усе ж більшість із них штовхали за кордон ненависть до Радянського Союзу й усвідомлення небезпеки можливих репресій.

Появу радянських військ підтримало насамперед неможливе населення, здебільшого українці та євреї, яких більшовицьке керівництво зуміло дезорієнтувати, вправно використавши привабливі гасла національного визволення та соціальної справедливості. Основна ж частина львів'ян зайняла вичікувальну позицію, сподіваючись на мирне співіснування з новою владою. Така позиція, очевидно, пояснювалася багатьма причинами і, передовсім, незнанням дійсних намірів Кремля щодо майбутнього західно-українських земель та їхнього населення. Показово, що в обложеному німецькими і радянськими військами Львові на військових нарадах узяла гору пропозиція здати місто саме

Червоній армії, а не німецькому Вермахту, хоча й такий варіант мав своїх прихильників¹. Є підстави стверджувати, що в ситуації очевидної воєнної поразки Польщі й безперспективності подальшого відкритого опору зовнішній агресії, частина польської еліти, зокрема військової, була схильна розглядати дії СРСР як менше зло, ніж загроза опинитися під нацистською окупацією. Не випадково командувач оборони Львова генерал Владислав Лянґнер на переговорах з радянськими генералами переконував своїх співрозмовників у тому, що його війська ведуть бойові дії з німцями, і погоджувався здати місто Червоній армії, покликаючись при цьому на традиції слов'янської єдності². Значна частина польської інтелігенції, як і загалом польського населення, відчувала себе зрадженою урядом; багатьох охопили глибоке розчарування і депресія. Очевидно, вони ще не забули, як на початку вересня, коли до міста вступали польські військові частини, чимало львів'ян-

Мешканці міста вітають відділи Червоної армії. Вересень 1939 р.

¹ Grzelak C. *Kresy w czerwcu. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku.* — Warszawa, 1998. — S. 400.

² Ruć K. *Obrona Lwowa w roku 1939.* — Rzeszów. — 1991. — S. 44.

поляків, вітаючи їх, скандували з тротуарів: «На Берлін! На Берлін!»³. Навіть чоловіки не в силі стримати сліз відчаю, коли бачили на вулицях Львова польські військові частини з білими прапорами капітуляції⁴. Інтелігенція намагалася зрозуміти можливі наслідки ситуації і прагнула не конфліктувати з новою владою, надто що становище попервах видавався тимчасовим.

Досить стримано повела себе в перші дні радянської окупації єврейська еліта Львова, серед якої традиційно сильними були пропольські настрої. Така позиція до певної міри контрастувала з виразно прихильним ставленням єврейської громади до приходу Червоної армії. Найвагомішою причиною прорадянських симпатій серед євреїв Львова був прагматичний розрахунок: там, де вступали війська СРСР, не мало бути німецької зони окупації. Радянська влада, на думку більшості євреїв, могла гарантувати їм особисту безпеку.

Неготовою до раптових поворотів війни виявилася й ослаблена внутрішніми суперечностями українська політична еліта Львова. Несподівана поява Радянського Союзу на авансцені бойових дій і стрімкий перехід його війська через Збруч поламали всі розрахунки політиків. Запропонована наприкінці 1939 р. керівництвом Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) програма дій, яка закликала українців Польщі виконати свій громадянський обов'язок щодо держави, виявилася нереальною. Після воєнної поразки Польщі, виїзду за кордон її уряду, що залишив населення Західної України віч-на-віч з новим окупантом, український політикум змушений був терміново визначитися. Відсутність єдиної візії політичного майбутнього цих земель, за наявності, здавалося, кількох варіантів вирішення їхньої долі, вилилась у нескоординовані дії. Частина українських громадсько-політичних діячів, усвідомлюючи небезпеку червоної навали, відразу перейшла в німецьку зону окупації. На території Генеральної губернії, створеної нацистами в жовтні 1939 р. в центральній частині окупованої Польщі, знайшли притулок чільні представники політичних партій, зокрема, голова УНДО В. Мудрий, лідери Української соціалістично-радикальної партії (М. Стахів, О. Павлів), Української соціал-демократичної партії (Л. Ганкевич), Фронту національної єдності разом з Д. Паліївим, кількості діячів

³ Дув.: Jaz A. *We Lwowie za Sowietów // Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939-1941) / Wstęp i redakcja T. Berezy. — Rzeszów, 2006. — S. 156.*

⁴ Nowakowski Z. *Przedmowa // Schlejen K Lwowskie Gawędy. — London—Toronto, [b. d. w]. — S. 5.*

Організації Українських Націоналістів (ОУН) на чолі зі Степаном Бандерою, звільненим із тюрми після падіння Польщі.

Однак більшість української інтелігенції залишилася на захоплених радянськими військами територіях. Вона, як і переважна частина українського загалу, вважала вересневу ситуацію геополітичною неминучістю, сподіваючись, що більшовицький режим в СРСР, дещо еволюціонуючи, з огляду на воєнний стан і якісно інші суспільно-політичні умови Західної України, буде зважати на традиції та права населення краю. Не були винятком і такі «аристократи духа», котрі повністю усвідомлювали небезпеку, яка загрожувала їм унаслідок рішення залишитися зі своїм народом і розділити його долю в цей складний період. Провідні діячі українських політичних партій, котрі zostалися у місті, очевидно, керувалися настроєм, який лаконічно сформулював у ті дні видатний діяч українського кооперативного руху, член Центрального комітету Українського національно-демократичного об'єднання, польський сенатор (1935–1939) Остап Луцький: «Вміли ми бути генералами за добрих часів, то мусимо ними бути й за гірших»⁵. Вони, не бачачи іншої альтернативи, вирішили засвідчити свою готовність співпрацювати з радянською адміністрацією за умови збереження в Галичині давніх організаційних структур господарського і культурного життя українців, недопущення репресій проти духовенства тощо. Цю позицію авторитетна делегація на чолі зі старійшиною української політики Галичини Костем Левицьким виклала 24 вересня під час зустрічі з офіційними представниками СРСР у Львові. Останні, запевнивши делегацію, що Червона армія прийшла визволяти Західну Україну, просили підтримувати радянський уряд та співпрацювати з ним. Щоб підтвердити лояльність до нової влади, керівництво УНДО ще 21 вересня 1939 р. вирішило припинити свою діяльність. За кілька днів такі рішення ухвалили політичні проводи й інших українських легальних політичних партій⁶. Проте це не врятувало їх від переслідувань з боку сталінського режиму, який одним із своїх першочергових завдань визначив негайну і повну нейтралізацію всіх явних і потенційних політичних противників. Не задовольнившись зовнішньою демонстрацією лояльності, органи НКВД наприкінці

⁵ Цит. за: Витанович І. *Історія українського кооперативного руху*. — Нью-Йорк, 1964. — С. 362.

⁶ Прокоп М. *Україна і українська політика Москви // Сучасність*. — 1981. — Ч. 1. — С. 100–101; Рубльов О. С., Чеченко Ю. А. *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті роки ХХ ст.* — Київ, 1994. — С. 188.

вересня і на початку жовтня 1939 р. заарештували лідерів УНДО, колишніх послів до польського сейму, senatorів. 26 вересня у Львові був заарештований редактор найстарішої і найвпливовішої щоденної газети «Діло» І. Німчук; 27 вересня – колишній посол від УНДО В. Целевич; 28 вересня – один із засновників УНДО, його перший голова Д. Левицький; 30 вересня черга дійшла до 80-річного К. Левицького, якого згодом вивезли до Москви і запроторили до внутрішньої в'язниці НКВД⁷. 2 жовтня серед арештованих опинився і Остап Луцький. Без розголосу, переважно вночі, за заздалегідь підготовленими списками були проведені також арешти провідних діячів польських і єврейських політичних партій та організацій. Заарештували і весь особовий склад міської управи на чолі з С. Островським⁸. Усім їм інкримінували «антирадянську націоналістичну діяльність» (без строку давності), вислугування перед капіталістами тощо.

Рятуючись від репресій, чимало львів'ян намагалося втекти на окуповану нацистами територію Польщі. Частині з них це вдалося, причому в легальний спосіб – за сприяння німецької репатріаційної комісії, яка забезпечувала переселення німців. Кілька тисяч поляків, українців і євреїв, видаючи себе за німців, виїхали на Захід зі Львова наприкінці 1939 – на початку 1940 рр.

На місці ліквідованих старих органів територіальної адміністрації та місцевого самоврядування групи радянських партійних активістів утворювали нові органи влади. При цьому «вповноважені» суворо дотримувалися визначених наперед форм нового суспільного устрою і способів переходу до нього, рішуче придушуючи будь-які місцеві ініціативи. Тоталітарний режим в особі своїх функціонерів відразу дав зрозуміти львів'янам, що він приходить назавжди. 29 вересня командувач Українського фронту С. Тимошенко виступив з офіційним зверненням до населення Західної України, в якому давав рекомендації щодо створення нових органів влади і керування. Це мали бути: у містах і повітах – тимчасові управління, у волостях і селах – селянські комітети. Невдовзі їх було сформовано на всій території Західної України.

Тимчасове управління м. Львова створювалося за безпосередньої участі відряджених зі східних областей України партійних і радянських працівників, а також політруків Українського фронту. Очолював орган громадянин СРСР, комуніст

⁷ *Краківські вісті (Щоденник)*. – 1942. – 14 квітня.

⁸ *Нація в поході*. – 1940. – 25 червня.

Ф. Єременко. Деякі відповідальні посади надали й місцевим активістам. Добираючи кадри, приїжджі «уповноважені» керувалися головно класовим принципом, коли на перше місце ставилося не ерудицію і компетентність кандидата, а його пролетарське походження і відповідну громадську активність. Тому відділ палива і транспорту львівського тимчасового управління очолював малоосвічений колишній возій пива місцевої пивоварні, а продовольчий відділ – слюсар залізничних майстерень⁹. Істотно впливали на вирішення будь-яких принципових питань, що стосувалися життєдіяльності міста, вони, звичайно, не могли. Начальник відділу палива і транспорту Тимчасового управління м. Львова О. Кармазин, який згодом був призначений заступником голови міськвиконкому, визнавав: «Пам'ятаю перші дні [...] Законів я не знав. Досвіду керівної роботи в мене не було. Як вирішувати питання спочатку підказувало робітниче чуття [...]»¹⁰.

За своєю суттю і функціями Тимчасове управління м. Львова мало чим відрізнялося від традиційних радянських органів влади. Для оперативного керування різними сферами соціально-економічного і культурного розвитку, окрім згаданих відділів, організували також промисловий, фінансовий, торговельний, відділи народної освіти, охорони здоров'я, політико-виховної роботи та ін. Радянська влада, щоб переконати населення Львова в перевагах нового суспільного устрою, скерувала свої зусилля на впорядкування міського господарства, налагодження торгівлі, поліпшення роботи закладів охорони здоров'я, ліквідацію безробіття. Одним із перших заходів Тимчасового управління м. Львова стала організація робітничих комітетів на великих заводах і фабриках, які взяли під свій контроль діяльність адміністрації підприємств.

Львів було обрано місцем проведення Народних Зборів Західної України, покликаних у законодавчому порядку вирішити питання щодо нового територіального статусу західноукраїнських земель та їхнього майбутнього суспільно-політичного устрою. Ідея провести захід належала московському керівництву. 1 жовтня 1939 р. на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням Сталіна було детально розглянуто сценарій цього форуму і зроблено спеціальні ухвали, які визначали терміни проведення виборів депутатів, місце і час скликання Зборів, а також сформульовано

⁹ *Вільна Україна. – 1939. – 15, 21 жовтня.*

¹⁰ *Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-1999. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 13.*

У залі засідання Народних Зборів Західної України

основні пункти порядку денного. Першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова політбюро ЦК ВКП(б) зобов'язало підготувати тексти декларацій, які повинні були затвердити депутати Народних Зборів Західної України¹¹.

Під час підготовки заходу у Львові було створено 63 виборчих округи, 181 виборчу дільницю, організовано численні агітпункти. Виборчу кампанію супроводжували щоденні мітинги і збори, було задіяно радіо та пресу, друкувалися плакати, листівки. 10 жовтня у Львові відбулося 9 мітингів, 16 жовтня – 40, а наступного дня – ще понад 20 масових передвиборчих заходів. Державні чиновники контролювали процедуру добору і висунення кандидатів у депутати Народних Зборів. У Львові було зроблено все, щоб не допустити висунення і, головне, реєстрації як кандидатів активістів західноукраїнських партій. Показово, що серед 44 офіційних гасел, під якими проходила передвиборча кампанія, були й такі: «Тільки одна партія більшовиків вірна інтересам трудящих всього світу.

¹¹ *Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 1014. – Арк. 57–61.*

Трудаючі Західної України, ведіть жорстоку боротьбу проти всіх буржуазних націоналістичних партій, запеклих ворогів трудового народу», «Пепеєсівці, ундівці, сіоністи, поалейціоністи, бундівці – прибічники поміщиків, капіталістів та польських панів – зрадники інтересів трудового народу»¹². Тому не випадково серед зареєстрованих у Львові кандидатів у депутати Народних Зборів не виявилось жодного представника колишньої політичної еліти – переважна частина з них походила з найбільш упосліджених прошарків населення. Показово, що внаслідок відповідного добору кандидатів особи з вищою освітою становили серед депутатів Народних Зборів лише 5,2%, із середньою – 20,6%, тоді як з початковою – 72,6%, а неписьменні – 1,6%. Непропорційно низьким виявилось і представництво польського та єврейського населення серед депутатів: українці становили 92,2%, поляки – 3%, євреї – 4,3%, росіяни – 0,5%¹³.

Усе це вплинуло на результати виборів, які засвідчили неоднозначне ставлення різних соціальних і національних груп до перемін, зумовлених приходом Червоної армії. За офіційними даними, у виборах взяли участь 92,8% виборців Західної України, з них за кандидатів у депутати Народних Зборів проголосували 90,4%. Не з'явилися на виборчі дільниці або голосували проти понад 700 тис. виборців. Крім того, майже 76 тис. бюлетенів було визнано недійсними. За умов безальтернативних виборів (у кожному з 1495 виборчих округів було зареєстровано тільки по одному кандидату) 11 депутатів не було обрано. У Львові, за даними окружних виборчих дільниць, із 268382 виборців участь у голосуванні взяли 256802 осіб, або 95,7% виборців. За висунених кандидатів проголосували 240008 осіб, або 93,5% тих, хто взяли участь у виборах. Бюлетенів, визнаних недійсними, було 1651. За тими ж даними, проти проголосували 15103 виборці¹⁴.

Достовірність офіційних даних про підсумки голосування на виборах до Народних Зборів, зокрема у Львові, неодноразово (і не без підстав) викликала сумніви. Безперечно, сама суспільно-політична атмосфера, в якій відбувалися вибори, щораз більший терор аж ніяк не створювали необхідних передумов для вільного волевиявлення, надто ж за відсутності справді таємної процедури голосування. Загалом, судячи з того, якого значення виборам до Народних Зборів надавало радянське партійно-державне керівництво, наслі-

¹² Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 859. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 26.

¹³ Там само. – Спр. 4. – Ч. 1. – Арк. 13.

¹⁴ Вільна Україна. – 1939. – 25 жовтня.

док цієї акції був передбачуваний. М. Хрущов у своїх мемуарах згадував: «Я весь час перебував у Львові і організовував усю роботу. Коли відбувалося засідання народних депутатів, я сидів у ложі і спостерігав. Я пишався тим, що з самого початку і до кінця я був у західних областях і організовував усю справу»¹⁵.

Відповідно до ретельно розробленого сценарію, Народні Збори Західної України відбулися 26–28 жовтня 1939 р. в приміщенні Великого міського театру Львова. Депутати зборів, виконуючи заздалегідь визначену роль, без ґрунтовного обговорення і з'ясування всіх обставин та наслідків ухвалених рішень, одностайно проголосували за декларації про встановлення радянської влади на всій території Західної України і возз'єднання з радянською Україною, про націоналізацію банків і великої промисловості, конфіскацію поміщицьких і монастирських земель.

1 листопада 1939 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР, заслухавши заяву Повноважної комісії Народних Зборів, ухвалила закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з Радянською Україною.

Після формального приєднання західноукраїнських земель до СРСР сюди почали механічно переносити весь комплекс «казармового» соціалізму. Насаджування тих організаційних і керівних структур, того господарського механізму, які були притаманні сталінській тоталітарній державі, здійснювалося без огляду на місцеві потреби і можливості.

Рішенням Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 р. в Західній Україні було ліквідовано старий адміністративно-територіальний поділ і утворено Волинську, Дрогобицьку, Ровенську, Львівську, Тернопільську, Станіславську області в складі УРСР. Після цього функції тимчасових органів влади, за радянським зразком, перейшли до виконкомів обласних, районних і сільських рад депутатів трудящих. Політичними центрами, які зосередили в своїх руках усі основні важелі влади, стали створені тут органи більшовицької партії. 27 листопада ЦК КП(б)У затвердив склад бюро Львівського обкому партії. 10 грудня 1939 р. за його рішенням Львів був поділений на 4 райони: Центральний (пізніше Сталінський), Залізничний, Червоноармійський і Шевченківський. Одночасно був затверджений склад міського і районних комітетів партії, а також виконкоми міськради і районних рад¹⁶. Причому виконкоми

¹⁵ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва // Вопросы истории, 1990. — № 7. — С. 99.

¹⁶ ДА/Ю. — Ф. II-3. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2, 7.

Радянський пропагандистський плакат 1939 р.

створювали без самих рад, оскільки вибори до місцевих рад у західних областях відбулися лише в грудні 1940 р. Все це засвідчувало, що новостворені владні структури аж ніяк не залежали від волі населення, а були додатком компартійних органів. Упадало в око й те, що існувало своєрідне взаємопроникнення партійних і радянських структур. Керівники виконавчих комітетів (обласного, міського, районних рад трудящих) здебільшого входили до складу відповідних партійних комітетів, а, своєю чергою, другі секретарі тих комітетів засідали у виконавчих органах влади. Специфічним для Львова був факт, що перший секретар Львівського обкому КП(б)У Л. Грищук одночасно був також першим секретарем Львівського міського комітету партії.

Особливістю радянського режиму у Львові було й те, що функції партійних та державних структур не були чітко розмежовані. Партійні органи втручались у вирішення не лише політичних і кадрових питань, але й господарських, причому їм належало останнє слово. Проте ні місцеві партійні, ні радянські органи влади у Львові не могли керувати всіма установами, що розташовувались у місті. Поза їхнім контролем були військові об'єкти. Не могли вони також реально впливати на роботу структур, підпорядкованих союзним міністерствам, зокрема органів внутрішніх справ і державної безпеки. У ті часи вони становили ніби «державу в державі» й виконували вказівки передовсім свого керівництва.

Сталінський режим не допустив існування у Львові жодної політичної сили, окрім більшовицької партії. У місті припинили діяльність усі колишні культурно-освітні, кооперативні, фінансово-економічні та інші товариства й організації, які за попередньої влади існували на засадах відносно вільної самоорганізації громадян. Усі елементи громадянського суспільства були за короткий час ліквідовані, а нові громадські організації радянського типу, в тому числі профспілки, комсомол, творчі спілки тощо були лише філіями партійно-державних органів. Таку політику зумовлювала природа більшовицької тоталітарної системи, що прагнула повністю контролювати життя суспільства і особи, а тому не могла толерувати ніяких незалежних від держави громадських осередків.

Шляхом механічного перенесення структурних підрозділів здійснювалася й організація репресивно-каральних органів. 23 вересня 1939 р., згідно з розпорядженням коменданта Львова, у місті почалося формування міліції, яку через кілька днів перейменували у робітничу гвардію. У грудні 1939 р. їй надано назву, прийняту в СРСР, – робітничо-селянська міліція. Протягом листопада –

грудня 1939 р. було створено й укомплектовано обласне управління НКВД, чий оперативний склад зібрали з різних областей УРСР. У місті були розквартировані також значні сили Червоної армії, зокрема командування 6-ї армії, також 4-го механізованого корпусу, підрозділи піхоти, кавалерії, артилерії, зв'язку, саперів та ін. Численними були частини прикордонних і конвойних військ НКВД¹⁷.

У 1940 р. структура органів влади і громадських організацій Львова загалом не відрізнялася від тієї, що вже існувала на решті території СРСР. Особливістю функціонування нової політичної системи був, головним чином, кадровий склад перших керівників нової партійно-державної адміністрації. Він формувався передусім із працівників, що прибули за скеруваннями ЦК КП(б)У, всесоюзних і республіканських наркоматів. Основною причиною цього стала недовіра до місцевих спеціалістів з огляду на їхнє політичне минуле та соціальне походження.

Значна частина прибулих до Львова керівників неправильно оцінювала тогочасне соціально-економічне та політичне становище в місті, була погано ознайомлена зі звичаями і традиціями місцевого населення. Незабаром з'ясувалося, що партійні органи на Сході України намагалися скерувати в нові області ті кадри, які не відповідали вимогам своєї посади або, навіть, чимось себе скомпрометували. Тому серед прибулих «уповноважених» було чимало аморальних людей, п'яниць, хоча всі вони мали позитивні характеристики з попереднього місця роботи.

Надіслана «номенклатура», й почасти спеціалісти, були провідниками русифікації. Перевірка, проведена на початку 1941 р. в установах і організаціях Львова, виявила, що в багатьох із них усе внутрішнє діловодство вели винятково російською мовою¹⁸. На керівних посадах часто опинялися люди, які за анкетними даними вважалися українцями, проте фактично не знали ні рідної мови, ні рідної культури, що дуже болісно сприймало українське населення міста. У Львові траплялися непоодинокі випадки, коли чільні посадовці відверто нехтували українською мовою, зневажливо і зверхньо ставилися до галичан. На першій львівській обласній партійній конференції в квітні 1940 р. М. Козирев, голова облвиконкому, змушений був визнати, що «тут товариші і навіть

¹⁷ Bonusiak W. *Radziecki aparat okupacyjny we Lwowie w latach 1939-1941 // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura / Pod red. K. Karolczaka. – Kraków. 2002. – T. IV: Studia z dziejów Lwowa – S. 398; Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939-1944. Życie codzienne. – Warszawa, 2000 – S. 29–31.*

¹⁸ ДАЛО. – Ф. П-3. – Он. 1. – Спр. 19. – Арк. 177–179.

комуністи неправильно зрозуміли свою роль. Вони вважають себе розумнішими за всіх, зовсім не рахуються з місцевими товаришами». З цього приводу гостро висловився 1940 р. на серпневих зборах партактиву області й перший секретар обкому КП(б)У Л. Грищук: «Не може бути такого явища, коли приїхавши з східної області, товариші не бажають становитись (так у тексті. – О. Л.) в одну чергу за чим-небудь з місцевим населенням[...] нібито існують якісь два закони, один закон для приїжджих з східних областей, а другий для місцевого населення»¹⁹. Загалом, у львів'ян складалося враження, що форми поведінки, прийняті у цивілізованому світі, були для багатьох прибулих річчю невідомою. Тому їх часто сприймали як людей з іншою ментальністю. Їхня невихованість, що виявлялася на кожному кроці, вражала і відштовхувала. Мілена Рудницька, яка восени 1939 р. мала за плечима три тижні роботи інспектором дитячих будинків Львівського шкільного округу, писала до Осипа Назарука: «Уявіть собі “еліту”, якої товариські форми, щоденні звички, вся культура щоденного життя – стоїть на рівні африканських дикунів. Що прийдеться з цими дикунами робити? Творити для дорослих людей якісь виховні інститути, в яких треба їх вчити, як по-людськи жити, як митися, як вдягатися, як їсти, як сидати, як ходити, як знайомих на вулиці здоровити, і інших найпримітивніших засад культурної поведінки? [...] Не можу Вам сказати, з якою погордою дивляться наші мужики (як відомо, товариська культура нашого простолюддя д[уже] висока і шляхотна) на большевиків, – власне з причин їх некультурности і дикунства. В кімнаті (також в бюрі) сидять завсіди в шапці на голові, привітів на вулиці не знають, їсти не вміють (у Льв[ові] люди нарочно ходили до готелю Жоржа, де була головна харчівня большев[ицьких] урядовців і покладалися зо сміху на вид їх поведінки за столом), – одним словом: менажерія (звіринець. – О. Л.)»²⁰.

Серед «уповноважених», зайнятих на відповідальній роботі в партійних, радянських, комсомольських, профспілкових органах Львова, переважали малокомпетентні особи, чия освіта звичайно не перевищувала рівня середньої школи і доповнювалася тримісячними курсами пропагандистів. Зате ці люди пройшли сувору школу сталінського виховання, навчилися беззастережно підкорятися партійній дисципліні. Тому саме на них опирався

¹⁹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 112.

²⁰ Мілена Рудницька. Статті, листи, документи. Зб. документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / Упор. М. Дядюк. – Львів, 1998. – С. 595.

тоталітарний режим у реалізації своїх планів щодо форсованого перетворення західноукраїнських земель в інтегральну частину СРСР.

1 грудня 1939 р. у Львові розпочалась масова націоналізація промислових підприємств, унаслідок якої до кінця місяця у власність держави було передано 178 об'єктів. Причому націоналізували не лише великі і середні заводи та фабрики, але й дрібні ремісничі майстерні, кустарні підприємства. Своєрідною особливістю націоналізації було те, що її часто проводили через загальні збори робітників підприємств. Тому зовні ця процедура інколи подобала на народне волевиявлення. Збори проводили представник тимчасового управління (пізніше райвиконкому або міськвиконкому), вже призначений новий директор і представник робітничого комітету. Ці ж особи входили до складу комісії, яка за відповідним актом приймала підприємство у власність держави. Завершувалась націоналізація рішенням райвиконкому і міськвиконкому, яке затверджував облвиконком.

Націоналізовані підприємства відразу включали до організаційної структури промисловості Радянського Союзу. Вони підпорядковувалися всесоюзним і республіканським наркоматам або відомствам, деякі – обласному і районним виконавчим комітетам рад депутатів трудящих. Значні державні асигнування, виділені на відновлення діяльності заводів і фабрик, введення дво-тризмінного режиму роботи замість однозмінного, різке збільшення зайнятих на виробництві (кількість людей, що працювали, у промисловості міста, за один рік радянської влади зросла більше, ніж за 10 попередніх років) – усе це дало змогу вже на початку 1940 р. досягти рівня індустріального розвитку початку 1939 р., а незабаром і перевершити його. Проте очікуваних результатів широкомасштабні структурні зрушення у народному господарстві, в розподілі власності, в концентрації виробництва не дали. Невдовзі після проведеної націоналізації заводів і фабрик виявилися хронічні хвороби соціалістичної економіки: низька ефективність роботи більшості державних підприємств, незбалансованість попиту і пропозиції, повільне зростання продуктивності праці, незадовільна якість продукції.

В управлінні націоналізованою промисловістю запанувала жорстка централізація, яка практично не залишала простору для самостійних рішень господарських керівників, інженерів та техніків. Внаслідок цього безпосередні виробники були відчужені від засобів виробництва і перетворились у різновид найманих

працівників, до того ж позбавлених серйозних матеріальних стимулів до високопродуктивної праці. Відповідно, це послаблювало ініціативу, породжувало пасивність. Також ускладнювало становище необґрунтоване усунення з роботи місцевих спеціалістів, насамперед колишніх власників підприємств, яке проходило під прапором боротьби із «класово ворожими елементами». До 15 квітня 1940 р. у Львові і Львівській області з цієї причини на промислових підприємствах і у сфері залізничного транспорту було звільнено близько 10900 осіб²¹, переважно поляків.

Усе це не могло не позначитися праці виробничих колективів. Часто нераціонально використовувалося устаткування, сировину, робочу силу, не на належному рівні стояли фінансове господарство і планування. Простіші обладнання, штурмівщина, аварії, антисанітарія стали масовим явищем на багатьох підприємствах. Плани, спущені трудовим колективам, були занижені і не відповідали виробничим потужностям. Так, коли шкірзавод № 3 у Львові мів виготовити протягом року 2,5 тис. тонн твердої шкіри, наркомат легкої промисловості УРСР затвердив йому план на 1941 р. в обсязі 1 тис. тонн. Однак і за подібних умов майже половина підприємств державної промисловості і артілей промислової кооперації систематично не виконувала плани²².

В основу діяльності заводів, фабрик, промислових артілей і будівельних організацій були покладені валові показники, тож на більшості підприємств якість продукції замість підвищуватися суттєво погіршилася. В газеті «Вільна Україна» наводили приклади, коли у львівській промартілі ім. 24 березня до тілогрійок пришивали рукави невідповідного розміру і криві коміри, а до чоловічих костюмів – жіночі гудзики. Погіршення якості виготовленої продукції було настільки очевидним, що цей факт дістав офіційне підтвердження і в матеріалах першої обласної партійної конференції 1940 р.: «Слід відмітити, що в умовах капіталістичної Польщі [...] конкуруючі підприємства випускали продукцію значно кращу, ніж випускає наш обллегпром»²³.

Своє невміння керувати адміністрація підприємств часто прикривала понаднормовими роботами, змушуючи робітників працювати з порушенням техніки безпеки. Втілення в життя указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід

²¹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 5; Спр. 22. – Арк. 70, 73; Спр. 23. – Арк. 33–35, 38, 96; Спр. 24. – Арк. 5–6.

²² Вільна Україна. – 1914. – 20 березня; ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 87.

²³ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 49.

на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками і службовцями підприємств і установ» означало ліквідацію принципу вільного наймання робітників через ринок праці, свободи вибору сфери зайнятості і зміни місця роботи. Працівник міг отримати дозвіл на звільнення тільки в кількох випадках: у зв'язку з інвалідністю чи хворобою, виходом на пенсію або зарахуванням на навчання. За прогул без поважних причин або за спізнання карали виправно-трудовими роботами за місцем праці строком до шести місяців.

У Львові робили спроби підвищити продуктивність праці, організовуючи соціалістичне змагання. Розпочате на підставі соціалістичних зобов'язань, які взяли на себе трудові колективи і окремі робітники, воно з часом перетворилося на ідеологічне гасло, показний елемент звітів перед вищими ланками, на засіб морально-адміністративного примусу до праці.

На радянський кшталт, безцеремонно, не дотримуючись щонай-елементарніших формальностей, у Львові перебудували кооперацію. Так, про ліквідацію головної ідейно-організаційної і контрольної установи західноукраїнського кооперативного руху – Ревізійного союзу українських кооперативів – просто оголосили на зборах її працівників 12 грудня 1939 р., не скликаючи представників кооперативів²⁴. Перестали існувати кредитна та споживча міська кооперації, їхнє майно з членськими внесками і заощадженнями перейшло до держави. Усі об'єднання споживчої кооперації включили в систему Укоопспілки, яка, своєю чергою, підпорядковувалася Центросоюзові – найвищому органу радянської кооперації.

Через незадовільний технічний стан підприємств, високий рівень спрацьованості основних фондів, повне розірвання зв'язків з постачальниками палива, комплектуючих матеріалів, котрі залишились на окупованій нацистами території Польщі, а також встановлення директивних цін на готову продукцію багатьох заводів і фабрик були позбавлені можливості підвищувати ефективність виробництва. Пошук нових ділових партнерів значно ускладнювався з огляду на дезорганізацію всього господарського комплексу регіону, відсутність у підприємств обігових коштів.

Одночасне використання радянського карбованця і польського злота (у співвідношенні 1:1) створило не тільки великі труднощі у взаєморозрахунках між суб'єктами економічної діяльності, але й

²⁴ ДАЛО. – Ф. II-3. – Он. 1. – Спр. 2. – Арк. 31; Спр. 6. – Арк. 10, 22–23, 57–58, 85; Спр. 4. – Арк. 120–121.

вкрай негативно позначилося на всьому споживчому ринку. Реально злотий коштував значно більше карбованця, а ціни в СРСР були істотно вищі, ніж у Західній Україні: скажімо, наручний годинник у Москві коштував 300–400 карбованців, а у Львові – 30 злотих²⁵. Це зумовило ажіотажний попит серед червоноармійців і радянських чиновників. Приватні торговці стали масово закривати свої магазини, приховувати товари. Ціни різко зросли. Уже на початку жовтня у Львові ціна хліба була втричі вищою, ніж довоєнна, а м'яса – у 3,5 рази²⁶. У місті виникли серйозні труднощі з товарами першої необхідності, особливо з харчами. Намагаючись знайти вихід, тимчасове управління вдалось до адміністративних важелів. Було ухвалено постанови, які визначали порядок і умови роботи торговельних закладів. Їхніх власників під загрозою покарання зобов'язували не лише працювати у чітко встановлені владою години, але й неухильно дотримуватися довоєнних цін. Затятих порушників військовий трибунал карав за законами воєнного часу. Однак ці заходи не були ефективними, «чорний ринок» постійно зростав, значну частину товарів продавали за завищеними цінами. Натомість заробітна плата у мешканців Львова залишалася попередньою, її виплачували злотими, хоча ця валюта поступово втрачала довіру торговців.

У грудні 1939 р., незважаючи на економічну недоцільність, міська влада націоналізувала сотні дрібних приватних крамничок, кіосків, які було оголошено капіталістичною власністю. Узимку 1939/1940 рр. у місті різко стрибнули вгору базарні ціни, зокрема в січні–лютому ціни на вершкове масло, молоко, яйця, порівняно з довоєнним часом, збільшились у середньому в 20 разів; лише за час від 15 грудня 1939 р. до 15 лютого 1940 р. базарні ціни на хліб збільшились у 4–5 разів, на м'ясо (яловичину і свинину) – у 5–7 разів. Водночас небачено виросли черги в магазинах, розцвіла спекуляція²⁷. «На спекулянтів облави, – писав у своєму щоденнику очевидець, київський письменник Петро Панч, який перебував у Львові від жовтня 1939 р. – Вулиці чорніють від черг біля нових крамниць “Бакалія – гастрономія...” Раніше Львів годував Варшаву, а Західна Україна – Німеччину. Ниньки Львів голодує»²⁸.

²⁵ Березжов В. Рядом со Сталиным. – Москва, 1999. – С. 331.

²⁶ ДАЛО. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 41.

²⁷ Культурне життя в Україні (західні землі): Документи і матеріали. – Київ, 1994. – Т. 1: 1939–1953. – С. 78–79.

²⁸ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2–3, 19; Культурне життя в Україні (західні землі). – Т. 1. – С. 77.

Навесні 1940 р. ситуацію на місцевому споживчому ринку вдалося до певної міри опанувати, в тому числі й завдяки довозенню значних товарних фондів з інших регіонів СРСР. Однак частина фондів не потрапила в державну торгівлю, а пішла на так зване позаринкове постачання: до держустанов, армії, в'язниць, на створення недоторканих запасів тощо. Громіздка і неповоротка система централізованого розподілу не давала швидко реагувати на потреби споживачів і усувати дефіцит товарів. Нові керівники, замість того щоб налагодити у місті виробництво, чекали, коли «спустять план і виділять фонди». Своєю чергою, крам, який прибував до Львова зі східних областей України (одяг, взуття тощо), здебільшого був недоброякісним, про що свідчили численні акти і повідомлення міськпромторгу до Наркомату торгівлі УРСР²⁹. Торгівля і надалі страждала від хронічних перебоїв і безладдя, найнеобхідніші товари, зокрема хліб, час до часу щезали з продажу. Систематичними були факти приховування краму, обважування і обмірювання покуців.

За таких обставин, щоб забезпечити особисті потреби, місцева партійна, радянська і господарська номенклатура, нехтуючи декларованими принципами комуністичної моралі, узаконила приховану від народу систему пільг і привілеїв стосовно матеріально-побутового забезпечення себе і своїх сімей, що створювало прірву між життєвими рівнями номенклатурника і рядового громадянина. Для представників нової влади було організовано магазини закритого типу, де вільно продавалися товари підвищеного попиту; почали також функціонувати спеціальні їдальні для високопоставлених урядовців та їхніх сімей. До того ж, вони стали привілейованою групою квартиронаймачів у Львові; їхні помешкання розташовувалися в найпрестижніших будинках центральної частини міста, у кращих готелях. Відповідальність за вирішення побутових проблем номенклатури було покладено на працівників облвиконкому. На початку 1940 р. голова Львівського облвиконкому М. Козирев телеграфував до Наркомторгу УРСР: «Згідно нашої домовленості прошу дати вказівку про відвантаження для відп[овідальних] працівників обкому партії і облвиконкому 10.000 пачок високоякісних цигарок, 1000 клгр. вершкового масла, 200 клгр. ковбаси, 50 ящиків різних консервів, 1500 клгр. копченої риби, 500 клгр. ікри, 500 клгр. сиру (голландського)»³⁰.

²⁹ ДАЛО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 20.

³⁰ Там само. — Ф. Р-221. — Оп. 1. — Спр. 222. — Арк. 421.

Властиво, безконтрольність і особливий статус партійно-радянської верхівки провокували масові зловживання службовим становищем, що викликало невдоволення мешканців Львова.

При низьких темпах виробництва, товарному дефіциті навіть деяке зростання номінальної заробітної плати робітників і службовців не призвело до істотного поліпшення їхнього добробуту. Реальні доходи абсолютної більшості мешканців міста були дуже невисокими, знижувала їх і практика напівпримусового вилучення частини зарплатні на купівлю облігацій державних внутрішніх позик, які регулярно випускали в СРСР від 1926 р. Уже 1940 р. влада почала широко практикувати серед мешканців Львові індивідуальну підписку на державні позики, мобілізуючи для роз'яснення цих заходів десятки досвідчених агітаторів. Спираючись на засаду, що «кожний трудящий мусить підписатися на трьохтижневий заробіток», влада домагалася, щоб населення підписувалося на місячний заробіток, – це давало додаткові суми до бюджету, тобто «перевиконання плану».

Вивершували перелік поборів профспілкові членські внески, пожертви на добровільні організації: «Червоний Хрест», «МОДР» (Міжнародна організація допомоги борцям революції), «Тсоавіх» (Товариство сприяння обороні, авіації і хімічному будівництву) та ін., членом яких повинен був бути практично кожний працівник. І хоча більшість членів тільки номінально числилися в цих товариствах, які набули характеру державних установ, їхнє керівництво така обставина мало турбувала, для нього головним було кількісне розширення складу.

У вкрай скрутному становищі опинилися пенсіонери. Недосконалість радянського пенсійного законодавства, несумісність його з польським, затримка з організацією місцевих органів соціального страхування, бюрократична неповороткість зумовили вкрай повільне переоформлення старих і призначення нових пенсій. Багатьом категоріям пенсіонерів (колишнім польським державним урядовцям, зокрема воєводам, високим чиновникам міністерств і відомств, директорам державних підприємств, а також генералам, офіцерам, прокурорам, головам і членам окружних судів, священикам – всього 4300 особам – взагалі відмовили в пенсіях³¹. Це викликало потік скарг від людей, які втрачали всякі засоби для існування. Спостерігалися численні випадки неправильних рішень щодо призначення пенсій. До початку 1941 р. пенсії у Львові взагалі

³¹ ДАЛО. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 2-а. – Арк. 47.

виплачували не з огляду на фактичний заробіток, а відповідно до мінімального рівня, встановленого в СРСР. Тож їхні розміри були, зазвичай, мізерними, набагато нижчими від прожиткового мінімуму, а виплачували їх переважно з місцевого бюджету. Загалом, рівень пенсійного забезпечення багатьох львів'ян виявився нижчим, ніж за часів Польщі, що в умовах дорожнечі і товарного дефіциту боляче вдарило по добробуту їхніх сімей.

Подібні наслідки мала й грошова реформа, здійснена 21 грудня 1939 р., яка повністю припинила обіг польського злотого на території Західної України і остаточно позбавила львів'ян їхніх грошових заощаджень. Усі злоті за банківськими рахунками і внесками в ощадкасах обмінювали на карбованці за співвідношенням 1:1, але не більше 300 злотих³².

Тож не дивно, що чимало мешканців міста намагалися вести боротьбу за виживання будь-якими, далеко не завжди відповідними традиційній моралі й законам методами, вдаючись, зокрема, до так званої спекуляції, крадіжок державного і безгоспного майна. Поширеним стало й ухиляння від сплати численних, часто непосильних навіть для відносно забезпечених людей фінансових повинностей. Тому міська влада постійно констатувала значні недобори за податками і комунальними платежами.

Комунальні служби не могли впоратися зі своїми обов'язками. Кошти, виділені на ремонт житлового фонду і благоустрій, повністю не освоювали, місто занепадало. Вулиці і тротуари погано прибирали, особливо на околицях, сміття вчасно не вивозили. У неналежних місцях з'явилися численні сміттєзвалища. У багатьох подвір'ях були знищені зелені насадження, кущі бузку і жасмину. Антисанітарія і бруд панували по установах і підприємствах. Байдуже ставлення нових органів влади до елементарного порядку сприяло тому, що поширювались інфекційні захворювання. У вересні 1940 р. в місті було зафіксовано велику кількість хворих на дизентерію і черевний тиф³³.

Численними були випадки злочинної руйнації житлових і нежитлових приміщень, як окремими громадянами, так і державними організаціями та установами. Було зафіксовано також факти спотворення фасадів. Натомість ремонтували будинки вкрай повільно і неякісно. Усі трудові роботи вели ручним способом. Технічну документацію складали з великим запізненням, до того ж

³² ДАЛО. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 2-а. – Арк. 49–50.; Ф. Р-221. – Оп. 1. – Спр. 302. – Арк. 1–2.

³³ Там само. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 86.

припускаючись помилок. Ремонт окремих квартир тривав по 15–20 днів проти норми 5 днів.

Злочинні дії було допущено в процесі націоналізації будинків у Львові. Спеціальні комісії, які виконували постанову облвиконкому від 25 грудня 1939 р. про націоналізацію 6 тис. будинків поміщиків, капіталістів і великих домовласників, детально не з'ясовували елементарного, а саме: кому і на яких правах належить те чи інше помешкання. Внаслідок цього було чимало випадків, коли націоналізували три-чотирикімнатні будинки кооператорів, дрібних ремісників, крамарів, творчої інтелігенції. На користь держави вилучали нерухомість тих людей, які зовсім не підпадали під дію згаданої постанови. Часто комісії описували все особисте майно потерпілих, конфісковували меблі, одяг, дрібні хатні речі, паливо, вдавались до інших зловживань. Тому лише протягом першої половини січня 1940 р. до райвиконкомів міста надійшло 274 заяви про незаконну націоналізацію і опис майна³⁴. Однак розглядати ці заяви владні структури не поспішали, що викликало природне обурення багатьох мешканців міста.

У ході націоналізації постраждали сотні сімей колишніх польських урядовців, офіцерів, підприємців, лікарів, адвокатів. Вони втратили свої квартири, чесно зароблене або успадковане майно, нерідко речі першої необхідності. Фізичні страждання при цьому посилювалися моральним приниженням, цинічним розтоптуванням людської і національної гідності.

В особливо скрутному становищі опинилися біженці з центральних і західних воєводств Польщі – переважно євреї і поляки. Багато з них, поспіхом утікаючи від небезпеки опинитися під німецькою окупацією, не встигли взяти з собою найнеобхіднішого: теплих речей, взуття, одягу для дітей. Вони, звичайно, не були забезпечені постійним житлом, часто тулилися в переповнених непристосованих до життя приміщеннях, де панували холод, вогкість, антисанітарія. У Львові, де було понад 70 осередків компактного проживання біженців, для цього використовували приміщення учнівських і студентських гуртожитків, спортивних клубів, торговельних павільйонів, шкіл, монастирів, громадських організацій і установ, навіть вагони на головному вокзалі. Біженцям – залізничникам Краківської, Катовіцької і Познанської залізниць – доводилося мешкати в будинках без електрики, водопостачання, опалення, спати на підлозі або дошках, покладених на бетонну

³⁴ *Історія Львова. – Київ, 1984. – С. 242.*

основу, часто навіть без ковдр³⁵. Невизначений політично-правовий статус біженців, поширене серед них прагнення повернутися додому, де вони залишили свої квартири і рідних, або (серед абсолютної більшості євреїв) виїхати на Захід, – зумовлювало щонайменше насторожене ставлення до них з боку представників радянської влади. Надія багатьох біженців влаштуватись у Львові на роботу за фахом виявилася не більше ніж ілюзією.

Одним із найважливіших засобів подальшого зміцнення своїх позицій і вирішення ідеологічних завдань тоталітарний режим вважав культуру. Тому на потреби культурного будівництва у Львові було виділено значні кошти, які спрямовували передусім на розширення мережі шкіл, культурно-освітніх закладів, подолання неписьменності, що місцеве населення, загалом, схвалювало. Поліпшувалась матеріальна база освіти і культури. У 1940 р. на розвиток народної освіти в місті було асигновано коштів у 9 разів більше, ніж у середньому на рік за часів Польщі³⁶. У 1939–1940 рр. у Львові, переважно на основі наявних мистецьких колективів, організували Театр опери і балету – якому передали приміщення Великого міського театру, – український, єврейський, польський драматичні театри, філармонію. Розширювалася мережа вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Навесні 1940 р. у Львові діяли університет, політехнічний, медичний, ветеринарний, педагогічний інститути, інститут радянської торгівлі і консерваторія, де загалом навчалось близько 6 тис. студентів. Спершу і за викладацьким, і за студентським складом львівські ВНЗ в основному залишалися польськими: у грудні 1939 р. 77,9% студентів становили поляки, 12,9% – українці, 6,7% – євреї³⁷. Скасування національних обмежень для українського і єврейського населення, використання класових принципів набору студентів до ВНЗ, організація прискореної загальноосвітньої підготовки робітничо-селянської молоді тощо – все це дало змогу збільшити відсоток євреїв і українців серед студентів. На початку 1940/1941 навчального року серед 8900 студентів львівських ВНЗ євреї вже становили 43,8%, українці – 27,6%, поляки – 24,3%, інші – 1,5%. У чотирьох вищих навчальних закладах міста: політехнічному і педагогічному інститутах, консерваторії та інституті радянської торгівлі –

³⁵ ДАЛО. – Ф. Р-6. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 54–65, 70; Ф. Р-221. – Оп. 1. – Спр. 244. – Арк. 322–325.

³⁶ Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянізації» Західної України. (вересень 1939 – червень 1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2–3. – С. 5.

³⁷ ДАЛО. – Ф. Р-35. – Оп. 13. – Спр. 156. – Арк. 22–28.

Львівська ратуша. Вересень 1939 р.

студенти-євреї склали абсолютну більшість: відповідно 52,2%, 55,4%, 57,2%, 58,7%. Українці відносно переважали серед студентів ветеринарного інституту (38%), університету (35,8%) і медичного інституту (33,2%).

У всіх вищих навчальних закладах, відповідно до загальносоюзної структури, утвердилася курсова системи навчання, екзаменаційні сесії, обов'язкове відвідування лекцій. Також було створено кафедри марксизму-ленінізму, які мали пріоритетний статус. У процесі підготовки майбутніх спеціалістів велику увагу приділяли їхньому ідейно-політичному вихованню. Провідна роль тут належала партій-

ним і комсомольським організаціям, які великою мірою визначали характер і зміст внутрішнього життя львівських ВНЗ.

Дуже швидко на радянських засадах було уніфіковано систему загальної освіти і виховання. Від січня 1940 р. всі школи Львова, як і цілої Західної України, перейшли на навчальні плани, програми, підручники радянської школи. Поряд із рідною в усіх школах обов'язково вивчали також російську мову. Викладання релігії заборонялося. Невід'ємною частиною навчального процесу поступово стала антирелігійна пропаганда.

Сталінський режим, прагнучи якнайшвидше інтегрувати західноукраїнських науковців у систему підконтрольної йому академічної науки і знівелювати регіональні особливості організації наукового життя, домігся ліквідації Наукового товариства

ім. Шевченка. Рішення про це загальних зборів товариства від 14 січня 1940 р. мало на меті лише замаскувати факт вимушеної ліквідації НТШ – інституції, яке зробила величезний внесок у становлення й утвердження української культури в колі інших європейських культур. Постановою Раднаркому УРСР від 2 січня 1940 р. на базі Наукового товариства ім. Шевченка були створені філії інститутів української літератури, мовознавства, фольклору, історії України, археології, економіки Академії наук УРСР, філія академічної бібліотеки і науковий природознавчий музей. Вони об'єднали більшість учених, які раніше перебували в НТШ, завдяки чому тут збереглися традиції наукових шкіл і наукової етики. У 1940 р. у філіях інститутів АН УРСР у Львові працювали 58 наукових співробітники, серед них М. Возняк, Ф. Колесса, К. Студинський, В. Щурат, І. Крип'якевич, В. Сімович, І. Свенціцький, М. Тершаковець, Я. Ярема, М. Деркач, Ю. Стефаник, Гр. Лужницький, С. Щурат, В. Гарасимчук, Р. Гарасимчук, І. Карпинець, С. Білецький, О. Прицак, І. Старчук, О. Терлецький, О. Роздольський, Я. Пастернак, М. Смішко та інші. У вищих навчальних закладах міста розпочали наукову працю Я. Парнас, С. Банах, К. Вейгль, Р. Вайгль, М. Зарицький, В. Левицький, М. Музика, М. Панчишин, А. Травінський, Ю. Токарський, інші видатні вчені.

Унаслідок реорганізації музеїв, бібліотек, клубів і товариств більша їх частина взагалі припинила свою діяльність. Замість 23 різнопрофільних музеїв і публічних збірок, що існували у Львові до початку Другої світової війни, було створено 6 однопрофільних музеїв³⁸, з яких лише 2 розпочали роботу. З книгарень і бібліотек спеціальна комісія вилучила всю українську друковану продукцію після 1917 р.: белетристику, публіцистику, мемуарну літературу, наукові публікації з історії України, церковно-релігійні видання, українську пресу міжвоєнного періоду. Частково ця література потрапила до так званих спецфондів, а більшу частину її було знищено.

Створені у Львові за радянськими зразками обласні організації республіканських спілок письменників, художників, композиторів стали зручним засобом партійного контролю за літературно-мистецьким процесом і керування ним. Підтримку влади одержало лише обмежене коло авторів, які прийняли «радянську платформу», намагалися працювати в руслі канонів «соціалістичного реалізму». Їм відкривалась можливість друкувати свої твори в

³⁸ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 145–46.

республіканських і всесоюзних газетах, журналах, видавати окремими книжками, експонувати на виставках. В умовах, коли високу оцінку діставала не художня якість, а пропагандистська й ідеологічна значущість, з огляду на актуальність теми, на щит стали піднімати слабкі, сирі за виконанням, проте, здебільшого, претензійні за назвами твори. Вузкий утилітарний підхід до літератури і мистецтва, строго обмежені рамки у виборі теми, ідей, форми твору, пріоритет класового підходу над загальнолюдським – усе це ставало визначальним у новій системі організації духовної творчості.

Система політичної цензури стала всеохопною. Видавати газети, журнали та книжки без попереднього цензурування було заборонено. Під особливо пильним контролем перебували львівські обласні газети «Вільна Україна», «Ленінська молодь», «Czerwony Sztandar», кожна з яких мала окремого цензора³⁹.

З небаченими раніше труднощами зіткнулися церковні інституції. Усі церковні навчальні і наукові установи підлягали ліквідації, а їхнє майно – конфіскації. Восени 1939 р. у Львові припинили діяльність Богословська академія, духовна семінарія, Богословське наукове товариство (всі – греко-католицькі). 30 жовтня 1939 р. радянська адміністрація закрила теологічний факультет Львівського університету, а через кілька днів – римо-католицьку духовну семінарію⁴⁰. Розгорнувся також наступ на священнослужителів: накладені на духівництво надмірні податки часто перевищували їхні фактичні доходи.

Утвердження тоталітарного режиму у Львові супроводжувалося масовими репресіями. Вони були скеровані насамперед на руйнування структур попереднього державного й адміністративного апарату, попередньої системи керування і власності. Насильство стало найважливішим, а стосовно деяких соціальних груп – єдиним засобом державного впливу. Репресивні заходи (звільнення з роботи, ув'язнення, депортація, фізичне знищення тощо) найчастіше застосовували до так званих класово ворожих елементів, до яких гуртом зачислили всіх урядовців колишньої адміністрації, офіцерів, функціонерів політичних партій. Були ув'язнені практично всі представники політичної еліти – і української, і польської, і єврейської. Багатьох громадських діячів –

³⁹ *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939-1945. Metropolie Wileńska i Lwowska, zakony.* – Katowice, 1992. – S. 100.

⁴⁰ Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: У 2 кн.* – Київ, 1994. – Кн. 1. – С. 129–154.

поляків, хоч вони й були людьми цивільними, відправили до таборів для полонених офіцерів, зокрема Козельського, Осташківського та Старобільського (15 тис. осіб, яких там утримували, розстріляли в квітні–травні 1940 р.). До в'язниць було запропорено і багато колишніх членів Комуністичної партії Західної України, Комуністичної партії Польщі, на яких після необґрунтованого розпуску цих партій виконкомом Комінтерну лягла пляма політичної недовіри. Навіть тих, хто багато років сидів у польських в'язницях і був звільнений у вересні 1939 р., трактували нарівні з «небажаними» біженцями, офіцерами польської армії, «спекулянтами».

Ще перед виборами до Народних Зборів, а також після них у Львові почали арештовувати колишніх державних урядовців, суддів, поліцейських. У грудні 1939 р. серед ув'язнених опинилося також чимало старших офіцерів польської армії. Були репресовані священнослужителі різних конфесій. Так, у грудні 1939 р. в тюрмах перебували 57 ксьондзів і 18 греко-католицьких священників, з яких 14 отримали смертний вирок. Жертвами безперервних арештів у Львові стали професори С. Ґрабський, Л. Дворжак, С. Ґломбінський, доктори Є. Ягляр, З. Вахловський, К. Веронський, К. Ґржибовський та інші авторитетні вчені. Доктор Р. Зубик, який 1940 р. на січневих зборах НТШ проголосував проти розпуску Товариства, був теж невдовзі заарештований і загинув. Арештів не уникли знані й шановані літератори: В. Броневський, А. Ват, Т. Пайпер, А. Полєвка, В. Скужа, А. Штерн.

Тюрми Львова були переповнені в'язнями. Причому в тюрмі на Лонцького (нині вул. Степана Бандери) при нормі розміщення 1500 осіб фактично перебували 3800. За рішенням ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р. велику частину ув'язнених, зокрема колишніх офіцерів польської армії, без висунення звинувачень було розстріляно.

Серед жорстоких репресивних заходів широко застосовували депортацію – насильницьке вивезення мешканців Львова до Сибіру, у Казахстан, на Північ СРСР. Під час масової депортації, яку мотивували необхідністю очистити місто від «ворожих елементів», у глиб СРСР було примусово виселено родини колишніх державних урядовців, політичних діячів, військовиків, учителів, лікарів тощо. Тисячі з них – чоловіки, жінки, діти – загинули від голоду, знущань, через те, що не змогли пристосуватися до нових природних умов. Узагалі, дослідники стверджують, що в Західній Україні, і у Львові зокрема, депортації проходили в чотири етапи. Під час першого з них, який тривав від 10 до 13 лютого 1940 р., зі Львова та Львівської області вивезли 20966

осіб (це були переважно родини осадників, крупних державних урядовців, а також великі групи колишніх офіцерів польської армії). В ході цієї акції людей брутально грабували, органи НКВД вилучали практично всі речі⁴¹.

Під час другої хвилі депортації в ніч з 14 на 15 квітня 1940 р. зі Львова вивезли головним чином сім'ї військовополонених, які перебували у радянських тюрмах і концтаборах, офіцерів польської армії, поліцаїв і жандармів, чиновників держапарату, крупних власників та ін. – разом, за різними даними, – від 12 до 30 тис. осіб⁴². Людей вивозили товарними вагонами до північного Казахстану (Кустанайської, Акмолінської і Семипалатинської областей). Є свідчення, що під час квітневих депортацій влада дозволяла брати особисті речі, одяг, постіль – всього до 80 кг на особу. В окремих випадках дозволяли віддати решту речей під нагляд сусідам⁴³.

Найбільшою в Західній Україні була третя хвиля депортації (30 червня – 12 липня). Зі Львова (зі станції Підзамче) в 16 ешелонах було вивезено 20770 осіб, переважно біженців з теренів Польщі, окупованих гітлерівцями. Більшість із них становили євреї, були також українці і поляки – кваліфіковані робітники та інтелігенція. Їх вивезли до Сибіру (Красноярського краю, Іркутської, Читинської, Томської, Тюменської областей), а також на Північ, на Урал, до Чувашиї, цього разу на визначений строк – 20 років. 1940 р. під час червневої депортації до Львова прибули заступник наркома НКВД СРСР М. Меркулов і нарком НКВД УРСР І. Серов, які керували акцією. Вони залучили 2200 оперативних працівників Харкова, Сталіна (тепер Донецьк), Полтави, Одеси та інших міст. Про хід операції доповідали в Москву що дві години.

У червні 1941 р. зі Львова вивезли колишніх державних урядовців, представників інтелігенції.

Загалом із західних областей УРСР у 1940–1941 рр. депортували понад 10% населення – поляків, українців, євреїв, представників інших національностей. Людські втрати Галичини, за підрахунками польських дослідників, склали понад 400 тис. осіб, у тому числі 100 тис. лише у Львові⁴⁴. Широкомасштабні репресії мали всі ознаки того явища, яке в міжнародному праві було названо злочином проти людяності.

⁴¹ Podhorodecki L. *Dzieje Lwowa*. – Warszawa, 1993. – S. 217.

⁴² *Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*. – Toruń, 1990. – S. 69.

⁴³ Podhorodecki L. *Dzieje Lwowa*. – S. 217.

⁴⁴ Див.: Комар Л. *Процес 59-ту / 2-ге вид., виправлене*. – Львів, 1997.

Неослабний терор, ігнорування прав населення, економічне адміністрування, – все це дало нові аргументи на користь того, щоб боротися зі згубною політикою радянської влади. У Львові тривав постійний пошук форм і методів боротьби населення проти режиму, своєрідне «зондування» радянської дійсності щодо найраціональніших опозиційних дій. Основними формами мирного протесту стали: бойкот виборів до Народних зборів, відмова приймати громадянство СРСР, виїзд за кордон, скарги на дії місцевих органів влади щодо порушення конституційних прав і свобод. І хоча політичне забарвлення мали не всі протестні акції, однаке навіть у пасивних формах опір населення здебільшого означав неприйняття нав'язуваної йому моделі поведінки та суспільного устрою взагалі.

Антирадянський рух був надзвичайно різнобарвний, та усі його національні течії існували окремо й діяли ізольовано. Основу для формування польського підпілля склали офіцери, які уникнули арешту. Уже в день капітуляції Львова, 22 вересня 1939 р., генерал М. Янушайтіс розпочав створення Польської організації боротьби за свободу.

Польський еміграційний уряд В. Сікорського, командування збройних сил на чолі з генералом К. Соснковським у своїх стратегічних планах відродження Польської держави передбачали повернення до її складу західноукраїнських земель і тому надавали особливого значення організації польського підпілля в цьому регіоні. Восени 1939 р. постала військова організація «Спілка збройної боротьби» (*Związek Walki Zbrojnej*). У листопаді створено командування третього Львівського обшару, до якого ввійшли Львівська, Тернопільська, Станіславська і Волинська округи, поділені, своєю чергою, на повіти і станиці.

Крім військових, на терені Західної України виникли конспіративні організації, що представляли різні польські політичні сили, зокрема Демократичну партію, Селянську партію, Польську соціалістичну партію. Польські підпільні організації, не відкидаючи ідею збройного опору, головну увагу зосереджували на розбудові організаційної мережі, пропагандистській роботі серед населення. Проте досвід існування багатьох із них виявився невдалим. НКВД досить швидко і оперативно ліквідував політичне підпілля – уже весною 1940 р. в західних областях України воно практично припинило свою діяльність. І хоча окремі організаційні структури «Спілки збройної боротьби» діяли надалі, вони зазнали відчутних кадрових втрат.

Одним із найважливіших завдань єврейського руху опору був пошук можливостей виїхати з СРСР. Однак спроби підпільних сіоністських угруповань організувати нелегальну еміграцію своїх прихильників переважно виявилися невдалими. Тільки небагатьом утікачам вдалося перебратися до Румунії, більшість було затримано на кордоні і вислано в глиб СРСР.

Характерною особливістю українського опозиційного руху було те, що його репрезентувало передусім молоде покоління, яке через притаманний юнацтву радикалізм швидше позбувалося наслідків страху перед репресивною владою. За цих умов цілеспрямовані зусилля керівництва ОУН, насамперед прибічників її бандерівської частини, привели до поступової активізації українського підпілля. Координатором підготовки до збройного повстання виступив Краківський центр ОУН(б). Головним керівним осередком стала Львівська крайова ексекютива (КЕ) на чолі з Д. Мироном – «Орликом». До її складу ввійшли референтури за напрямками діяльності: організаційна (І. Максимів – «Ромб»), пропаганди (М. Вовк – «Андрій»), військова, розвідувальна (М. Матвійчук – «Лук»), Служба безпеки. КЕ підпорядковувались окружні ексекютиви – Львівська, Станіславівська, Дрогобицька, Волинська. Периферійну мережу складали районні, повітові, куцзові організації. Особливу увагу, відповідно до директивних вказівок самого С. Бандери, приділяли зборові розвідувальної інформації; розробляли плани захоплення населених пунктів і важливих об'єктів; укладали «чорні списки» представників влади, силових структур, котрі підлягали ліквідації; заздалегідь заготовляли зброю (її зберігали навіть у підземеллях собору св. Юра).

Проте, як і у випадку з польським підпіллям, органам НКВД вдалося локалізувати український конспіративний рух, арештувати частину його членів, використовуючи агентурну інформацію, зізнання заарештованих. Великий розголос у Галичині одержав «Процес 59-ти» (15–18 січня 1941 р.), під час якого чимало підсудних, а це переважно студенти Львівського університету і учні середніх шкіл, відкрито заявили про свою причетність до ОУН і про прагнення боротися за незалежність Української держави⁴⁴. Всього протягом березня–грудня 1940 р. організаційна структура оунівського підпілля зазнала чотирьох потужних ударів з боку органів НКВД. Однак її зруйновані ланки відновлювалися, і, незважаючи на втрати, ОУН зуміла підготувати частину західно-

українського суспільства до державотворчої діяльності на початку радянсько-німецької війни.

Одним із найсильніших чинників, що протистояли процесу утвердження тоталітарного режиму, була церква, насамперед греко-католицька, яку влада так і не змогла підпорядкувати своєму контролю. Значний резонанс у галицькому суспільстві викликали протестні акції митрополита А. Шептицького, який не поминув жодної нагоди, щоб у листах до партійно-державних керівників різних рівнів не затаврувати порушення свободи совісті. Зокрема, відомі його протести проти закриття монастирів, проти непосильних податків на церкву та духовенство, проти примусового вписування до піонерських та комсомольських організацій, проти заборони релігійного обходження хворих і вмираючих по шпиталях. В умовах, що склалися, нова влада не наважилася вдатись до прямих репресій щодо митрополита, зваживши на його величезний авторитет серед населення. Більше того, після його звернення до М. Хрущова були переглянуті найяскравіші випадки надмірного оподаткування священиків. Але запобігти депортаціям та припинити насильство ні митрополит А. Шептицький, ні інші противники антинародного режиму не змогли.

Отже, застосовуючи масовий терор, більшовицький тоталітарний режим інтенсивно відтворював у Львові, зрештою, як і в усьому західноукраїнському регіоні, політичну, економічну і соціальну структуру, тодішнього СРСР. Радянізація охопила усі сфери життя міста. Пріоритетними завданнями нової влади стали, з одного боку, ліквідація старої системи керування і приватної власності, руйнування демократичних засад суспільства та повна нейтралізація усіх явних і потенційних противників, а з другого – встановлення однопартійної політичної системи радянського зразка, перехід до планової економіки, проведення ідеологічної індоктринації населення. Реалізація цих завдань стала справжнім випробуванням для мешканців міста, кардинально змінивши умови їхнього життя. І хоча більшовицьку ідеологію насаджували всіма можливими засобами, ефект від радянізації духовної сфери був лише зовнішнім, оскільки вона тривала занадто коротко, щоб можна було реально досягти глибинних зрушень у суспільній свідомості. За два неповних роки радянська система зуміла сповна виявити свою антигуманну сутність і дискредитувати себе в очах абсолютної більшості населення. Усе це викликало у найрадикальніше налаштованих потребу шукати форми і методи боротьби з новою владою.

ДО 65-Ї РІЧНИЦІ КОМУНІСТИЧНОГО ЗЛОЧИНУ (ЧЕРВЕНЬ 1941 Р.)

Найтяжча сторінка історії України ХХ ст. – це період її підневільного перебування у складі СРСР. Більшовицький режим, що встановився внаслідок жовтневого перевороту 1917 р., від перших днів свого існування утверджувався з допомогою масового терору проти власної інтелектуальної еліти та геноциду проти окремих «непокірних» народів багатонаціональної імперії. Потенційними «ворогами радянської влади» одразу було визначено інтелігенцію, духовенство, заможних селян, а також громадян, які побували за кордоном чи просто мали там родичів, могли довідатися правду про життя в інших країнах. Передвоєнні хвилі масового знищення своїх же громадян влада намагалась приховати, розстрілюючи після кожної чергової акції її свідків та виконавців.

Саме так усе й відбувалось у Західній Україні, приєднаній до СРСР за угодою Молотова–Ріббентропа у «золотому вересні» 1939 р. Пов'язані зі вторгненням Червоної армії та встановленням режиму події, які в народній інтерпретації отримали назву періоду «перших советів», мали свій трагічний фінал у червні–липні 1941 р. під час панічного відступу більшовиків під ударами гітлерівської Німеччини.

Уже від осені 1939 р. розпочалися репресії супроти української еліти та свідомого українського громадянства. Спочатку поволі, а потім, у першій половині 1941 р., зі щораз більшою силою розкручувався маховик терору, який мав перетворити мешканців Західної України на безликих, заляканих рабів нової Російської імперії. Уже до липня 1940 р. у східні регіони імперії звідси було депортовано понад 100 тис. польських біженців¹, 137 тис. лісників та осадників². Лише зі Львівщини було виселено за межі України понад 150 тис. селян із «особливих зон» – прикордонних та відведених під Яворівський полігон³. Серед депортованих у цей період, крім українців, була значна частина поляків та євреїв. Більшість із них скерували до непридатних для життя місцевостей Сибіру й Заполяр'я.

¹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. / Відп. Ред. Ю. Сливка. – Львів, 1996. – Т. I. – С. 108, 109.

² Там само. – С. 124–126.

³ Там само. – С. 94–96.

Також від 1939 р. влада розгорнула арешти української політичної та культурної еліти. Були репресовані українські посли, сенатори, правники, громадські діячі, керівники національних товариств, установ, кооперативів. Їхні арешти супроводжувала депортація родин. Виконували репресивні заходи структури НКВД.

У квітні–травні 1940 р., за рішенням Політбюро ЦК КПРС від 5.03.1940 р.⁴, одночасно з польськими інтернованими офіцерами Осташкова, Козельська і Старобельська, у в'язницях Західної України були розстріляні без висунення звинувачень 3435 політв'язнів різних національностей – «ворогів радянської влади». Їхні імена стали відомі лише у роки незалежності, проте місць поховань ще й досі не встановлено. Підтверджує виконання цієї акції звіт керівника КГБ СРСР Шелєпіна секретарю ЦК КПРС Хрущову від 1956 р.⁵ 13.04.1940 р. родини розстріляних були депортовані до Казахстану.

Ретельно продуманий процес нищення української державницької стихії був раптово перерваний початком німецько-радянської війни. В умовах поразок і загального відступу, агонізуючи, режим хотів максимально надолужити недовершене.

Станом на 10.06.1941 р. в 63 в'язницях України, при ліміті у 30753 місця, перебували 72768 осіб. Зокрема, у Львівській області (разом з тодішньою Дрогобицькою) – 8852 особи, у Тернопільській – 3678, у Івано-Франківській – 3017, разом – 15547 осіб⁶. Тюрми західноукраїнських міст були заповнені тисячами українців, чия національну свідомість і патріотизм влада вважала небезпечними для себе. У перші ж дні війни почалися нові повальні облави й арешти.

Згідно з чиною інструкцією, з початком бойових дій, який підпадав під визначення «надзвичайного стану», усі в'язні, що були засуджені на смерть або до тривалих термінів ув'язнення, підлягали, як «особливо небезпечні», «евакуації по І категорії» – негайному розстрілу. В'язниці взялися до виконання інструкції.

Щодня з камер викликали за нашвидкуруч складеними списками політв'язнів і виводили на розстріл – у підвали або просто на подвір'я. Закопували там же. Для маскуванню цілодобово працювали двигуни бульдозерів та іншої техніки, які, однак, не могли заглушити стрілянини й передсмертних зойків жертв.

⁴ *Постановление ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 г. // Поклик сумління. – Львів, 1993. – № 15.*

⁵ *Listy Katynskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie. – Warszawa, 1994. – С. VI.*

⁶ *Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 9413. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 185–189.*

СПИСОК В'ЯЗНИЙ № 4 ЛЬВІВ

м. Львів

26.06.1941

Прізвище і ім'я	Рік народження	Стать	Спеціальність	Посада
ФІЛИП Іван Іванович	1871	✓	54-2-II	"
ІВАНІСЬ Володимир Іванович	1875	✓	54-2-II	"
ІВАНІСЬ Григорій Іванович	1872	✓	58-2-II	"
КОСІК Юрій Васильович	1915	✓	54-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Андрійович	1895	✓	54-2-10-II	"
ІВАНІСЬ Ярослав Васильович	1916	✓	54-2-II	"
СІМЕОНОВІЧ Володимир Григорійович	1916	✓	58-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1922	✓	54-6	"
СІМЕОНОВІЧ Іван Іванович	1905	✓	54-6	"
ІВАНІСЬ Іван Петрович	1924	✓	54-2-III	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1907	✓	54-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1914	✓	54-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1920	✓	54-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1904	✓	58-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1913	✓	54-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1921	✓	54-2-10	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1888	✓	54-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1919	✓	58-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1899	✓	58-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1904	✓	58-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1911	✓	54-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1901	✓	54-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1899	✓	54-2-10-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1921	✓	54-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1909	✓	54-2-II	"
ІВАНІСЬ Іван Іванович	1907	✓	54-2-II	"

Один із «розстрільних» списків в'язниці № 4 (Бригідки), м. Львів.
26.06.1941 р.

24.06.1941 р. начальник тюремного відділу УНКВД Львівської області лейтенант держбезпеки Лерман звітував начальникові УНКВД по Львівській області капітану міліції Дятлову лише за трьома львівськими в'язнями (№ 1 – на Лонцького, № 2 – на Замарстинівській та № 4 – «Бригідки») про розстріл 1808 осіб із 2239 запланованих, етапування 148 осіб із 585. Було звільнено 414 осіб – кримінальних злочинців – і ще 305 залишено у в'язниці «за тяжкі злочини». Лерман скаржився на велику кількість неоформлених в'язнів і просив щодо них вказівок⁷. Тим часом число в'язнів, які підлягали евакуації на Схід, ставало все більшим, а наявного транспорту не вистачало. Оскільки блискавичне наближення фронту не давало часу на вивезення арештантів у безкраї простори Євразії, радянські окупанти ухвалили рішення про негайне фізичне знищення на місцях усіх без винятку політичних ув'язнених і звільнення кримінальних.

Наведімо повністю один із документів цього періоду:

«Совершенно секретно

Народному комиссару внутренних дел СССР тов. Берия

Дальнейший вывоз заключенных из тюрем прифронтовой полосы, как вновь арестованных после проведенной эвакуации тюрем, так и в порядке расширения зоны эвакуации, считаем нецелесообразным, ввиду крайнего переполнения тыловых тюрем.

Необходимо предоставить начальникам УНКГБ и УНКВД (совместно), в каждом отдельном случае, по согласованию с военным командованием решать вопрос о разгрузке тюрьмы от заключенных в следующем порядке:

1. Вывозу в тыл подлежат только подследственные заключенные, в отношении которых дальнейшее следствие необходимо для раскрытия диверсионных, шпионских и террористических организаций и агентуры врага.

2. Женщин с детьми при них, беременных и несовершеннолетних, за исключением диверсантов, шпионов, бандитов и т.п. особо опасных – освобождать.

3. Всех осужденных по Указам Президиума Верховного Совета СССР от 26.6, 10.8 и 28.12 – 1940 г. и 9.4 с.г., а также тех осужденных за бытовые, служебные и другие маловажные преступления, или подследственных по делам о таких преступлениях, которые не

⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У двох книгах. – Київ, 1994. – Кн. 2. – С. 228–229.

являются социально опасными, использовать организованно на работах оборонного характера по указанию военного командования, с досрочным освобождением в момент эвакуации охраны тюрьмы.

4. Ко всем остальным заключенным (в том числе дезертирам) применять ВМН – расстрел.

Просим Ваших указаний.

Зам. народного комиссара Внутренних Дел СССР (Чернышов).

Начальник тюремного управления (Никольский)

“4” июля 1941 г.»⁸.

* * *

Схвальна відповідь на цей документ не забарилася. Телефонем в усі обласні та районні каральні органи було передано відповідне розпорядження. У Львівській області воно називалося санкцією Прокурора області від 26 червня 1941 р.

Про виконання цього розпорядження красномовно свідчать «цілком таємні» спецповідомлення та доповідні записки – звіти тюремників та відповідальних працівників НКВД. Пропонуємо уривки з кількох таких документів:

1. «22 июня с.г. около 14.00 часов тюрьма № 1 гор. Луцка была подвергнута бомбардировке вражескими самолетами. Было сброшено 11 бомб, и одной из них был полностью разрушен приврат, при этом были убиты надзиратель Дидык, нач. хоз. Тюрьмы Бондаренко и его жена [...] По окончанию бомбардировки заключенными, около 2000 человек, был поднят бунт, во время которого ими были взломаны двери камер, склады тюрьмы, где находились топоры, бритвы и др. режущие предметы. Вооружившись этими предметами, заключенные разрушили в прогулочном дворе вышку, часть из них пыталась бежать через приврат. Подразделением конвойной части заключенные были остановлены и предупреждены, что в случае попытки бежать они будут расстреляны. Несмотря на это предупреждение, отдельные заключенные пытались бежать и тут-же были расстреляны.

До 9.00 часов 23.06.41 г. заключенные пробыли в прогулочном дворе и затем водворены обратно в корпус тюрьмы. До бунта приговора на 73 заключенных осужденных к ВМН были приведены в исполнение. В 12.00 часов 23.06 по распоряжению начальника тов. СТАНА заключенные были выведены обратно на прогулочный двор и из всех заключенных были отобраны 14 человек, осужденных по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 26.06.40 г. 30 чело-

⁸ ГАРФ. – Ф. 9413. – Оп. 16. – Спр. 9. – Арк. 66–67.

век, осужденных по бытовым статьям УК и 40 человек малолеток. Указники и бытовики в количестве 44 человек были освобождены, а малолетки водворены обратно в камеры. После отбора 84 указанных заключенных начальником 2-го отдела УНКГБ тов. Гончаровым, сотрудником УНКГБ дворкиным, Начальником Тюремного отделения НКВД тов. Станом при участии других сотрудников НКГБ и НКВД, оставшиеся на прогулочном дворе около 2000 заключенных были расстреляны. Весь учетный материал и личные дела заключенных сожжены. Ценности, финансовые документы, штампы, печати, журналы учета заключенных и другие документы Зам. Нач. тюрьмы тов. Лескиным перевезены в Киев [...] Нач[альник] тюремного упр[авления] НКВД УССР

Капитан госбезопасности Филиппов № 85426 28 июня 1941 г.»⁹.

2. «Как сообщил в 8.00 час. 28.6.41 г. сотрудник Тюремного Управления НКВД УССР, командированный в тюрьмы Ровенской области, т. Бевзюк по телефону, из тюрьмы № 3 г. Острог эвакуировать заключенных ввиду сильной бомбардировки не удалось. Заключенные в количестве 77 человек расстреляны, трупы зарыты [...] Зам. нач. тюремного управления НКВД УССР – политрук Демехин. 28 июня 41»¹⁰.

3. «Докладная записка

«Об эвакуации тюрем Западных областей СССР».

Львовская область.

Подготовительная работа к эвакуации и сама эвакуация тюрем началась с 22 июня с.г. В 4-х тюрьмах содержалось 5424 заключенных. В первый же день вторжения немцев в СССР в тюрьмах были исполнены приговора по отношению к 108 заключенным, осужденным к ВМН.

[...] тюрьмами Львовской области было расстреляно 2464 заключенных [...]

Все расстрелянные заключенные погребены в ямах, вырытых в подвалах тюрем, в гор. Злочеве – в саду. [...]

Дрогобычская область

В двух тюрьмах гор. Самбор и Стрий (сведений о тюрьме в гор. Перемышль не имеем) – содержалось 2242 заключенных. Во время эвакуации расстреляно по обеим тюрьмам 1101 заключенных [...]

⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 236–238.

¹⁰ Там само. – С. 236–232.

27 июня при эвакуации в тюрьме гор. Самбор осталось 80 незарытых трупов, на просьбы начальника тюрьмы к руководству Горотдела НКГБ и НКВД оказать ему помощь в зарытии трупов – они ответили категорическим отказом.

Из 143 человек личного состава прибыло – 44 человека. 7 человек конвоируют заключенных.

В тюрьме гор. Самбор – надзиратель Либман при эвакуации застрелился. 3 работника из числа обслуживающего персонала (местные жители) остались в гор. Самборе. Надзиратель Савкун дезертировал. В тюрьме гор. Стрий – 3 человека из местных жителей остались в городе. Об остальных сведений нет.

Станиславская область

Из трех тюрем гор. Станислав, Коломия и Печенежино этапировано 1376 заключенных. В тюрьме гор. Станислав осталось – 647 заключенных. В основном из числа обвиняемых за бытовые преступления. Остальные заключенные расстреляны и освобождены [...]

[...] По всем тюрьмам Западных областей УССР только личный состав тюрем приводил приговоры в исполнение и никакой помощи со стороны НКГБ не было оказано.

Начальник тюремного управления НКВД УССР Капитан госбезопасности Филиппов (підпис)»¹¹.

4. «23–24 июня были приведены в исполнение приговора осужденных к ВМН в тюрьмах Тарнополь, Чертков и Кременец, а в тюрьме Бережан 27 июня [...] Эвакуацию з/к з/к из тюрем Тарнополь, Чертков и Бережан начали 29 июня.

Многую были получены указания от нач. УНКГБ капитана госбезопасности, что эвакуировать только з/к з/к осужденных и следственных по бытовым статьям, а к/р элемент оставить в тюрьмах, вопрос о последних будет решен им.

Для тюрьмы гор. Черткова удалось получить 30 вагонов и 29 июня з/к з/к в количестве 300–350 были погружены и частью отправлены на Гусятин, остальных з/к з/к в количестве 900 чел, к/р элементы остались в тюрьме и 30 июня нач. тюрьмы тов. Левчук [под] своей охраной отправил их пожарным порядком на Каменец-Подольск, Дунаевцы–Жмеринка. В помощь ему дано 27 чел. партактива и один взвод красноармейцев [...] Осужденные за

¹¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 242–245.

бытовые преступления после рассмотрения дел с обл. прокурором были освобождены из-под стражи.

Всего освобождено в тюрьме Тернополя 217 чел., а в гор. Бережаны 59. Передано УНКГБ к/р элемента в тюрьме 560, в тюрьме г. Бережаны 184, подлежало еще передать 48. НКГБ их не забрало. В Черткове 88 передали 23 июня и в Кременце 38 [...] При первом наступлении противника 26–27 июня нач. тюрьмы гор. Кременец РЯБОВ тюрьму оставил без охраны и когда на следующий день возвратился, то тюрьма была открыта и 850 з/к з/к удрали, осталось в тюрьме 159 з/к з/к. Указания об отступлении нач. тюрьмы получил от нач. горотдела НКВД [...] Нач. тюрем. отделения мл. лейтенант (підпис)»¹².

5. «Доношу, что в тюрьме г. Бережаны Тернопольской обл. осталось 48 з/к, не преданных земле, 20 трупов остались в подвале

Жертва в'язниці № 3, м. Золочів, червень 1941 р.

¹² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. — Кн. 2. — С. 250–251.

админ. корпуса тюрьмы не вывезенными и 40 трупов сброшены в реку под мост. В тюрьму г. Тарнополь выброшено 94 з/к з/к.

Выше изложенное получилось вследствие того, что нач. НКГБ тов. Максимов 28.06.41 взял в свое распоряжение 60 з/к, уничтожив их в подвале тюрьмы, а трупы в эту ночь не убрал несмотря на неоднократные напоминания руководства тюрьмы все же машин для вывозки не дал; работники тюрьмы ожидали машины до самого утра. 29.06.41, когда я возвратился с г. Тарнополя в Бережаны и узнал о неубранных трупах, я неоднократно ходил к нач. НКГБ т. Максиму с требованием предоставить машины для вывозения 60 трупов в дневное время в лес, но Максимов мне машины не дал и сказал, чтобы без его распоряжения трупы не вывозились.

Машины в кол. 2-х штук были представлены лишь только в 21 ч. 30 мин. 29.06.41, а в 22 часов г. Бережаны подверглись усиленной интенсивной бомбардировке [немцев], из города власти ушли. Нач. НКГБ т. Максимов оставил свои машины, ушел пешком, к этому времени на 2-х машинах в тюрьме [было] погружено 40 трупов и я дал распоряжение вывезти их в приготовленную яму. Не доезжая [до] ямы 400 м., машины попали под сильную бомбардировку и пул. обстрел. У одной машины был пробит радиатор, легко ранен один надзиратель, машины брошены в 400 м. от ямы, в городе оставаться было невозможно, мы вышли за город и оттуда мною были посланы за машинами с трупами, — нач. тюрьмы тов. Красан и опер. упол. Литвин, чтобы выбросить в яму трупы и забрать из подвала тюрьмы 20 трупов, также отвезти в ту же яму. Нач. тюрьмы тов. Красан моего распоряжения не выполнил, не завез трупы в яму, а выбросил их в реку под мост, и не вывез 20 трупов с подвала, доложив мне о том, что это сделать невозможно ввиду сильной бомбардировки и обстрела с домов, бомбардировку я видел сам, а в отношении обстрела с домов я этого сказать не могу. После этого мы двинулись дальше в село Кузовое в 16 км. от г. Бережаны. Я там предложил тов. Красану вернуться обратно и убрать трупы и в то же время мы связались с г. Тарнополем с тов. Чоботовым, которому была доложена сложившаяся обстановка. Тов. Чоботов дал распоряжение следовать в г. Тарнополь, я несмотря на это предложил Красану в присутствии секретаря горкома партии вернуться убрать трупы, но Красан мне ответил, я буду выполнять распоряжение только лишь нач. УНКВД тов. Чоботова, и мы все направились в г. Тарнополь.

48 з/к остались в подвале, не преданные земле. Нач. НКГБ получил в свое распоряжение 58 чел. 10 чел. успели предать земле.

Все выше изложенное получилось вследствие того, что нач. НКГБ тов. Максимов, нач. гарнизона и секретарь горкома партии не оказали тюрьме должной помощи, а, наоборот, тормозили работу, говорили, что вы, дескать, не торопите нас, мы вам не подчинены, мы отвечаем за тюрьму, а не вы – поэтому не командуйте нами, такие замечания я неоднократно слышал со стороны нач. НКГБ т. Максимова, по вине которого осталось не убрано 20 трупов в подвале тюрьмы и не предано земле 48 з/к.

8.07.41 г. Капитан (підпис)»¹³.

6. «Заключенных на день эвакуации в тюрьме №3 г. Бережаны содержалось 376 человек, из них: Выдано в РО НКГБ 174 человека. Этапировано в Тарнопольскую тюрьму 94 чел. Освобождено по постановлению прокурора 51 чел. – // – РО НКВД 2 чел.

Выдано в РО НКГБ, но не израсходованы 48 чел.

Выше упомянутые 51 человек на освобождение с тюрьмы не освобождены, т. к. нач. РО НКГБ м. лейтенант госбезопасности тов. Максимов, а также прокурор, хотя постановление на освобождение и дал, однако выпускать с тюрьмы не разрешили до тех пор, покауда они не заберут с тюрьмы 48 человек з/к для израсходования. Начальник общей тюрьмы НКВД № 3 г. Бережаны (Красан)»¹⁴.

7. «Для оставшихся з/к вагоны не представлены, в силу чего 3.07 сего года пешим порядком выведено из тюрем Черновцы № 1 и № 2 – 877 чел. заключенных в направлении города К. Подольска под конвоем 154 отд. конв. бат-на войск НКВД при содействии надзора состава тюрем.

Оставшиеся з/к з/к как из первой, так и со второй тюрьмы освобождены осужденные по бытовым статьям, с остатком срока до 1 года, а также все указники (осужд. по указу от 26.06), освобождены также старики, женщины с детьми, за исключением осужденных за к-р. Все осужденные к ВМН расстреляны также в Черновцах. Также расстреляны осужден. и следств. по к/р статьям, больные, которые находились к моменту эвакуации в тюремной больнице, один немецкий летчик и два привезенных раненых при побеге. Все расстреляны по указанию УНКГБ области [...]

Зам. нач. политотд. тюрем. управ. НКВД УССР лейт. г/б Лазаренко. 9.07.41»¹⁵.

¹³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 248–249.

¹⁴ Там само. – С. 252–254.

¹⁵ Там само. – С. 256–257.

8. «Согласно предписания зам. наркома и ваших указаний мной проведено в период с 23.06 по 4.07 в тюрьмах Тарнопольской обл. следующее:

[...] Приведены в исполнение приговоры ВМН, а также освобождены из тюрьмы лица, осужденные по указу от 26.06.41. Согласно указаниям по НКГБ УССР нач. обл. управления Вадис поручил нач. 2-ого отдела тов. Александрову, который пересмотрел дела по к/р преступлениям и забрал из тюрьмы 560 чел. Никаких следов в тюрьме не осталось, все было организовано согласно указаний [...] По тюрьме г. Кременец было так, что там шли бои, вывезти з/к не удалось и з/к [приговоренные] к ВМН и к/р элемент были уничтожены, а остальные освобождены [...]

Ст. инструктор политотдела ТУ НКВД УССР Попереля В. Н. 9.07.1941 г.»¹⁶.

9. «[...] В остальных двух тюрьмах г. Самбора и Стрий задержалось 2242 заключенных. Во время эвакуации по 1-й категории убыло по обеим тюрьмам 1101 человек, освобождено 250 человек, этапировано в вагонах 637 чел. и оставлено в тюрьмах 304 чел. заключенных.

27 июня при эвакуации тюрьмы г. Самбор – осталось 80 незакрытых трупов, на просьбы нач. т-мы к руководству горотдела НКГБ оказать ему помощь в зарытию трупов – ответ был получен отрицательный.

В тюрьме г. Самбор надзиратель Либман при эвакуации застрелился. Три работника из числа обслуживающего персонала местных жителей остались в г. Самборе, надзиратель Савкун дезертировал [...] В тюрьме г. Стрий 2 человека из местных жителей остались в городе – пожарник Гаврилюк и надзиратель Кисиль. Во время эвакуации сбежал шофер тюрьмы г. Стрий Петрачук (из местных жителей).

[...] Из 3-х тюрем г. Станислава, Коломии, Печенежино этапировано вагонами 1376 чел [...] В Станиславе по 1-й категории убыло 1000 человек. По заявлению нач. тюрьмы г. Станислава Гриценко погребение произведено за пределами тюрьмы в вырытой для этой цели яме. Часть 1-й категории погребено на территории тюрьмы в яме. Освобождено Прокурором было 295 чел. Ввиду отсутствия вагонов в тюрьме осталось 647 чел. заключенных из них за к-р преступления 282 [...]

¹⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 259–261.

*Замордовані українські патріоти в урочищі Закладів
біля м. Миколаєва Львівської обл. Червень 1941 р.*

По состоянию на 22/VI – в тюрьме г. Тарнополь содержалось 1790 чел. заключенных. Из этого количества 500 чел. убыло по 1-й категории.

Погребение произведено у вырытых специально для этой цели ямах, однако часть 197 чел. погребены в подвале НКГБ, мелко очень зарыты, операцию проводил нач. УНКГБ.

Из тюрьмы г. Тарнополь этапировано 1008 заключенных пешим порядком до ст. Волочиск, где погружены в вагоны и направлены согласно телеграммы нач. Тюремного Управления НКВД УССР г. Курск. Освобождено инвалидов, указников, осужденных за бытовые и маловажные преступления 217 чел. заключенных. В тюрьме остались больные – туберкулезники. При этапировании заключенных пешим порядком при попытке к совершению побегов 18 заключенных убито [...]

Из тюрьмы г. Дубно по 1-й категории убыло 230 чел., освобождено по бытовым статьям за маловажные преступления и осужденных по Указам 170 человек [...]

Из тюрьмы г. Ковель убыло по 1-й категор. 195 человек. Освобождено за маловажные бытовые преступления 300 человек, на месте осталось 145 чел. которых не успели этапировать.

Из тюрьмы г. Вл.-Волынска убыло по 1-й категории 36 человек, освобождено 15 человек, остальные 280 человек остались в тюрьме не вывезенными [...]

Начальник тюремного управления НКВД УССР капитан госуударствен. безопасности
(Підпис)»¹⁷.

10. «Из тюрьм в г. Черткове заключенные в числе 954 чел. 2-го июля с. г. были выведены в направлении г. Умани. В пути следования группа заключенных ОУН-овцев пыталась учинить бунт и бежать, в связи с чем 123 заключенных – членов ОУН были расстреляны.

20-го июля по прибытию этапа в г. Умань в связи с создавшейся обстановкой на фронте прорвавшиеся немцы находились в 20–30 клм. от Умани, по распоряжению военного прокурора и руководства НКГБ УССР заключенные следственные и осужденные за контр-революционную деятельность в числе 767 были расстреляны, трупы их зарыты...

Зам. Нач. 1 отдела тюр. УПР. НКВД СССР капитан гос. безопасности (Волхонский)»¹⁸.

11. «В тюрьмах №№ 1, 2, 4 гор. Львова расстреляно – 2464, освобождено – 800. Вывезено перебежчиков – 201. Осталось в тюрьмах – 11546 [...] 23/VI – бежало 362, благодаря уходе охраны войск и надзоростава из гор. Львова [...]

Из тюрьмы г. Станислав освобождено 295, расстреляно – 1000, осталось 674 и этапировано 954, из них проследовало через Харьков на Златоуст – 357 заключенных [...]»¹⁹.

12. «23.06.41 г. в 11 часов 30 мин. в тюрьму гор. Луцка прибыла опер. группа работников УНКГБ и УНКВД по Волынской области, начальником которой был капитан Госбезопасности тов. Розов.

Там же около тюрьмы меня вызвал нач. УНКГБ – Капитан Госбезопасности тов. Белоцерковский, который мне приказал выдать опергруппе тов. Розова всех з/к з/к, содержащихся в

¹⁷ ГАРФ. – Ф. 9413. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 147–153.

¹⁸ Там само. – Арк. 1471–172.

¹⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 267–271.

тюремне гор. Луцка по статтям УК УССР 54-2, 11, и особенно [членов] ОУН. Выясняя подробнее обстановку, мне капитан Госбезопасности т. Розов приказал в течение 20 минут выдать для расстрела всех з/к з/к по 54-2, 11 ввиду того, что противник находится от гор. Луцка в 7 километрах.

Получив такое приказание, я взял с собой нач. тюрьмы Гринева, зам. нач. тюрьмы Лескина и 4 человек дежурных, при входе во двор тюрьмы зам. нач. тюрьмы Лескин струсил заходить в тюрьму, тогда мы все ему Лескину отдали свое оружие, а сами без оружия зашли в тюрьму для подбора з/к з/к.

Отбрали и вывезли на хоз. двор тюрьмы примерно 800 чел., которые немедленно были расстреляны там же на месте вышеупомянутой опергруппой, бойцами роты конвойных войск НКВД и начальствующим и надзирательским составом тюрьмы.

Возвратившись из внутр. тюрьмы, я зам. нач. тюрьмы Лескина возле тюрьмы не застал, а с помощью работников тюрьмы разыскал Лескина за полкилометра от тюрьмы, куда он от трусости убежал спрятаться.

Тогда же я Лескину приказал погрузить на тюремную машину документы и ценности тюрьмы гор. В-Волынск (два полных матраца, но что там было, я точно не знаю) и все документы, лич. дела з/к и ценности тюрьмы гор. Луцк и выехать из гор. Луцка до кирпичных заводов, а в случае отхода, тогда будем направляться дальше. (Все документы тюрьмы гор. Луцк при мне на автомашину погрузили 4 матраца, какие документы там были я точно не помню, но знаю, что лич. дела з/к, карточки № 5 и камерная картотека были погружены на автомашину полностью на все наличие з/к, содержащихся в тюрьме).

Через 20 минут после расстрела з/к тюрьмы мы получили указание, что противник находится не в 7 километрах, а в 25 километрах, и мы немедленно приступили к уборке трупов.

Все трупы 70 с лишним осужденных к ВМН и около 800 подследственных нами закопаны и места на местах нахождения трупов политокеросином и выпалено, а после всего эти все места присыпаны известью. Кроме этого, расстреляно охраной тюрьмы и воинскими частями в окрестностях тюрьмы з/к, пытавшихся бежать из тюрьмы. Для уборки этих трупов по распоряжению Нач. УНКВД, была создана группа с раб. милиции, которая все трупы убрала.

В общем расстреляно в тюрьме и возле тюрьмы около 1000 человек. Оставлено в тюрьме около 1000 человек, большинство из которых обвинялись по бытовым ст.ст. УК УССР.

Розкопки жертв 1941 р. на подвір'ї УНКВД у м. Дрогобичі. 1992 р.

Тюрьму гор. Луцк совместно с командиром роты конвойных войск ст. лейтенантом Фахурдиновым и всем составом работников тюрьмы г. Луцк мы оставили после утери связи с УНКВД воинскими частями 25.06.41 г. в 23 часа 30 мин.

Зам. нач. тюрьмы Лескин, как мне стало известно, за городом не остановился, а прямо уехал в Киев и по дороге на Киев пожег все документы, находящиеся на автомашине тюрьмы г. В-Волынск и Луцк. Чем Лескин руководствовался при уничтожении документов, мне неизвестно. Одновременно отмечаю, что несмотря на то, что Лескин уехал из Луцка самовольно, но наказания за это не понес.

В части тюрьмы гор. Ковель сообщить ничего не могу, так как с Ковелем потеряна связь была 23/VI-41 г.

Нач[альник] тюремного отделения УНКВД по Волынской обл. – сержант госбезопасности (Стан) 3.09.41 г.»²⁰.

²⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Кн. 2. – С. 271–274.

* * *

У січні 1942 р. заступник начальника 1-го відділу тюремного управління НКВД СРСР капітан держбезпеки Волхонський підписав зведену «Довідку про кількість в'язнів, які вибули в ході евакуації», складену на основі поданих звітів. У ній, зокрема, за УРСР наведено число 17873 особи. Із них звільнено 4568, розстріляно у в'язницях 8789, загинули на етапах 555 (розстріляні, убиті конвоем, померлі), втекли 155, звільнені нападниками («бандами») 270, залишилися у в'язницях 3536²¹.

Ознайомлення з багатьма подібними документами, оприлюдненими лише в 1990-ті рр., дає уявлення про масштаби і виконавців злочину. Слід зауважити, що розстріли відбувались і після складення цих звітів. В'язні, про яких у звітах ідеться як про залишених у тюрмах, пізніше також були розстріляні. В останні дні перед утечею тюремників розстріли проводили вже без жодних списків, іноді просто в камерах. Очевидно, що справжньої кількості замордованих та імен усіх загиблих не довідаємося вже ніколи. Так, немає списків жертв Перемиської в'язниці. Їх гнали двома пішими етапами на Схід. Один з етапів був оточений німецькими військами і більшість в'язнів розбіглися. Другий, згідно зі свідченнями – близько 200 осіб, був знищений біля Старого Самбора – конвоїри живими поскидали в'язнів до соляних шахт Саліни. Встановлено лише 5 імен.

Усі списки, які не були втрачені під час відступу «червоних», роками зберігались у центральних архівах КГБ під грифом «цілком таємно». Після війни, коли архіви НКВД повернули з евакуації до України (Львівський – з Воркути), справи політв'язнів, не засуджених до червня 1941 р., в обласних УНКВД стали переглядати. Не знаючи, хто з них був знищений у червні 1941, слідчі органи вели тривале листування з центральними установами ГУЛАГу, намагаючись одержати відомості про цих людей. Урешті, через неспроможність відшукати більшість в'язнів, справи закривали. На запити родин щодо їхньої долі давали відповідь: «Даних в архівах немає». Лише 1991 р. списки були розіслані по областях, і зазначені в них особи, розстріляні без суду, були реабілітовані, згідно з «Законом про реабілітацію». Відтоді у документах стали писати «Розстріляний у зв'язку з воєнними діями». Проте більшість імен так і залишилися невідомими. У перші

²¹ *Справка о количестве заключённых выбывших в ходе эвакуации // Західноукраїнська трагедія 1941 / Упор. О. Романів, І. Федущак. — Львів — Нью Йорк, 2002. — С. 387.*

роки незалежності було частково оприлюднено списки розстріляних у в'язницях Львівської та Тернопільської областей, решта ж надалі зберігаються у таємниці й доступні лише вузькому колу відомчих дослідників.

Наведені документи стосуються стаціонарних обласних в'язниць. У Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській областях їх було по чотири. Але існували також відомчі в'язниці, наприклад залізничні, військові. Крім того, у кожному районному центрі (а тоді їх було вдвічі більше, ніж зараз) при райвідділах НКВД, у пристосованих під катівні підвалах, пивницях, стайнях, утримували по кілька десятків в'язнів, яких не встигали етапувати до обласних в'язниць. Одержавши відповідні вказівки щодо евакуації, енкаведисти живих не залишали.

Багаторічні дослідження різних джерел, як-то архівних документів, повідомлень у пресі того періоду, свідчень очевидців та родин загиблих, зібраних істориками, краєзнавцями та громадськими організаціями, дали можливість встановити загальне число

*Тіла замордованих, розкладені для упізнання на подвір'ї в'язниці № 1
(по вул. Лонцького), м. Львів. Червень 1941 р*

жертв в'язничного терору, розгорненого під час відступу більшовиків із Західної України, – близько 22 тис. осіб, із них близько 5 тис. – на Львівщині, понад 3 тис. – на Тернопільщині. Серед убитих у Львівській (разом з Дрогобицькою) області на сьогодні вдалося встановити імена лише понад 2500 осіб.

Львівське товариство «Пошук» на основі різних згаданих вище джерел склало іменний мартиролог замордованих, який і надалі поповнюється. Результати досліджень «Пошуку» опубліковані у книзі «Західноукраїнська трагедія 1941».

Події того часу розкривають безпрецедентний за жорстокістю та цинізмом масовий терор, який мав світовий резонанс і був яскраво відображений у тодішній західноукраїнській та європейській пресі. Після відступу «червоних» мешканці великих і малих міст кидалися до покинутих в'язниць, розбивали двері камер, сподіваючись звільнити ув'язнених. На жаль, живих знаходили рідко. Повсюдно люди натрапляли на свіжо закопані ями, замуrowані підвали, а також на гори мертвих понівечених тіл, залишених на території в'язниць. Знищення в'язнів супроводжувалося нечуваними тортурами. Про це свідчать численні очевидці тих кривавих злочинів. Ось деякі свідчення, що їх зібрало товариство «Пошук» у роки Незалежності.

СПОГАДИ ІВАНА КІНДРАТА

Народився 1923 р., доктор медицини, Рочестер, США.

«У червні 1941 р. я жив у студентському гуртожитку по вул. Скарбківській 10 у Львові. 29 червня наблизилися війська Вермахту, у місті була паніка й безлад. Залишалися війська окремого призначення НКВД. Знайомий, що мешкав навпроти в'язниці по вул. Лонцького, розповів, що в ніч з 28 червня чув звідти глухі постріли і божевільні крики. Ми, 4 студенти, вирушили на розвідку. Замуrowану тепер і закриту тоді тюремну браму підірвали в'язкою гранат. Перед входом на подвір'я побачили 8 мертвих чоловіків і жінок, біля муру – ще дві жінки, ще живі, але скривавлені і непритомні. Надалі вияснилося, що це були не в'язні, а наймані робітники, яких знищили останніми, як свідків кривавого злочину. Обидві жінки скоро померли. Убиті вони всі 10 були уколами багнетів, дехто мав по кільканадцять ран у грудях і животах.

З подвір'я двері вели до великого приміщення, з горою трупів аж під стелю. Нижні були ще теплі. Вік жертв – між 15 і 60 роками, але переважна більшість 20–35 років. Лежали у різних позах, з відкритими очима і з масками жаху на обличчях. Між ними чимало

жінок. На лівій стіні було розп'ято трьох чоловіків, ледь покритих одягом з плеч, з відтятими статевими членами. Під ними на підлозі, у напівсидячих похилених позах – дві монашки, з тими органами в роті. Виявлені нами жертви енкаведистського садизму були вбиті пострілами в рот або в потилицю. Але ще більше було заколотих багнетами в живіт. Одні – голі чи майже голі, інші – в порядному вуличному одязі. Один був у краватці, напевно, щойно арештований.

З центрального приміщення, затопленого калюжами крові, вели два коридори. Я подався направо, в надії відшукати живих. Перша камера: на вбитому в стіну гаку повішений на шнурі чоловік у військових штанах і чоботах. Його ріст вищий за той гак. На стіні вишкрябаний напис: “Да здравствует свободная Россия”. Жертва – майор радянської авіації. До однієї з наступних камер тяжко було підступитися. По той бік дверей – кільканадцять тіл, притулених обличчями до щілини дверей. Догоряли залишки отруйного газу – запах тухлих яєць. У наступній камері – дві дуже молоді і навіть по смерті вродливі жінки, задушені, із шнурами на шиї. Поруч двоє немовлят із розтрощеними черепами. На одвірку – свіжі плями розлитого мозку. Ще один вияв звірства – повідтинані пальці, знята пасами шкіра на спинах. Накручували шкіру на патик поступово, з дня у день. Закінчували один пас – починали другий. Ретельно надрізували скальпелем, стерилізуючи попередні місця, щоб катований не помер передчасно. Слідчим НКВД потрібні були зізнання “ворогів народу” для легальної ліквідації, на догоду вищим органам.

Коридор безконечно довгий, кімнат так багато. Потрапляю у більше приміщення, із столом посередині. На столі прив'язаний оголений чоловік з неймовірно скорченим обличчям. Тіло вкрите скляним ковпаком. На животі – рани з дивними дірами. Нараз з дір вилазять один за одним кілька щурів. Це – один з багатьох видів тортур енкаведистів. Під ковпак до живого в'язня запускали голодних щурів. Все. Сили мене покинули. Здається, втратив за цю годину 12 літ життя. Напівпритомний від жаху, вибіг із в'язниці. Ніхто з нас так і не натрапив на живих.

У розбитій крамниці беру фотоапарат і вертаюся фотографувати гору трупів, розп'ятих священика і монашку у головному приміщенні. До камер уже несила вертатися.

За тиждень мої фотокартки з'явилися у «Краківських Вістях», та не всі, деякі були визнані нецензурними. Такі дикі злочини показувати не ризикнули. Пізніше, в 1943 році, я закопав ці фотографії на горі коло рідної хати».

СПОГАДИ БОГДАНА КАЗАНІВСЬКОГО

«Я називаюся Богдан Казанівський, народжений 3 лютого 1916 р. в селі Нивиці Радехівського району Львівської області. Найкращий молодий вік пересидів у польській в'язниці, а опісля, з приходом у вересні 1939 р. большевиків на західні українські землі, був зланий органами НКВД у підпіллі Організації Українських Націоналістів у січні 1940 р.

Енкаведисти наперед запроторили мене до тюрми на Замарстиніві, опісля перевезено до тюрми на Лонцького з метою там мене зламати фізично і духовно. Слідчі приміювали до мене різні фізичні і психічні тортури, а все-таки не вдалося їм мене зламати. Сказали: “Ми тебе будемо тримати 10 років, не дамо тобі жити ані вмерти, будемо з тебе тягнути кишку за кишкою, ми не польська поліція, де ти до нічого не признався, ти нам скажеш все, що знаєш, і то, чого не знаєш”. Це мене не настрашило, навпаки, потішило. Я сподівався, що мене не розстріляють, а до 10 років всяке може статися.

*Ексгумація жертв НКВС 1941 р. на подвір'ї в'язниці № 2
(Замарстинівської), м. Львів. 1991 р.*

У травні 1941 р. з поединки на Лонцького мене перевезли до Бригідок, кинули до камери, де було коло 90 в'язнів. Не було ні ліжок, ні стола, ані лавки, що було за польської окупації. Був лише один предмет в камері, званий “парашою”, а за Польщі називали “кібель”. Оце вся камерна обстановка. А народу так тісно, що годі було перейти до смердючої “параши”. Тяжке повітря, нема чим дихати. До сну лежали як оселедці в бочці. Я, як “рецидивіст” з польських тюрем, скоро зорієнтувався про умови в камері і її соціальний стан. Не було так званого старости камери, і я з часом сам старався навести в камері хоч який порядок, утримати сяку-такую чистоту. Все це робилося за мовчазною згодою в'язнів. У камері злодіїв і бандитів не було, тож конфліктів теж не було. Малий відсоток пригнобленої інтелігенції, а решта – студентська і селянська молодь. В камері застав о. Дмитра Коверка, і з ним я заприятелював. Запровадили спільну ранішню і вечірню молитву, гутірки на теми історії України, переповідання змісту повістей. В неділі ми тихцем відправляли Служби Божі. Отець Коверко дуже журився заарештованою донькою Даркою, яка ніколи не сходила з його пам'яті. Вікно в камері було високо, щоб заглянути на подвір'я, треба було комусь ставати на плечі. Я не раз крадькома заглядав, у тому часі треба було комусь стати коло дверей, щоб заслонити “візитирку”. З правого боку було крило тюремного блоку і головна брама, під нашим вікном – подвір'я, а зліва стояла тюремна каплиця розміром малої церквочки. На це подвір'ячко не раз виводили дівчат, було чути голоси, як гомоніли. При такій okazji о. Дмитро все згадував – може там є його Дарця. Я просив описати, як виглядає Дарця. Отець сказав: “Брунетка з овальним лицем”. І коли на подвір'ї було чути жіночі голоси, я рішився пошукати Дарцю. Мене піднесли до вікна, і я відразу побачив скраю від гурту дві молоденькі брунетки, одна з овальним лицем. Я крикнув: “Дарцю, тут тато!”. Я вспів іще побачити, як дві дівчини звернули погляди на вікно. В другій брунетки я побачив чудові відкриті очі. Ми піднесли до вікна отця, який дивився, махав рукою і щось потихеньку промовляв. Це тривало хвилинку, отець ніби був щасливий, але отирав сльози.

У неділю 22 червня 1941 р., щойно на світ благословилося, як у місті почали розриватися бомби, аж мури дрижали. Всі зірвалися на ноги і як на команду крикнули: “Війна!” Для нас усміхнулася воля. Та наші сподівання були помилкові. Вже після полудня енкаведисти почали викликати по кількох в'язнів з камери, провадили сходами в долину і з подвір'я – до підвалу. Чути було приглушені поодинокі стріли. Я зрозумів, що це розстрілюють в'язнів в підвалі

тюрми. Викликали в'язнів удень і вночі, безперервно. Тіснота на камері починала зменшуватися. Але вночі, з понеділка на вівторок, у коридорі стихлилося. Ніхто не ходив. На подвір'ї почулися жіночі голоси. Виглядало, що енкаведисти опустили тюрму. Зчинився рух, в'язні пробували розбивати двері, і наша камера теж почала пробувати силою натиску висадити двері. Хтось зірвав верхняк залізної печі, і ним вдаряли щосили в двері, але дарма. На нашому відділі вже в'язні почали бігати по коридорі. Але залізна ґрата на сходову клітку робила неможливим розбити замок. А все-таки на подвір'я вже вийшли деякі в'язні. Мене підтримували до вікна, вже почало сіріти, а в'язні на подвір'ї чомусь крутилися, не тягнулися до вихідної брами.

Вже зробився день, коли зі сторони брами з'явилися енкаведисти і автоматами почали заганяти в'язнів до середини тюрми. На подвір'ї падали вбиті і ранені. Зайшли і в наш коридор. З розбитої камери розселявали до вцілілих. У нашій камері стан дійшов до 106 осіб. Енкаведистський млин ліквідації в'язнів почав діяти повною парою. Люди по черзі підходили до о. Дмитра сповідатися. Отець запевняв, що сповідь важна, і давав розгрішення. Нарешті в середу і отця Д. Коверка забрали з камери. Виходячи, отець нас усіх благословив. Я так хотів жити. Але надія була дуже мала. В четвер і мене викликали, а я поспішив сказати, що такого в камері нема. В'язнів у камері все убувало, стало простору. В п'ятницю мене знову викликали, і я знову сказав, що такого вчора забрали, а той самий поляк, що все стояв коло дверей, потвердив, що такий "ушол". Енкаведист щось на папці зазначив і передав другому до рук. Я подумав, що мене, можливо, зчеркнули зі живих.

У суботу, 28 червня, раненько нас уже в камері всього 12 осіб. Зморені, без їжі і води майже тиждень, сухо в устах, не можна повернути язиком. Я дивився на друзів недолі, які сиділи під стіною, чомусь пригадав 12 апостолів і подумав, чи є між нами Юда. Відкрилися двері: "Давай все вихади". Тепер вже скінчилося, подумав. Ми звернули направо до сходів, а нас завернули в противний бік, де була вмивалка. Прийшла думка: як будуть стріляти, треба скоро падати на землю і вдавати трупа. Але не стріляли. Ми минали камери, всі відкриті, порожні, дійшли до останньої в коридорі, відкрили камеру, ми зайшли і двері закрилися. Було всіх коло 60 осіб. Двері знову відкрилися, і почали викликати вже не за прізвищами, а на палець: "давай вихади". Отже, кінець вже неминучий. Забрали, здається, коло 8 осіб, десь попровадили, а в тому часі почали літати над містом дуже низенько літаки.

Почалася гарматна стрілянина, снаряди зі свистом перелітали в напрямі Винників і там розривалися. енкаведисти в коридор більше не поверталися.

Може, через півгодини у наш коридор прибігли люди зі світу і почали розбивати двері. “Втікайте скоро, як можете, укривайтеся, бо небезпека ще не минула”. Богдана Безкоровайного ми винесли ослабленого. На подвір’ї мене трималися коло 20 осіб, які не знали Львова. Безкоровайного ми несли, переходячи через подвір’я від вул. Бика, там була свіжо зрушена земля, і було видно долоню руки, то значить зариті трупи.

Прямуючи Єзуїтським городом, Безкоровайного залишили в камениці під опіку якоїсь родини, а решта зайшли під браму св. Юра з надією помолитися. Доцана брама була закрита. Ми стукали, хтось запитав, чого потребуємо, хто ми. Я оповів правду, але людина за брами сказала зачекати і відійшла. Прийшов хтось інший, пізнати по голосі. Почав нас перевіряти, питав чи я знаю когось з Юра. Я сказав, що знаю о. Кладочного. “Звідки?” – кажу, що він був нашим капеляном у польській тюрмі. А кого я знаю з провідних членів ОУН? Я завагався з відповіддю, а під ногами горить, кажу: Івана Климова. “А яке його псевдо?” Це вже виглядало, що допитує СБ ОУН. І тут я вирішив сказати правду: “Мармаш Куліба”, – і на тому закінчився допит. “Зачекайте”, – і людина відійшла. По хвилинах відкрилася брама і монах запросив зайти. Пояснював, що боялися провокації НКВД, який у вівторок шукав ніби за в’язнями, і сказали, що прийдуть ще раз. Як когось застануть не проголошеного, то всіх розстріляють, включно зі стариком, тобто з митрополитом Шептицьким. Запровадив нас монах в підземелля, там вже були якісь родини з дітьми, видно крилися перед бомбардуванням. Прийшли сестри монахині, жаліли нас, „Але ви бідні!” – казали. Принесли по булочці і чай. Я вкусив, а пожувати і ликнути ніяк не міг. Хтось порадив спершу попивати чай, і це допомогло. Прийшов о. Костельник, запитував, чи не стрічали в тюрмі його сина. Хтось сказав, що чув про таке прізвище, але що з ним сталося – не знає.

Отак з кількох тисяч в’язнів у Бригідках вийшли живими не більше 60, і ми між ними. За дозволом святця Митрополита Андрея Шептицького, нас схоронили перед небезпекою. Там ми побули до приходу німців.

30 червня було проголошено відновлення української державності».

СВІДЧЕННЯ РОМАНА ІВАНИЦЬКОГО

Колишній в'язень Самбірської тюрми, селянин с. Кульчиці Самбірського району Львівської області.

«27.VI.41 р. – пам'ятний день для в'язнів Самбірської тюрми. Ми, по неспокійних ночах від часу вибуху війни, пробудились дуже рано. Нікому не хотілось спати, а все якісь недобрі передчуття мучили нас. Сонце, як завжди, засипало землю своїм гарячим промінням, заглянуло й до нашої камери, відбиваючи залізні ґрати вікна на протилежній стіні. Ми передали через “мікрофон” привіт нашим друзям з 21 камери і чекали сніданку. Нас було 14. Одні ходили по камері, інші сиділи, схиливши зажурену голову. Нараз чуємо дикий крик енкаведиста, якого ми називали “божевільним”: “Всі так, як стоять, – виходити на прогулянку”. Ми вийшли з камери і поплентались на подвір'я. Всіх було приблизно 200 осіб. Подвір'я оточене зі всіх сторін високим муром з “дижуркою”, в якій стояв енкаведист з крісом.

Червоні кати з наганями в руках бігали то тут то там, кричали і видавали накази. Чуємо наказ: “Відвернутись спиною до вікон

Льох-катівня УНКВС у м. Бурштині Івано-Франківської обл.

тюрми, стати один біля другого і приклякнути на одно коліно! Хто оглянеться назад, – тому смерть!”

Мороз пройшов по тілі а в голові майнула страшна думка: “А може нас хочуть розстріляти?” Такі думки з’явилися і в інших в’язнів і миттю оббігли всіх. Нараз застукотіли кулемети, а з їх гуком понісся стогін і зойк умираючих і ранених. Я сидів в останньому ряді. Ціле моє життя від дитинства блискавкою промайнуло в голові. Чую наказ: “Перестати стрілять!” – падає ще кілька пострілів і замовкає кулемет. Стогін і зойк продовжуються, а незабаром на привіт їм летить ще кілька гранат, які з гуком розривають тіла ранених. Скрізь кров просякла землю. Мій друг О. Березний встає ранений в живіт, а за ним повзуть ранені в ноги, без рук, ховаються під сходи, щоб врятувати рештки свого життя. Головні двері тюрми відчинені, на “дижурці” великий безлад: папки, пера, папір, телефон безладно розкинені по підлозі. Вибігаю на сходи і кричу: “Друзі, ми вільні! Кати повтікали!”

Почалась біганина і метушня: люди сміялися з радости, плакали, бігали по коридорі, ховалися у канали, перелізали через мур, під яким наші товариші гинули від куль енкаведистів. Вибігаю на партер, де містилась камера жінок, з котрими я часто говорив через “мікрофон”. Вибиваю віконце в дверях і бачу, – перелякані дівчата сидять одна біля однієї і моляться. “Вибивайте двері!” – кричу через віконце – “Ви вільні!” Звідси біжу до камери, де сиділа Ольга Білас з Трускавця, Маруся Мацюрак і Вельгуш з Дрогобича, Катруся Мисишин з Гаїв Вижніх та інші. Двері відчиняються з гуком, і з радости Ольга падає мені в обійми. Замки дверей летять під ударами в’язнів. Звідки взялася така величезна сила у цих катованих людей, – годі сказати. Не тривало більше, як півгодини, а з тюрми вийшло кілька сотен людей. Зі своїми подругами Марусею Гук з Гаїв Вижніх, Стефою Чайківською з Кульчиць, Марусею Фірман з Ліска та іншими виходжу на вулиці Самбора. У місті ще багато большевицького війська. Недалеко стояв енкаведист, який оторопів, побачивши таку велику кількість людей, і “відважний” лицар сховався в найближчому домі. В Кульчицях у сіні переховувались ми до неділі, до приходу німецької армії. 30 червня зі сльозами в очах прощались ми зі своїми друзями з тюрми, які впали за велику Ідею».

СПОГАДИ МИХАЙЛА МІРУСА

Народився 1929 р., мешканець м. Чорткова Тернопільської області.

«Почувши, що німці, які вступили до міста, відчинили в'язницю, я, як і інші мешканці Чорткова, вирушив туди. Побачене вкарбувалося в пам'ять страшною картиною на все життя.

Вздовж мурів простягалися акуратно скопані газони-клумби із свіжонасадженими квітами. На просторому подвір'ї було пусто. Неприємне враження справляли два стовпи біля невеликого будиночка, подібні до шибениць. Чоловік і жінка, обоє мертві, були притулені до стіни і підперті кілками, щоб не впали. У нього дітородний орган перетягнутий колючим дротом, у неї також жмут дроту в статевому органі.

Камера в кінці коридору мала ще одні двері зліва. Те інше приміщення було засипане ґрунтом та уламками цементного покриття, здертого у попередньому. На весь обсяг першого була викопана яма, завалена трупами. Згори їх присипано тонким шаром

Дослідження масового поховання у м. Володимирі-Волинському. 1997 р

землі, видно, що роботу не встигли закінчити. Згори лежали ще двоє, напевно, виконавці тої роботи. Там були і лопати. Чоловік був у сорочці в клітинку, здається, голубу, юнак чи хлопчик також був у сорочці. Обличчя чоловіка було наче спалене чи ошпарене, аж почорніле. Посередині знаходився металевий бак, від якого відходили труби завтовшки як рука або товщі. Тими трубами поступала пара і виїдала плоть. Під очима задушених паром – мішечки. Вух не було, геть повідпадали, і носи також».

СПОГАДИ ЮЛІАНА ПАВЛІВА

Народився в с. Нараїв Бережанського району Тернопільської області 1930 р.

«Навесні 1941 року у селі Нараїв, як і в інших місцевостях, були масово арештовані представники місцевої інтелігенції, серед них і моя тітка Іванна, сільська вчителька. У червні 1941 року з 19 арештованих з нашого села отримали вироки четверо, з них 3 – до страти. Утримували в'язнів у Бережанах.

З початком війни село чекало повернення політв'язнів. Замість того пішли чутки про страшні мордування у в'язницях. У перших числах липня родини подалися до Бережанської в'язниці на розшуки близьких. Задля безпеки жінки взяли і нас, підлітків 10–12 років. Там ми застали гори понівечених трупів у підвалах. Залиті кров'ю камери і коридори. Кривава стежка вела на подвір'я. Там вже лежали рядами винесені тіла, з обрізаними вухами, носами, зчорнілими обличчями. Липневої спеки стояв страшний сморід. Лунали голосіння, крики розпачу, прокляття.

Тітку Іванну ми знайшли на березі ріки Золота Липа, біля замку, який НКВД використовував як катівню. Поруч були ще двоє чоловіків, хтось вже прикрив ковдрою їх голі понівечені тіла. Усе тіло тітки від ніг до плечей було вкрите глибокими подряпинами. Обличчя зчорніле. Вийняли з рота ганчірку – язик вирвано. Вище зап'ястя – наскрізні рани від ножа, живіт розрізаний від низу до грудей, у статевий орган забита пляшка. Ще двоє дівчат із Нараєва були замордовані у подібний спосіб. Інші тіла мали не менш страшні сліди знущань: вибрані очі, відрізані статеві органи, обрубані пальці, потрощені голови.

Місцеві мешканці розповіли, що впродовж тижня навколо в'язниці ревіли двигуни тракторів, які не могли повністю заглушити крики катованих.

Розшукували своїх рідних в основному по одязі. Довго ще виловлювали тіла і з ріки Золота Липа, куди їх поскидали енкаведисти. Кільканадцять кілометрів плвли вони у кривавій воді аж до греблі в селі Саранчуки, де страшні понівечені трупи виловлювали і хоронили селяни. Неопізнаних хоронили у спільних могилах. Багато замордованих поховано у інших навколишніх селах.

Нараївці знайшли і поховали 12 закатованих односельців. Тіла ще трьох, засуджених до страти, відшукали пізніше, восени, у закиданій камінням ямі біля Бережанського лісу. У одного з них, Павліва Т. Г., були обрубані ноги. Чотирьох так і не знайшли. 15 із 19 замордованих політв'язнів села були віком до 23 років».

СВІДЧЕННЯ ІВАНА ЧАПЛИ

Селянин с. Нагуєвичі Дрогобицького району Львівської області.

«У 1939 році Червону армію ми зустрічали урочисто. Я добре пам'ятаю ті дні. Потім почали організовувати колгоспи. Люди не хотіли записуватися, то їх били, замикали в пивницях. У Нагуєвичах, звідки я родом, мали вивозити на Сибір чимало сімей, але племінник Івана Франка Микола оборонив. Я працював сільським ковалем і не сподівався жодного лиха, хоча свідомо підтримував діючу в селі ОУН.

По обіді 22 червня 1941 року в Нагуєвичі приїхала група енкаведистів з Підбузького УНКВД (тоді там був райцентр). Зразу забрали колишнього директора сільської семирічної школи Корнеля Камінського, який був на емеритурі (пенсії). Був заарештований голова товариства “Рідна школа” селянин Іван Добрянський, секретар сільради Степан Дум'як, директор школи Михайло Дрогобицький, працівник Підбузького райвиконкому Хруник. Потрапив туди і я. Усіх нас завезли у Підбуж. Там уже сиділи арештовані Андрій Юринець – директор Підбузької школи, крамар Ілько Опацький, його брат – швець, кілька інших працівників з Підбужа, і ще багато мешканців навколишніх сіл.

Дня 26 червня о 10 годині вечора червоний прокурор Строков, 11 міліціантів та 3 невідомі особи викликали з тюрми Підбузького УНКВД 20 в'язнів і повезли вантажівкою у напрямі Дрогобича. Червоні кати обманювали нас, що пускають на волю, однак це було очевидною брехнею. По дорозі один з конвоїрів, який називав себе начальником НКВД, говорив, що в'язні йдуть на роботу. За кілометр перед Нагуєвичами, в урочищі “Остислав'я” машина зупинилася. Червоні кати наказали нам висідати, бо машина перевантажена і не зможе виїхати на гору. Гора була ще далеко. Нас огорнув

смертельний жаж, ми здогадалися, що наближається наша остання година, що нас тут розстріляють.

Нам наказали статив два ряди по десять осіб і триматися за руки. Напроти нас на дорозі півколом стали міліціанти з револьверами в руках. На поданий рукою знак прокурора всі почали стріляти. Полилася кров невинних жертв. Убиті й поранені падали одні на других. Трава почервоніла від людської крові, чути було зойки і стогін умираючих. Кати добивали людей чоботами, лопатами, ломами, від яких череп тріскав на голові. Так було замордовано 16 людей. Смерть їх була жаклива. Трупн лежали у рові. Завдяки безладній стрілянині і темряві та поспіхові міліціантів, які поспішали по наступну партію арештованих, нам чотирьом удалося лишитися живими. Поранені, допомагаючи один одному, ми поповзли подалі в ліс і так урятувалися.

Не знаю, як про це довідався прокурор Строков, бо вже 27.06 приїжджав у Нагуєвичі шукати за мною, та мене, пораненого, добре

*Одна з масових могил жертв НКВД 1941 р. на Личаківському кладовищі,
м. Львів.*

переховали родичі. Напевно, кати боялися лишати живого свідка, але приховати злочинів не змогли.

Коли більшовики потікали перед німецьким військом, люди пішли в “Остислав’я” і знайшли там, вивезли помордовані тіла. У Корнеля Камінського було порізане усе тіло. Степан Дум’як мав розрубаний живіт. Іванові Добрянському розрубали груди, вирізали серце, а діру заткали травою. Отакими нелюдами були наші “визволителі”. За що мордували вони безвинних мирних людей? Однак ніхто не може знищити живе слово і дух волелюбного народу».

Меморіальна дошка на стіні колишнього УНКВД у м. Перемишлянах Львівської обл.

СВІДЧЕННЯ РОЖІЯ МИРОСЛАВА

Селянин с. Романів Перемишлянського району Львівської області.

«Був червень 1941 р. До камери приводили все нових арештантів із сіл Бібереччини. При брамі стояв якийсь наш міліціонер. Десь під вечір, коло шостої години, той міліціонер сказав нам: “Хлопці, ті всі чорти кудись поїхали знову!” А ми йому говоримо: “То відімкни нам двері і випусти!” Він відповів, що не має ключів, бо їх забрали з собою енкаведисти. “Можу вам подати хіба якусь штабу, рятуйтеся!” Ми вже хотіли брати лавку в нашій камері і виломлювати ґрати та втікати через вікно. З нами сидів арештований адвокат з Бібрки Кульчицький. Він говорив: “Люди добрі, то так не можна. Ану ж це

Жертви НКВД, ексгумовані в Дем'яновому Лазі, м. Івано-Франківськ. 1990 р.

підступ з їх боку й вони повернуться ще заки ми повтікаємо. А тоді буде гірше. Коли ми тут спокійно будемо сидіти, то вони, як вернуться, переконаються, що ми не винні. А як будемо пробувати тікати, то тоді впевняться, що ми мали нечисту совість. Нас, певно, забрали, як закладників, а таких ніхто не мав права стріляти. Тож без суду навіть большевики не мають права карати – я якийсь адвокат і знав їх кодекс!” (Яка наївність чесноі, ні в чому не винної людини.) Так ми чекали. Енкаведисти повернулися через дві години. Потім хтось розповідав, що вони їздили в ліси під Бібркою ловити парашутистів. Повернувшись, вони викликали арештованих поодинці з камер і водили їх до пивниці розстрілювати. Був уже вечір. Ми всі припинили до дверей і слухали, кого викликають. Так повели тоді Королика, – він дуже плакав, як його вели. Найбільше просився Микола Дучій. “Товариші, та я ваш бідняк, я маю жінку, дитину, змилюйтеся, не вбивайте мене!” Ті лиш сміялися, а один сказав: “Нічево, ето точно, как зуб вирвать: болит – раз и по всьом!” Потім чути було з пивниці лиш постріли. Після кількох ексекцій трійка енкаведистів ішла на “дижурку”, правдо-

подібно пити горілку, бо, як прийшли по мене, то від них заносило горілкою. Своєї смерті я був певний, як мене викликали. Двоє взяли мене під пахви, а третій з револьвером йшов позаду. Завели мене до пивниці. Уже за порогом темної пивниці ті два, що вели мене під пахви, пустили, і в тій хвилині поклав на моє плече руку задній. В секунді я якось відчув, що він підносить свою праву руку і мені здавалося, що навіть цокнув револьвер. Я на мить повернув голову, щоб побачити, що він хоче робити. Пролунав постріл! І, як нині пам'ятаю, що я впав на якісь теплі людські тіла і втратив свідомість. Як довго я лежав непритомний, я не знав. Потім серед темряви я якось прочунав. Мені здалося, що я хіба на другому світі, бо пригадав, що мене розстрілювали. Перше враження було, що мені дуже стерпли ноги і одна рука. Дуже боліли, аж пекли вони. В роті було повно солоної теплої крові. На мені лежало щось дуже важке. Цей тягар я помалу зсунув із себе. То був труп розстріляного біберецького адвоката Кульчицького, що нас під вечір переконував не втікати, бо він знав большевицькі кодекси. Я мав прострілені обидві щоки і лежав на трупах. Хтось у цій купі трупів ще харчав. Двері пивниці були напіввідхилені. Енкаведисти, напевно, робили

Меморіальний комплекс на масовому похованні в м. Жидачів Львівської обл.

*Пам'ятник жертвам більшовицького
режиму навпроти в'язниці № 1 –
на пл. М. Шашкевича, м. Львів*

горілчану передишку в себе, бо жодних кроків не було чути. На моїх ногах лежав ще хтось. Визволившись з-під трупів, я на пальцях, уважно наслуховаючи, вийшов коридором аж на подвір'я. Двері туди були відчинені. Я вмить видряпався біля сусіднього стовпа на паркан, незважаючи на те, що руки собі подер до колючого дроту. Відразу перескочив на другий бік. Недалеко починалося кукурудзяне поле. Околицю я знав ще з польських часів. Тут я почув, як на подвір'ї тюрми піднявся крик: "Стої! Стої!" І чути було постріли. Але я вже був вільний».

Важко читати ці жахливі спогади. Важко зрозуміти природу нелю-

дів-катів, які безкарно позбавляли життя громадян власної держави й мордували невинних жертв.

Вступаючи на окуповані території, німецька адміністрація з пропагандистських міркувань не перешкоджала населенню відвідувати місця мордування, шукати близьких і хоронити впізнані тіла. У великих містах їх були лише одиниці. Решту – не впізнаних – урочисто ховали за участю громадськості на кладовищах у спільних могилах. У Львові через спеку тоді хоронили переважно тіла, покинуті на подвір'ях і в приміщеннях в'язниць, було відкрито всього кілька свіжо засипаних ям. У перші дні липня 1941 р. кілька сотень тіл із Бригідок і Замарстинівської в'язниці було поховано на 55-му полі Янівського кладовища, з в'язниці № 1 – на Личаківському кладовищі...

Навесні 1942 р. німецька адміністрація ухвалила рішення перепоховати решту останків з території міських в'язниць. Були відкриті ями, на які вказали свідки – на підвір'ях, а також, частково, – у тюремних підвалах. Останки понад 1500 осіб із трьох основних львівських в'язниць возили на 55-те поле Янівського кладовища, де й торік проводили масові поховання. Проте значна частина останків, зокрема у Замарстинівській в'язниці, так і залишились у тюремних ямах і підвалах. Замуровані підвали досі чекають дослідників.

У районних центрах родичі з навколишніх сіл розпізнали більшість загиблих. Із 36 замордованих у м. Жовкві розпізнано 23, у селищі Підбуж – 11 з 15, у м. Комарному – усі 24.

За час німецької окупації могили були впорядковані, подекуди на них було споруджено пам'ятники. У 1944 р. «другі совети» ознаменували своє повернення війною з мертвими – руйнуванням не лише іноземних, але й українських пам'ятників і могил. Але людську пам'ять і шану комуністична ідеологія не здолала. Місця пам'яті відвідували таємно, їх оберігали як могли.

У роки «перебудови» по містах і селах Галичини почалося спорудження пам'ятників борцям за волю України, яке за Незалежності набуло масового характеру.

У більшості населених пунктів громадськість насипала символічні могили-кургани, увінчані хрестами. На меморіальних дошках, поряд із списками січових стрільців та вояків УПА, викарбували імена земляків – жертв більшовицького режиму. На будівлях колишніх катівень установили меморіальні дошки.

У 1991 р. на підвір'ї Замарстинівської в'язниці, на місці пам'ятника Леніну, Львівський «Меморіал» ексгумував 68 останків, які урочисто поховано на Марсовому полі Личакова. Масові перепоховання у 1990-ті рр. проводили в Івано-Франківську (Дем'янів лаз), Дрогобичі та інших містах.

Надалі облаштовуються місця масових поховань – на них споруджують пам'ятники, подекуди й цілі меморіальні комплекси з каплицями та скульптурними композиціями. Місцева адміністрація, зазвичай, не долучається, іноді посильно допомагає, наприклад, впорядковуючи територію. Виняток становлять випадки, коли представники влади є одночасно громадськими діячами. Так, у смт. Лопатин Радехівського району на Львівщині голова селищної ради Богдан Гетьманський очолює місцевий осередок організації «Меморіал». Він ініціював та організував облаштування кількох місць пам'яті. Такі випадки не поодинокі.

Роботи з увічнення пам'яті громадські організації проводять на кошти сільських та церковних громад. Авторами пам'ятних споруд переважно є народні умільці. Якщо громада знаходить спонсорів серед земляків-бізнесменів, запрошують фахових скульпторів та архітекторів. У селах деяких районів, наприклад у Бучацькому і Тербовлянському на Тернопільщині, таких пам'ятників є понад 70. Погано лише, що ці споруди ніде не обліковують, тому іноді вже не вдається встановити ні імен їхніх авторів, ні дат відкриття, ні ініціаторів і спонсорів. Товариство «Пошук» доброчинно започаткувало програму обліку споруд на вшанування жертв більшовицького режиму в Україні. Уже оцифровано понад 300 таких об'єктів – з фотокартками та детальним описом. У міру опрацювання ці матеріали розміщують на Інтернет-сторінці товариства.

На жаль, робота щодо облаштування місць пам'яті, не підтримана державою, ведеться безсистемно – більшість із них досі гідно не впорядковані.

В Україні на громадських засадах видають багато книжок з історії великих і малих населених пунктів. У кожній з них знаходять місце списки й біографічні довідки жертв більшовизму. Цю інформацію наводять також автори Книг пам'яті «Реабілітовані історією», чие видання започаткувала держава.

Громадськість щорічно в кінці червня вшановує на масових мітингах і панахидах жертв кривавого злочину 1941 р. Пам'ять про полеглих застерігає не допустити нового тоталітаризму й свавілля. Нехай же ця священна пам'ять послужить справі національного та духовного відродження України.

Володимир В'ЯТРОВИЧ

СТАВЛЕННЯ ОУН ДО ЄВРЕЇВ (1920–1950 РР.)

Історії українського та єврейського народів багато в чому схожі. Їхнім лейтмотивом було збереження національної ідентичності в умовах бездержавного існування, протистояння асиміляційним зазіханням сторонніх сил, прагнення здобути державну незалежність. Здавалося б, ця подібність історичних доль обох народів мала б стати запорукою взаєморозуміння. Проте схоже, що тільки тепер, коли між незалежними державами Україною та Ізраїлем встановлено приязні відносини, ця закономірність урешті починає спрацьовувати. Шлях до цього був дуже нелегким, часто українці та євреї у боротьбі за реалізацію своїх прагнень опинялися по різні боки барикад, не раз їхнє співіснування переростало у взаємне поборювання. Особливо це стосується минулого століття, коли український та єврейський національні рухи досягли піку свого розвитку, наблизившись упритул до реалізації головного завдання – відновлення державної незалежності.

Очевидно, що саме тепер найкраща нагода для істориків розібратися зі складним минулим обох народів – проаналізувати джерела конфліктних ситуацій у їхньому співіснуванні, аби вони знову не стали дестабілізаційним чинником в українсько-єврейських взаєминах. У цьому плані єврейські історики перебувають у виграшному, порівняно з українськими, становищі. Адже вже понад півстолітнє існування незалежної держави Ізраїль сприяло інтенсифікації досліджень історії і самого єврейського народу, і його відносин з іншими народами.

В Україні, натомість, сім десятиліть більшовицького панування, по суті, зупинили незалежні історичні дослідження, перетворивши цю наукову дисципліну на прислужницю панівної комуністичної ідеології. Наслідки помітні ще й нині – на 15-му році існування незалежної української держави: над історією українського визвольного руху досі тяжіють стереотипи радянської доби.

В оцінюванні діяльності однієї з провідних структур українського визвольного руху минулого століття – Організації Українських Націоналістів (ОУН) – та її місця в українській історії щойно почалися якісні зміни. За останні п'ять років дедалі частіше

з'являються серйозні аналітичні роботи, оперті на багату джерельну базу, роботи які намагаються представити діяльність цієї організації в загальному контексті розвитку українського визвольного руху, чи навіть подати її у ширших рамках європейської історії минулого століття.

Однак надалі з'являються роботи й іншого типу, чиїм головним завданням є «викриття злочинної суті ОУН-УПА». Більшість із них так і не змогли вийти за межі, свого часу встановлені радянською цензурою, і за своїм стилем дуже нагадують популярні в часи СРСР антинаціоналістичні памфлети. Головним мотивом таких робіт є доведення тотожності українського націоналізму та фашизму, колаборації українських націоналістів із нацистами. Найкраще ілюструють ці тези, на думку горе-дослідників, антисемітизм ідеології ОУН та участь її членів в організованому нацистами Голокості.

На сьогодні такі роботи виходять переважно з під пера колишніх комуністичних діячів, які, вочевидь, уже не здатні перелаштуватися в інший, ніж «совпроп», формат. Проте, як не дивно, випрацювані радянською пропагандою тези підхопили і розвинули також науковці із солідних наукових центрів за кордоном. Принаймні таке враження складається після прочитання статті Марка Царинника та Карела Беркгофа¹. Показово, що головна теза їхнього дослідження про антисемітизм в ідеології ОУН базується на тому ж документі, що й роботи радянських пропагандистів². Публікація викликала досить жваве обговорення, в ході якого аргументовано піддали сумніву автентичність т. зв. «Життєпису Стецька», що служив основою для «викриття справжнього ставлення ОУН до євреїв»³. Однак Беркгоф і Царинник, схоже, цілковито проігнорували ці зауваги й надалі покликаються у своїх працях на цей матеріал як на автентичне джерело⁴.

Ми звернули особливу увагу на цю публікацію з огляду на те, що вона, принаймні судячи з назви, претендує на висвітлення позиції

¹ Karel C. Berkhoff, Marco Carynnyk. *The Organization of Ukrainian Nationalists...* — P. 149–184.

² Чередниченко В. *Націоналізм проти нації*. — Київ, 1970; Румаренко Ю. *З ким і проти кого*. — Київ, 1983; Hanusiak M. *Lest We Forget*. — Toronto, 1976.

³ Косик В. *Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження* // *Український визвольний рух* — Львів, 2003. — Зб. 1. — С. 176–190; Гунчак Т. *Проблеми історіографії: історія та її джерела* // *Український визвольний рух* — Львів, 2005. — Зб. 4. — С. 253–264.

⁴ Царинник М. *Золочів мовчить* // *Кривика*. — № 10 — 2005; Berghof K. *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. — Cambridge, Massachusetts and London, 2004. — P. 83.

ОУН щодо єврейського питання. Проте обмежена джерельна база (як уже вказувалося, головним аргументом їхньої тези є, по суті, єдиний документ сумнівного походження) та завужений хронологічний підхід (автори не виправдано зосередилися винятково на 1941 р.) не дали їм можливості реалізувати поставлене завдання.

Безперечно, сучасна історіографія проблеми відносин між ОУН та євреями не обмежується роботами Беркгофа і Царинника. Частково цієї тематики торкалися роботи українських істориків у діаспорі, що розглядали її в загальній перспективі українсько-єврейських відносин⁵. Скажімо, Іван Лисяк-Рудницький, характеризуючи ці відносини в міжвоєнний період у Західній Україні, вказує, що «український інтегральний націоналізм, на відміну від німецького нацизму чи польського клерикального націоналізму, ніколи не робив першорядною метою антисемітизму; своїм основним ворогом він уважав Росію та Польщу. Однак націоналістичні заяви й публікації рясніли згадками про євреїв і антисемітськими шпильками»⁶. Цю ж тезу автор розвиває в іншому дослідженні, присвяченому українському націоналістичному рухові⁷.

В українській діаспорній історіографії найкращим дослідженням з цієї теми є стаття Тараса Гунчака «Українсько-єврейські відносини під час радянської та нацистської окупацій»⁸. Автор використав широкий масив джерел (українських та німецьких документів), простежив еволюцію ідеологічних засад ОУН, зачепив такі дразливі проблеми як коріння стереотипу «жидо-більшовизму», колаборація українців із нацистським режимом, участь українців у порятункові євреїв, участь євреїв в українському визвольному русі.

В Україні дослідження означеної теми почалося щойно з падінням радянського режиму. На сьогодні історіографія питання може похизуватися деякими ґрунтовними роботами. Передусім хотілося б відзначити дослідження Жанни Ковби «Людяність у безодні пекла»⁹. Робота не зосереджується на взаєминах ОУН –

⁵ Див.: Лисяк-Рудницький І. *Українські відповіді на єврейські питання // Історичні есе.* – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 115–135; *Jewish-Ukrainian Relations: Two Solitudes. New Revised Edition by Aster, Howard & Potichnyj, Peter J.* – Ontario, 1987; *Peter J. Potichnyj, Howard Aster. Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective.* – CIUS, 1990.

⁶ Лисяк-Рудницький І. *Українські відповіді на єврейські питання...* – С. 130–131.

⁷ Лисяк-Рудницький І. *Український визвольний рух під час Другої світової війни // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.* – Т. 2. – С. 252.

⁸ Hunchak T. *Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations // Ukraine during World War II. History and its Aftermath.* – Edmonton, 1986. – P. 39–57.

⁹ Ковба Ж. *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання».* – Київ, 1998.

єврейське населення, та вони періодично потрапляють у фокус уваги авторки, що намагається якнайповніше відтворити картину українсько-єврейського співжиття. Дослідниця використала надзвичайно різноманітні джерела для своєї роботи – українські, єврейські, польські, німецькі документи, спогади, періодику. Вона зуміла досить чітко змалювати реалії міжвоєнного життя в Галичині, особливості окупаційного режиму, поведінку представників різних соціальних верств населення та різних національностей в екстремальних умовах.

Проте слід відзначити, що, оцінюючи ставлення організованого націоналістичного руху до єврейської меншини, Ковба часом суперечить собі. З одного боку, вона слушно зауважує, що «якоїсь чіткої позиції щодо євреїв у Галичині ОУН (б) не мала»¹⁰, а з іншого – зазначає, що часом рядові оунівці рятували євреїв всупереч рішенням їхнього керівництва. «В умовах боротьби з німцями і зі зростаючими силами радянського опору, – вказує вона, – соціальні, політичні стереотипи проводу ОУН (б) вступили у гострі протиріччя з прадідами виробленою мораллю, ментальністю»¹¹. Це абсолютно неаргументоване твердження, схоже, є лише відголоском стереотипів про «людиноненавистницьку ідеологію ОУН», які раніше панували в історіографії. Так само недоречним виглядає закид Ковби відомому українському дослідникові Володимирі Косику: «На сторінках цінної праці В.Косика “Україна і Німеччина у другій світовій війні”, – пише вона, – знаходимо тексти німецьких донесень про український рух опору, де йдеться про плакати, листівки ОУН з гаслами “Геть німецьку адміністрацію! Ми хочемо вільної України без німців, поляків, без росіян”, “Україна для українців”. У спогадах, публікаціях фігурують й гасла “Ляхів – за Сян, Москалів – до ями, Жидів – на гак!” Виникає питання, невже не писалося про це в німецьких донесеннях?»¹². Очевидно, авторці, для того аби звинувачувати Косика в бажанні приховати якісь документи, слід було самій вказати, де такі документи зберігаються, а не обмежуватися риторичними запитаннями.

Іншою дуже цікавою роботою про українсько-єврейські стосунки є монографія Максима Гона «Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі». Автор ставить собі за мету проаналізувати відносини між обома народами у міжвоєнний період, при цьому він

¹⁰ Ковба Ж. *Людяність у безодні некла...* – С. 108.

¹¹ Там само. – С. 230.

¹² Там само. – С. 224.

розглядає їх у різних площинах: економічній, політичній, соціальної. Окремий розділ присвячено стосункам між євреями та українськими націоналістами. На відміну від багатьох дослідників, які, аби довести апріорі притаманний українському націоналістичному рухові антисемітизм, говорять про антиєврейські акції ОУН у 1930-х рр., Гон вказує, що націоналісти ніколи не вбачали в євреях головних ворогів¹³. Поряд із тим, він не заперечує конфлікту між цими силами. «Наступ ОУН супроти євреїв, – пише Гон, – розгортався здебільшого в двох формах: пропагандистській та безпосередньо психологічного чи фізичного тиску. Перша виходила з переконання про ворожість євреїв щодо української національної справи, обвинувачень в їхніх огульних симпатіях до комуністичної ідеології. Це призвело до деперсоніфікації єврейської нації та, як результат, зведення монохромно-негативного її образу»¹⁴.

Ставлення ОУН до євреїв у роки німецької окупації розглядає у статті «Українці в антиєврейських акціях у Другій світовій війні» відомий український історик Ярослав Грицак. На відміну від згаданих вище робіт, тут автор не використав широкого масиву джерел, обмежившись невеликою кількістю англомовної літератури з цієї теми. Аналізуючи постанови ІІ Великого збору ОУН, Грицак відзначає, що хоч у них і був пункт із засудженням антиєврейських погромів, проте ці постанови, по суті, містили прихований антисемітизм. Далі автор не розвиває цієї тези, а лише наводить полярні думки польських істориків, що звинувачують оунівців у співпраці з айнзатцгрупами, та інших західних істориків, які звертають увагу на німецькі повідомлення про порятунок євреїв бандерівцями. Своє ж ставлення до позиції ОУН щодо єврейського питання автор виливає у докір націоналістам, які не спромоглися на політичні заяви проти організованого німцями Голокосту. «Потрібні були політичні заяви, які б чітко відображали позицію всієї організації щодо винищення євреїв [...] Однак націоналістичне підпілля за весь час німецької окупації не видало жодного політичного документа, що засуджував би винищення єврейського населення»¹⁵. Далі автор наводить неперевірене свідчення про те, що нібито після переобрання керівництва повстанського руху

¹³ Гон М. *Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі*. – Рівне, 2005.

¹⁴ Там само. – С. 150.

¹⁵ Грицак Я. *Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни* // Грицак Я. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. – Київ, 2004. – С. 166.

Роман Шухевич видав наказ не брати участі в антисемейських акціях. Свідчення справді дуже сумнівне, адже жодної потреби в такому наказі не було, оскільки для оунівців чинними залишалися рішення II Великого збору та II Конференції ОУН, які чітко забороняли участь у таких акціях. Грицак також вказує, що в рішеннях III Надзвичайного великого збору ОУН від серпня 1943 р. вже не фігурував термін «жидокомуна», але «ця зміна сталася надто пізно: на Західній Україні після ліквідації гет майже “не фігурували” самі євреї»¹⁶. З цього приводу хотілося б зазначити, що, по-перше, цей термін зник з офіційного вжитку раніше – ще 1942 р., про що йтиметься у цій статті; по друге, ця теза вказує некомпетентність автора в хронології українського визвольного руху часів Другої світової війни. Адже згадуваний вище міфічний наказ Шухевича, згідно з цією логікою, був іще недоречніший – той очолив повстанський рух у листопаді 1943 р. Тому твердження про начебто існування цього наказу, на нашу думку, має на меті підтвердити міф про участь українських націоналістів в антисемейських акціях 1941–1943 рр.

Частково теми відносин ОУН та євреїв торкається Іван Патриляк у монографії «Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках»¹⁷. На багатому архівному матеріалі автор спростовує поширені міфи про участь українського батальйону «Нахтігаль» в антисемейських та антипольських акціях наприкінці червня – на початку липня 1941 р. Проте він не виправдано часто вдається до методу історичного моделювання. Зокрема, кількаразово наголошує, що «теоретично» бійці батальйону могли бути учасниками цих акцій. Таке твердження впливає, на його думку, з того, що «в 1941 році бійці ДУН мали достатньо ідеологічно-світоглядних підстав для участі в знищенні польської інтелігенції та євреїв»¹⁸. Наведена теза дивує, адже автор не намагається її обґрунтувати положеннями націоналістичної ідеології, ба більше, він зазначає, що не заглиблюватиметься «в непрохідні нетрі ідеологічного підґрунтя діяльності ОУН(б)»¹⁹.

Масштабним дослідженням трагедії єврейського народу напередодні та в роки Другої світової війни є монографія Якова Хонігсмана «Катастрофа єврейства Західної України. Євреї

¹⁶ Грицак Я. *Українці в антисемейських акціях у роки Другої світової війни* // Грицак Я. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. – Київ, 2004. – С. 166.

¹⁷ Патриляк І. *Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках*. – Київ, 2004.

¹⁸ Там само. – С. 325–326.

¹⁹ Там само. – С. 322.

Східної Галичини, Західної Волині, Буковини й Закарпаття в 1933–1945 рр.»²⁰. На сторінках книги автор торкається проблеми ставлення ОУН до євреїв, але, на жаль, використовуючи джерела дуже далекі від об'єктивного підходу, а саме: книжки В. Поліщука, В. Масловського, публікації радянського періоду. Відповідно, упередженість щодо ОУН з боку цитованих авторів перелилась у працю Хонігсмана. До прикладу, не вважаючи за потрібне аргументувати свою думку, він безапеляційно стверджує: «[...] на край юдофобських позиціях залишалась Організація Українських Націоналістів, що виникла 1929 р.»²¹. На наступних сторінках автор намагається довести участь членів цієї організації у Голокості. При цьому він довільно поводить з історичними джерелами та фактами. Так, цитуючи рішення II Великого збору ОУН про єврейське питання, він подає лише його фрагмент, у якому євреїв називають опорою більшовицького режиму, натомість навіть не згадує про наступне речення, де засуджуються антиєврейські акції. Описуючи масові страти, здійснені НКВД в тюрмах Західної України, страти представників єврейської та польської інтелігенції в перші дні німецької окупації, автор зводить ці дві різні події в одну, очевидно, аби посилити їх емоційне сприйняття. «Ідеологи ОУН, – пише він, – сприйняли фальшиву, абсурдну ідею гітлерівського “Mein Kampf” про те, що єврейство ніби тотожне світовому комунізму, а радянська держава є спробою встановити світове панування євреїв»²². Опираючись на спогади діячів ОУН, Хонігсман говорить про співпрацю ОУН з Німеччиною, проте для нього цей факт є тотожним участі націоналістів у винищенні євреїв. Завершальний розділ книги розповідає про участь євреїв у русі опору, але автор обмежується їхньою участю в комуністичному антинімецькому підпіллі. Жодним словом не згадано про діяльність євреїв у рамках націоналістичного руху спротиву, їхню боротьбу в Українській Повстанській Армії (УПА).

Темі діяльності євреїв у лавах УПА присвячено невелике дослідження Олександра Гогун та Олександра Вовка «Євреї в боротьбі за незалежну Україну»²³. Автори наводять багато маловідомих фактів, називають прізвища євреїв – учасників повстанського руху.

²⁰ Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Западной Украины. Евреи Восточной Галиции, Западной Волины, Буковины и Закарпатья в 1933-1945 гг. – Львів, 1998.

²¹ Там само. – С. 76.

²² Там само. – С. 122.

²³ Гогун А., Вовк А. Евреи в борьбе за независимую Украину // <http://oun-upa.org.ua/gogun/pub07.html>.

Проте характер дослідження – публіцистична стаття – не дав можливості авторам ґрунтовно розвинути своє дослідження.

Книга єврейського історика і архівіста Михайла Міцеля «Євреї України в 1943–1953: нариси документованої історії» хронологічно охоплює період найбільшого розвитку українського визвольного руху у формі збройної боротьби ОУН та УПА. Однак автор згадує про діяльність цих структур лише в передмові, описуючи загальну ситуацію в Україні того часу²⁴. Основну увагу тут зосереджено на діяльності офіційної радянської влади, відповідно, ставлення до єврейського населення з боку націоналістичного підпілля взагалі не відображено на її сторінках.

Оригінальною працею є дослідження іншого єврейського історика Шимона Редліха «Разом і нарізно в Бережанах»²⁵. Книга є синтезом особистих спогадів автора, мемуарів його сучасників та власне аналітичного дослідження. Редліх намагається відтворити ситуацію в конкретному галицькому містечку крізь призму взаємовідносин євреїв, українців та поляків на фоні загальної суспільно-політичної ситуації в Україні. Незважаючи на бажання автора подати об'єктивну картину минулого, у його ставленні до українського визвольного руху проступає виразне упередження. Характеризуючи жорстоке післявоєнне протистояння між українськими повстанцями та радянським режимом, він наголошує, що «особливо безжальні і жахливі акти насильства здійснювало українське підпілля. В інструкціях УПА йшлося про точні процедури страт. Знущання над трупами було звичайною практикою»²⁶. Навіть не беручи до уваги абсурдність твердження про існування такої інструкції, дуже важко погодитися з тим, що повстанські акції були жорстокішими, порівняно з пацифікаційними заходами каральних органів СРСР. Оцінюючи ставлення націоналістичного підпілля до євреїв, Редліх теж дуже категоричний. «Українське націоналістичне підпілля, УПА, – пише він, – було виразно антисемітським. Українські націоналістичні організації в довоєнні роки зазнали впливу фашистської і нацистської ідеології. В перший рік німецької окупації антисемітська пропаганда і ворожа поведінка стосовно євреїв були звичайним явищем в українському підпіллі»²⁷.

²⁴ Міцель М. *Євреї України в 1943–1953: очерки документированной истории*. – Київ, 2004. – С. 8.

²⁵ Редліх Ш. *Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919 – 1945*. – Київ, 2002.

²⁶ Там само. – С. 246.

²⁷ Там само. – С. 182.

При цьому автор не вважає за потрібне обґрунтувати цю тезу, вочевидь, визнаючи її беззаперечною.

* * *

Отже, як бачимо з цього короткого огляду історіографії, незважаючи на часткове висвітлення теми ставлення націоналістичного підпілля до євреїв, слід констатувати, що її вивчено недостатньо. Однією з причин такого стану досліджень є, безперечно, гострота цієї проблематики, котру деякі науковці намагаються оминати. Не менш важливою причиною є брак джерел. По-перше, підпільні структури ОУН та УПА справді залишили обмежену кількість документів про свою діяльність; по-друге, серед наявних матеріалів дуже небагато висвітлюють позицію визвольного руху щодо євреїв, – тим не менше, вважаємо за можливе, опираючись на доступні джерела ОУН та УПА, відтворити її. Оскільки мова йтиме про офіційну позицію організації, братимемо до уваги передовсім постанови зборів та конференцій; публіковані від її імені звернення; статті у виданнях націоналістичного руху (насамперед у його офіціозах «Сурма», «Розбудова нації», «Ідея і Чин»). Останній із журналів свого часу було надруковано в 24-му томі серії «Літопис УПА»²⁸, повні зібрання газети «Сурма» та журналу «Розбудова нації» у формі сканкопій удоступнені на офіційному сайті Центру досліджень визвольного руху²⁹. Рішення зборів та конференцій ОУН 1920–1940-х рр. опубліковано в серії «Бібліотека українського підпільника»³⁰. Важливі документи, які висвітлюють ставлення ОУН до євреїв подано у фундаментальному збірнику «Українське державотворення»³¹. Маловідомі матеріали до цієї проблеми наводить Іван Патріляк як додатки до названої монографії³².

Серед використаних у цій роботі джерел частина вводиться до наукового обігу вперше. Це, зокрема, документ «Матеріали до дискусії над програмою ОУН»³³. Він походить із групи матеріалів,

²⁸ *Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 1995. – Т. 24: Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942–1946.*

²⁹ www.cdvr.org.ua

³⁰ *ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955.*

³¹ *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Документи і матеріали. – Львів–Київ, 2001.*

³² *Патріляк І. Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках... – С. 426–564.*

³³ *Матеріали до дискусії над програмою ОУН // Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – АЦДВР).*

які висвітлюють зв'язки крайової ОУН із керівництвом її Закордонних частин. Документ складений із двох листів діячів націоналістичного руху двох поколінь – Дмитра Донцова та Йосипа Позичанюка, він призначався членам ОУН для ознайомлення і містив позначку «Поширенню не підлягає». Листування між цими діячами закінчилося не пізніше грудня 1944 р., коли один із його учасників – Позичанюк – загинув у бою з НКВД. Проте сам документ складений дещо пізніше, як свідчить рукописний напис на ньому, – весною 1945 р. Для нашого дослідження він винятково важливий, адже в ньому у гострій дискусійній формі обговорюються аспекти ставлення ОУН до євреїв.

Значну увагу питанню антисемітизму й ідеології ОУН приділив один із провідних публіцистів підпілля Ярослав Старух у роботі «До братніх чеського і словацького народів»³⁴, яка була своєрідним конденсатом головних положень українського визвольного руху.

Найцікавішим, на нашу думку, джерелом є звернення «Євреї – громадяни України»³⁵. Документ, датований березнем 1950 р., не має авторського підпису. Прикметно, що він містить напис «Проект» і, ймовірно, не був розтиражований. Судячи з того, що зараз він зберігається в архіві СБУ серед конфіскованих повстанських документів, проект звернення потрапив до рук МГБ. Гіпотетичним автором документа є Осип Дяків – «Горновий», один із провідних публіцистів та ідеологів ОУН. Він загинув у листопаді 1950 р., тож саме тоді звернення могло потрапити до рук радянських органів.

Додатковими джерелами для дослідження стали німецькі, радянські документи, спогади учасників визвольного руху, зокрема опубліковані у фундаментальному джерельному збірнику «Літопис УПА».

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу відносин українських націоналістів та євреїв, слід наголосити на важливому моменті. Автор цього дослідження додержується думки про динамічний розвиток ідеології ОУН протягом 1920–1950 рр., тому й ставлення українських націоналістів до євреїв буде розглянуто тут у контексті цього розвитку, а не як раз і назавжди сформоване. Розглядуваний період характеризується надзвичайною динамікою розвитку суспільних, політичних та економічних відносин і у

³⁴ *До братніх чеського та словацького народів.* – Видання УПА: Київ-Львів, 1947 // *Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ).* – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 64. – Арк. 153–181.

³⁵ *ДА СБУ.* – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 64. – Арк. 283–295.

світі, і в Україні. Тому без уваги до цієї динаміки неможливо правильно зрозуміти процес формування позиції ОУН щодо євреїв.

Українсько-єврейські стосунки в 1920–1950 рр. розвивалися не тільки під впливом тодішніх суспільно-політичних умов. Значну роль у них відгравали й стереотипи, утверджені протягом століть спільного існування обох народів. При цьому, на жаль, більшу роль в утвердженні цих стереотипів відгравали нетривалі періоди їхнього мирного співіснування, а радше драматичні епізоди гострих конфліктів. Українець для єврея, значною мірою, асоціювався з антисемітом, погромником; національні герої українців Хмельницький, Гонта, Залізняк, Петлюра були чи не найбільшими антигероями єврейської історії. З іншого боку, для українців образ єврея був нерозривно пов'язаний із національним та соціальним гнобленням, а після встановлення радянської влади – ще й з кривавими репресіями ЧК. Історичні факти, які свідчили про спільну боротьбу українців і євреїв, такі як, до прикладу, існування єврейського куреня в складі Української галицької армії, чи про толерантну політику Центральної Ради стосовно єврейської меншини, котрій було надано персонально-культурну автономію в рамках української держави, – не стали основою для нової суспільної opinio. Тому можна констатувати, що на момент створення організованого націоналістичного руху українсько-єврейські відносини вже, фактично, перебували у стадії конфлікту.

Протягом міжвоєнного періоду взаємне нерозуміння і відчуженість обох народів лише поглиблювалися. Протистояння розвивалось у різних площинах: національній (українець/єврей); релігійній (християнин/юдей); соціальній (українці, переважно – пригноблені / євреї належали до вищих верств суспільства; українці – селяни / євреї – жителі міст); політичній (серед українців панують антипольські та антирадянські настрої, значну підтримку мають націоналістичні організації / євреї лояльні до Польської держави, значний відсоток серед них – симпатизи та члени комуністичних організацій); економічній (розвинена в міжвоєнний період українська кооперація протистояла традиційній єврейській монополії на торгівлю). Відповідно, інтенсивна модернізація української нації в міжвоєнний період, яка виявлялася в боротьбі за певні сфери економіки, політизації та урбанізації українства, виконувала, по суті, роль каталізатора українсько-єврейського конфлікту. Цікаво, що цю проблему так само розуміли й окремі діячі та публіцисти націоналістичного руху ще в кінці 1920-х рр. «Останнє десятиліття нашої історії та

сучасність, – писав у журналі «Національна думка» Степан Нижанківський, – зробили з жидівської справи на Україні вже дійсно питання дня. Жид, цей визискувач затурканого донедавна українського селянина був в короткім часі поставлений перед факт, якого він не сподівався і який цілком не був йому до вподоби: зріст національної свідомости та змагання до державної самостійности українського народу. Це загрожувало жидам підризом їхньої господарської могутности в першу чергу через зріст українського суперництва, а відтак через відірвання України від Московщини звуженням області їхньої господарської діяльности»³⁶.

Отже, такими були умови, в яких свою позицію щодо єврейського питання належало сформуувати новому українському політичному явищу – українському націоналізмові. Очевидно, ця позиція вироблялася як колективна, адже і Українська Військова Організація (УВО), і ОУН були належно структуровані, мали відповідні керівні органи, що, власне, й були уповноважені представляти їхні погляди. Проте в обох формаціях надзвичайно велику роль відігравала думка людини, котра їх очолювала, – Євгена Коновальця. Його авторитет як творця і провідника УВО та ОУН був беззаперечний у націоналістичному середовищі, тому цікавим є його особисте ставлення до євреїв. На жаль, якихось розгорнутих міркувань Коновальця на тему українсько-єврейських відносин у нас немає – він взагалі залишив невелику кількість праць. Проте в одній із них – спогадах про участь у революції, написаних 1928 р., – він подає свої враження від картини побаченого в Проскуріві погрому: «У Проскуріві Січові Стрільці стрінулися віч-у-віч із жажливим явищем жидівських погромів. Ми прийшли до Проскурова саме яких три дні після доконаної там різні. З приходом я доручив сот. Бісикові перевести слідство. Спільно з призначеним командантом міста, сот. Г. Гладким, вдалося було сот. Бісикові зібрати дуже широкий матеріял щодо причин погрому, головних винуватців і виконавців, самого перебігу погрому та втрат, нанесених містові й жидовському населенню»³⁷. Отже, чітко бачимо позицію Коновальця, який розцінював погром як злочин і намагався навіть провести його розслідування. В іншому місці він говорить про погроми як провокацію та дестабілізаційний засіб, який використовували вороги української державності в боротьбі проти української влади³⁸.

³⁶ Нижанківський С. Ми і жиди // *Національна думка*. – 1927. – Ч. 2. – С. 11.

³⁷ Коновалець Е. Причинки до історії ролі Січових Стрільців в Українській революції // *Розбудова нації*. – 1928. – Ч. 4. – С. 158.

³⁸ Там само. – С. 155.

При аналізі матеріалів ОУН, що стосуються єврейського питання, слід наголосити на тому, що в них, як і взагалі в українській публіцистиці та літературі того часу, на означення євреїв вживали винятково етнонім «жид». Він не мав жодного образливого відтінку. Щойно з 1939 р. під тиском радянської пропаганди поступово відбулася заміна цього слова на слово «єврей», причому досі не можна говорити про неї як про цілком доконану. Слово «жид» зникло з літературної мови, проте його досі часом використовують представники старшого покоління, не вкладаючи в нього жодного негативного змісту. Вважаємо за потрібне зробити це уточнення, аби наведені цитати з текстів 1930–1940-х рр. не вражали необізнаного читача і не створювали упередженого образу авторів цих текстів.

В офіційних документах та публікаціях ОУН міжвоєнного періоду єврейське питання було висвітлене досить скупко. Йому присвячено, по суті, лише дві концептуальні статті та кілька заміток на сторінках офіціозів «Сурма» та «Розбудова нації», окрему статтю, що друкувалася в двох числах, подала «Національна думка» – орган Групи української національної молоді, яка 1929 р. стала інтегральною частиною ОУН. У другому з названих видань у кількох номерах друкувалося доволі широке історичне дослідження проф. О. Мицюка «Аграризація жидівства України». Проте ця робота не висловлювала якоїсь політичної позиції, не містила концептуальних узагальнень щодо тогочасних українсько-єврейських взаємин та перспектив їхнього розвитку. Автор ставив собі за мету лише висвітлити роль євреїв у економіці України XVI–XX ст.*.

Недостатність висвітлення єврейського питання визнавали й самі українські націоналісти. «Жидівська справа становить одну з найважчих проблем в українській політиці, – читаємо в одній зі статей у «Розбудові нації». – На жаль ні українська публіцистика, ні українська активна політика не звертають уваги на ту проблему»³⁹. Цю тезу підтримує один із провідних ідеологів ОУН міжвоєнного періоду Микола Сціборський, вказуючи на брак уваги до єврейського питання в програмних документах організації: «Треба признати, що й Конгрес Українських Націоналістів, приймаючи засадничу плятформу своєї політики й тактики, з невеликою увагою спинився над згаданою проблемою [...] Над жидівським

* Згодом цю роботу було надруковано окремою книжкою.

³⁹ Милинич Ю. *Жида, сіонізм і Україна // Розбудова нації*. – 1929. – Ч. 8–9. – С. 271.

питанням Конгрес спеціально не спинявся і не виніс ніяких конкретних постанов»⁴⁰. На його думку, це мало стати одним із найважливіших завдань наступного збору націоналістів. Степан Нижанківський вважав причиною нерозпрацьованості питання українсько-єврейських відносин їхню гостроту на тодішній момент. «Зараз, – пише він, – відношення між нами і українським жидівством (у змислі територіальнім) дуже напружені, тому кожен, що займається сим питанням ходить між двома підозріннями, а то зрадника власного народу з одного, а антисеміта-погромщика з другого боку»⁴¹.

Однією з перших відкритих заяв організованого націоналістичного руху з цього питання була замітка в офіційній УВО «Сурма» за 1927 р. Важливість цієї публікації не тільки в тому, що вона стала першою, але й в тому що вона дуже чітко окреслює позицію націоналістичного руху й розбиває численні звинувачення його в антисемітизмі. «Не є нашою метою ширити антисемітизм, – читаємо тут, – не було в нас двох категорій горожан і ми не хочемо ніколи творити такого розділу: ми будемо вважати жидів як рівних нам горожан, оскільки вони будуть сповнювати свої горожанські обов'язки. “Рівні права, але й рівні обов'язки” – буде нашим кличем»⁴².

Тоді ж, 1927 р., в журналі «Національна думка» з'явилася стаття Степана Нижанківського «Ми і жиди». Як і попередня публікація, вона була реакцією на гучний процес над убивцею Симона Петлюри. Проте стаття Нижанківського значно гостріша, переповнена докорами євреям, які, на думку автора, постійно допомагали українським окупантам. Зважаючи на це, він зазначає: «Ніякий нарід на світі, – не має таких великих і численних причин до антисемітизму як український»⁴³. Дещо нижче він розшифровує своє розуміння терміна «антисемітизм»: «[...] ми маємо право, повинні і мусимо бути антисемітами, але після цих засад і так само як ми є ворогами Москалів, Ляхів, та Румунів і так довго, як довго жиди до наших стремлінь не поставляться принайменше лояльно, будучи свідомими меж, які їхньому становищу зачеркує право гостинности, з якого вони користують тепер ще із за слабости, але пізніше з ласки господаря цієї землі, українського народу»⁴⁴. Тобто,

⁴⁰ Циборський М. Український націоналізм і жидівство // *Розбудова нації*. – 1930. – Ч. 11–12. – С. 267.

⁴¹ Нижанківський С. Ми і жиди... – С. 26.

⁴² Парижський процес // *Сурма*. – 1927. – Ч. 5. – С. 6.

⁴³ Нижанківський С. Ми і жиди... – С. 14.

⁴⁴ Там само. – С. 15.

як бачимо, мова не йде про класичне розуміння антисемітизму, яке, до прикладу, наводить «Мала енциклопедія етнодержавознавства»: «Антисемітизм (юдофобство, юдофобія) – одна із форм національної та релігійної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв, штучно утворювана національна ненависть до них, що розпалюється на догоду та в інтересах реакційних сил в суспільстві. Антисемітизм – це сегрегація і дискримінація євреїв за релігійними, національними, расовими та іншими мотивами, що нерідко майже сягає геноциду – фізичного та духовного»⁴⁵. Вороже ставлення до євреїв у Нижанківського чітко узалежнюється від їхньої позиції щодо визвольної боротьби українців, саме тому євреїв поставлено в один ряд із націями, які були окупантами українських земель: поляками, росіянами, румунами. Це автор, врешті-решт, підтверджує у своїх висновках, які, незважаючи на загально гострий стиль статті, є доволі конструктивними. Щодо майбутнього українсько-єврейських стосунків він вказує на можливість їхнього нормального розвитку, але лише за однієї умови: «В першу чергу треба їм (євреям. – В. В.) вже зараз зрозуміти, зглядно відчути, що всебічне усамотійнювання українського народу все більше стає дійсністю. Проти цієї епохальної події жиди мусять зайняти становище лояльної національної меншини на рівні з іншими меншинами»⁴⁶.

У статті «Жиди, сіонізм і Україна», надрукованій у «Розбудові нації» під іменем Юра Милянича, автор наголошує, що єврейське питання стало вкрай актуальним у Східній Європі саме після Першої світової війни. Адже в результаті цієї війни розвалилися наднаціональні імперії, і на їхньому місці постали національні держави, в яких становище єврейського населення кардинально змінилося. «Жиди, які ще як-так вміщувались у вчорашній тип династично-територіальної держави, – писав Милянич, – знаходяться в особливо труднім положенні в державі виключно національного типу. Династична ідея, на якій віками трималась Росія й особливо ж Австрія, нівелювала в неمالій мірі національні суперечності в нутрі держави, а разом з тим також расові поміж жидами й іншими націями. Ті суперечності розгортаються на всю широчінь щойно з хвилиною побіди національно-державної ідеї»⁴⁷. Відповідно, й український націоналістичний рух, який бореться за створення незалежної національної держави, повинен мати власне

⁴⁵ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – Київ, 1996. – С. 663.

⁴⁶ Нижанківський С. Ми і жиди... – С. 15.

⁴⁷ Милянич Ю. Жиди, сіонізм і Україна... – С. 272.

бачення, як вирішити це питання. Водночас, автор зазначає, що його гострота в специфічних українських умовах особливо зростає. «Україна, – читаємо в статті, – не знала ніколи типу національно-українського жида, так як він витворився в німецьким, чи англійським середовищі; навпаки, українське жидівство завжди трималось осторонь, творячи націю в нації, відділюючись від населення не тільки вірою і звичаями, але й мовою, ношею і цілою зовнішньою культурою»⁴⁸. Окрім очевидної відокремленості обох націй, автор звертає увагу на негативну роль євреїв у визвольній боротьбі українців: «У нашій боротьбі з Польщею вони підсилюють польський фронт, у боротьбі з большевизмом вони підтримують большевиків, у боротьбі з русотянством вони являються на Україні найбільш послідовними розсадниками Московщини»⁴⁹. Аналізуючи панівні настрої серед євреїв, автор виділяє три провідні тенденції: націоналістичний сіонізм, асиміляційна та інтернаціоналістська тенденції. Перша з них передбачала створення незалежної єврейської держави, друга – розчинення єврейського населення в масі національної більшості і третя – створення нового типу суспільства, позбавленого національного фактора. Із перелічених варіантів найприйнятнішим, на думку автора, був перший: «Найбільш ідеальною розв'язкою було би здійснення сіоністичної ідеї Герцеля, отже, що жиди прогресивно винеслисьби з України на свій власний державний ґрунт. Тоді ми могли б жити з жидами в такій самій приязні й добрих відносинах, як будемо жити з – єгиптянами чи арабами, могли б обмінюватися послами й товарами, цікавитись собою і бажати собі взаємного добра»⁵⁰. Проте можливість реалізації цього варіанту Миланіч розцінює дуже песимістично – на його думку, сіонізм не в силі вирішити проблему створення єврейської держави. Як бачимо з перспективи років, автор помилився в цьому прогнозі, однак його перше твердження про те, що створення незалежної єврейської та української держав стане запорукою нормальних взаємин між обома народами, цілком справдилося. Якщо ж повернутися до 1929 р., коли була опублікована стаття, то слід констатувати, що автор, розглянувши різні варіанти українсько-єврейських стосунків, урешті не пропонує жодного власного їх бачення: «У боротьбі з ворожим нам у всякім відношенні жидівством мусимо виробити власну систему й найбільш нам вигідні форми для розв'язки жидівського питання.

⁴⁸ Миланіч Ю. *Жида, сіонізм і Україна...* – С. 271.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. – С. 272.

Проблема є трудна й завдяки її занедбанню з українського боку доволі темна. Але вона мусить бути розв'язана»⁵¹. Тому слід констатувати, що розглядувана публікація лише підняла дискусію про ставлення націоналістичного руху до євреїв і не виявила чіткої позиції ОУН.

Значно краще із цим завданням впорався Микола Сціборський у публікації «Український націоналізм і жидівство». Зважаючи на посаду автора в структурі ОУН (політичний, а згодом організаційний референт Проводу Українських Націоналістів, один із головних її ідеологів) та на появу статті в офіційній «Розбудова нації», у ній можна вбачати офіційну організаційну позицію. Ставлення ОУН конкретно до єврейської меншини, очевидно, впливає із загальної політики цієї організації щодо національних меншин. На думку Сціборського, її суть повинна зводитися до такої тези: «єдиним дороговказом при вишукуванні шляхів відношення державної влади до меншостей має бути засада: нормальне співжиття суспільства та окремих його національних складників і співпраця всіх на благо Української держави»⁵². Водночас, автор відзначає необхідність виробляти поряд із загальною концепцією конкретні стратегії відносин української держави з певними меншинами, зокрема і з євреями. Перш ніж перейти до пропозицій, автор поставив собі за мету проаналізувати наявний стан українсько-єврейських взаємин. При цьому він зазначає: «[...] ми допустили б найбільшу нещирість колиб хотіли заховати той факт, що відношення переважної частини української суспільності до жидівства негативне»⁵³. Причини такого стану є, передовсім, історичними, а зокрема «ті історичні умови, які накинули жидівству відповідну суспільно-господарську функцію, в своїй основі перечливу інтересам українських мас. Звідціль знайшли собі початки антагонізми релігійні, расово-національні й нарешті політичні, оперті на відповідним психологічним та духовно-емотивним наставленні»⁵⁴. Тож автор констатує утверджені в свідомості українського та єврейського загалу стереотипи: «[...] українство в своїй масі трактує жидів, як чинник активно ворожий визволенню, а значна частина жидів і собі розцінює це визволення як «погромний рух» і, логічно, боїться його позитивної реалізації»⁵⁵.

⁵¹ Милинич Ю. *Жида, сіонізм і Україна...* — С. 276.

⁵² Сціборський М. *Український націоналізм і жидівство...* — С. 267.

⁵³ Там само. — С. 267.

⁵⁴ Там само. — С. 268.

⁵⁵ Там само. — С. 269.

Важливо, що Сціборський не обмежується у своїй роботі констатацією наявного стану речей та пошуком його причин. Основним завданням своєї статті він бачить власне вироблення можливих моделей виходу з незадовільної ситуації. Вирішальну роль у цьому, на його думку, мала б відіграти саме українська сторона, яка домінуватиме у ході своєї визвольної боротьби. Тому «обов'язком української суспільності є переконати жидівство в тому, що майбутня Українська Держава не захове в собі для нього ніяких небезпек. Що більше, в умовах цієї державности та її майбутньої суспільно-продукційної й економічної організації – жидівство знайде для себе більш сприятливі умови для праці та існування, ніж воно має їх тепер на окупованих українських землях [...] Поруч із тим конче треба виразно вказати жидівству, що наш державницький рух не бачить ніяких підстав та користей в обмеженні правового положення жидівства на Україні. Навпаки, завданням влади буде дати жидам рівноправне положення й можливість виявляти себе у всіх ділянках суспільно-громадської, культурної та іншої діяльності. Це спричиниться до скоршого зникну сучасної жидівської ізоляції. Що ж до побоювання, що рівноправність жидів може принести шкоду державности, треба мати на увазі, що жиди не являють собою того роду національної меншости на Україні, яка б мала якісь суб'єктивні причини ставитися засадничо вороже до нашої незалежности [...] Отже обов'язком державної влади буде витворити для жидівства такі умови, при яких би воно, заховуючи свої органічні расові, культурні, релігійні властивости, одночасно втягалось б як чинник рівноправний у коло загальних суспільно-державних інтересів та позитивної творчости»⁵⁶. Отже бачимо, що в статті Сціборського відсутні необґрунтовані звинувачення в бік євреїв, чітко вирізняється бажання розібратися з причинами ненормального стану українсько-єврейських відносин, і що найважливіше – автор намагається запропонувати власні варіанти вирішення проблеми. Усе дає підстави вважати цю публікацію найкращою розробкою єврейського питання в публіцистиці ОУН міжвоєнного періоду. «Ми йдемо до жидівства з відкритим заборолом, – завершує статтю Микола Сціборський. – Його черга сказати своє слово»⁵⁷.

Деякі автори, доводячи тотожність позиції ОУН та нацистської Німеччини у ставленні до євреїв, вказують на часте вживання в

⁵⁶ Сціборський М. Український націоналізм і жидівство... – С. 272–273.

⁵⁷ Там само. – С. 273.

українській націоналістичній публіцистиці висловів «жидо-комуна», «жидо-більшевизм», «жидівсько-московське панування». Справді, такі звороти трапляються в статтях оунівських видань. До прикладу, одна з них називалася «Російсько-жидівське панування та роля російської культури на Радянській Україні»⁵⁸. В іншій статті автор, описуючи умови життя в Радянській Україні, пише: «Свобода слова здушена зовсім, як це ніколи перед тим не було. З провокації, насильства і смерти зроблено систему, кермовану московським хамом, на якого послугах станув жидо-садист»⁵⁹. Проте спитаймо, чи вислови такого типу характерні у міжвоєнний період тільки для націоналістичної преси? Відповідь буде негативною. Сучасний історик М. Гон, аналізуючи українські газети того часу, наводить приклади вживання такої термінології в цілком ліберальних газетах, зокрема в офіційній Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) «Свобода». «Схематизація, ретушування суспільних контраверсій в єврейському середовищі виявилися типовими для багатьох українських часописів, – пише він. – Його не уникло навіть таке авторитетне видання як “Діло”»⁶⁰. Цей стереотип був поширений не тільки на українських землях. Відомий британський політик, майбутній прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчилль 8 лютого 1920 р. на шпальтах газети «Санді Гаральд», характеризуючи комуністичну революцію в Росії та її вождів, теж вважав цю революцію єврейською і заявляв, що міжнародна єврейська банда «схопила російський народ за чуприну і стала практично безмежними господарями гігантської імперії»⁶¹.

Постає запитання про коріння настільки поширеного стереотипу. На думку відомого українського історика Тараса Гунчака, джерелами такого сприйняття єврейства були особливі історичні обставини, а зокрема роль євреїв у комуністичній революції в Росії та подальшому утвердженні в СРСР тоталітарного режиму. Він відзначає, що особливо помітною єврейська присутність була в каральних органах режиму. На підставі аналізу документів цих органів, які висвітлюють їхній персональний склад, він ствердив, що кількість євреїв, котрі займали високі посади в каральній системі, перевищує кількість представників усіх інших націо-

⁵⁸ Богуш В. Російсько-жидівське панування та роля російської культури на Радянській Україні // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 3–4. – С. 85–93.

⁵⁹ Під большевицьким чоботом // Сурма. – 1929. – Ч. 12. – С. 2.

⁶⁰ Гон М. Із кривдою на самоті... – С. 108.

⁶¹ Цит. за: Патріляк І. Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках... – С. 325–326.

нальностей разом узятих. Зважаючи на це, Гунчак доходить висновку, що «невелика кількість, відносно всього єврейського населення, яка займала високі посади, створила образ, який став стереотипом всіх євреїв. Оскільки радянська система і таємна служба були всюдисущими, їх добре запам'ятали люди, які тою чи іншою мірою були їхніми жертвами. Я б сказав, що це було якраз таке сприйняття, а не антисемітизм, який є повністю іншим феноменом, і що може пояснити ставлення лідерів ОУН, які визначали євреїв, разом з поляками та росіянами, ворожими меншинами в Україні»⁶². Доповнює ці висновки у своїй монографії Гон: «Формування серед української громадськості образу єврея-комуніста стало результатом, з одного боку, негативної оцінки ролі євреїв у суспільно-політичному житті радянської України і відбувалося на фоні голодомору 1932-1933 рр. та зміцнення тоталітаризму в СРСР, з іншого – членства євреїв у КПЗУ. Діяльність останньої кваліфікувалася українськими державниками як ворожа національним інтересам, що поруч із черговою спробою комуністів зміцнити свої позиції в Західній Україні, стало однією з передумов їхнього протиставлення прибічникам ліво-радикальної ідеології. Набравши форми активної протидії, антикомуністична акція виявила факт усталення серед української громадськості монохромного (“комуністичного”) образу євреїв»⁶³. Отже, саме ці об'єктивні передумови були головними у формуванні названого стереотипу. Німецька ж пропаганда скористалася з уже готового ґрунту, кидаючи у нього гасло боротьби з «жидо-комунізмом».

Ставлення українських націоналістів до євреїв виявлялося не лише у їхніх публікаціях та заявах, але й у конкретній діяльності. Знову-таки, звучать численні звинувачення в антисемейських акціях у міжвоєнний період. У цьому контексті цікавим є процес над євреєм Станіславом Штайгером, якого звинуватили у замаху на польського президента Войцеховського. Насправді ця акція була справою рук бойовиків УВО. Коли ж звинуваченому стала загрожувати смерть і довкола цієї справи почали активізовуватись антисемейські настрої польського суспільства, Начальна команда УВО виступила з заявою, в якій відповідальність за теракт узяла на себе⁶⁴. Навряд чи цей крок додав популярності УВО, адже рівень

⁶² Гунчак Т. *Проблеми історіографії: історія та її джерела...* — С. 260.

⁶³ Гон М. *Із кривдою на самоті...* — С. 109.

⁶⁴ Про це докладніше див.: Книш З. *Два процеси як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році.* — Торонто, 1968.

антисемітських настроїв у суспільстві на той час зріс настільки, що справу Штайгера стали називати «Львівською Дрейфусіадою»⁶⁵. З іншого боку, цей крок, на жаль, не зламав упередженого ставлення євреїства до українського націоналістичного руху. Згодом, 1927 р., вже після Паризького процесу над убивцею Петлюри, в «Сурмі» з цього приводу писалося: «Цілі стовпці краєвих жидівських часописів, всі часописи за кордоном були переповнені, в часі процесу Штайгера скаженою нагінкою на нас. Яких средств хапалися тоді жида, якими методами аж до провокації включно послуговувалися, та якої пресії вживали на В. О. (військову організацію – В. В.) – це може сказати тільки цей, що стояв близько до цих подій. І тому вчинок В. О. був тоді багатьом незрозумілий. Але не час видвигати та відновляти старі й не цілком загоєні рани. Ми думали, що після тодішніх досвідів жида дещо навчилися та віднайшли в собі етику й мораль»⁶⁶.

Загалом, міжвоєнний період у Польщі характеризувався суттєвим зростанням антисемітських настроїв, які часто виливались у погромні акції. Польська влада всіляко намагалася прив'язати ці акції до ОУН. Це спонукало організацію періодично виступати з офіційними спростуваннями таких наклепів. «Нещодавно, – читаємо в «Сурмі» за жовтень–листопад 1932 р., – мав місце в Стрийщині грабіжницький напад на жидів. Польська преса з того приводу підняла великий крик, мовляв, це діло українських підпольних організацій. Краєва Екзекутива ОУН у своїм “Бюлетені” заявила, що з тим нападом не має нічого спільного. Це саме дотичить і УВО»⁶⁷.

Відомо, що ОУН реалізовувала свої завдання не тільки через підпільну діяльність, але й через легальні громадські структури, як-то «Пласт», «Луг», «Сокіл», «Просвіта». Секретарем Головної управи останньої з названих організацій, яка була чи не найвпливовішою з них, був визначний діяч націоналістичного руху, в майбутньому секретар президії Української Головної Визвольної Ради Микола Дужий. У статті, написаній з приводу антисемітських актів (побиття вікон у єврейських домах), він зазначав: «Ми знаємо, що вчинки такі викликає не якась расова нетерпимість, не те, що жида – жида, а що причиною їх є відпір національно настроєних людей проти напору розбоїв, що їх роблять комуністи, переважно жида, то й народний гнів повертається на жидів й досягає часом

⁶⁵ *Jurys R., Szafar T. Pitaval politychny. 1918-1939. – Warszawa, 1971. – S. 106–138.*

⁶⁶ *Парижський процес // Сурма. – 1927. – Ч. 5. – С. 5–6.*

⁶⁷ *Сурма. – 1932. – Ч. 10–11. – С. 8.*

невинних. Та не туди дорога [...] Коли б оті молоді люди, що караються за жидівські шиби, взялися були саме до тої організаційної творчої праці, то певніше, скоріше і законним шляхом могли б дійти до того, до чого прямують. (Ця праця не дасть розвиватися комунізму)»⁶⁸.

Часом як антисемітські дії представляли антиалкогольні акції ОУН. Ось що пише про ці події український історик Петро Мірчук: «[...] польська влада й поліція повели безоглядну боротьбу з протимонопольною акцією, користуючись усіма можливими засобами. І так, наприклад, коли в розпалі тієї протиалкогольної боротьби в Сокальщині, влітку 1933 року, було побито налогових п'яниць у корчмах і при тому здемольовано теж корчми, як розсадники розпичування українського селянства, поляки поспішно використали цю подію для того, щоб пустити в світ інсинуації, нібито такі випадки є виявом антисемітизму українських націоналістів. Ті самі польські пресові агенції й газети, які дбайливо промовчували протижидівські вибрики польських студентів у польських університетах, тепер друкували на своїх сторінках і посиляли у світ до всіх редакцій фотосвітлина здемольованої корчми, а біля неї закутих у кайдани українців під охороною поліції, як доказ українського антисемітизму й дбайливої опіки над жидами з боку польської поліції»⁶⁹.

Цікавою деталлю, яка виявляє тодішнє ставлення до євреїв іншого провідника націоналістичного руху, в майбутньому Головного командира УПА Романа Шухевича, є факт, що у заснованій ним у 1930-ті рр. рекламній фірмі художником працював єврей⁷⁰.

М. Гон стверджує, що у 1935–1939 рр. зафіксовано три випадки вбивства членами ОУН євреїв: один – за комуністичну діяльність, другий – за дачу свідчень проти учасників української демонстрації, третій – під час експропріаційного нападу⁷¹. Отже, в жодному із зафіксованих випадків не йде мова про вбивство людини за її належність до єврейської національності.

Справжнім переломом для всіх народів Західної України стали події, якими ознаменувався початок Другої світової війни. Приєднання цих земель до СРСР кардинально змінило соціальні та національні співвідношення в краї. По-різному поставилися до

⁶⁸ Цит. за: Ковба Ж. *Людяність у безодні пекла...* – С. 31.

⁶⁹ Мірчук П. *Нарис історії ОУН.* – Мюнхен–Нью-Йорк–Лондон, 1968. – Т. 1. – С. 336.

⁷⁰ Чайківський Б. «Фама» – рекламна фірма Романа Шухевича. – Львів, 2005 – С. 54.

⁷¹ Гон М. *Із кривдою на самоті...* – С. 154.

приходу нової влади поляки, українці та євреї. Перші – в більшості негативно, адже йшлося про ліквідацію польської влади у регіоні. Двоєко зустріли її українці: деякі з них сприймали нову владу як звільнення від польського панування, проте більшість освічених українців знали і пам'ятали про терор та репресії у радянській Україні 1920–1930 рр. Що стосується єврейського населення, то здебільшого воно поставилось позитивно до зміни влади й привітало прихід радянських військ. Та це й не дивно, адже євреї мали не багато підстав співчувати знищеній польській державі, яка, особливо в останні роки свого існування, ставилася до них явно вороже. Ось як описує реакцію євреїв на прихід нової влади Ш. Редліх: «Деякі євреї, особливо молоді й освічені, мали зуб на польську державу через її дискримінаційну політику в освіті і зайнятості. Наявність єврейських офіцерів і солдатів у лавах Червоної армії викликала відчуття полегшення і солідарності. Для відносно небагатьох єврейських комуністів прихід Советів здавався мрією, що здійснилася»⁷². Автори колективної праці «1939. Західні землі України» так пояснювали прорадянські симпатії євреїв: «Серед вагомих причин поширеності прорадянських симпатій у колі євреїв була не лише наявність серед них значної частки колишніх комуністів і прихильників комуністичної ідеології, а й прагматичний розрахунок: там де ступала Червона армія, не може бути німецької зони окупації»⁷³. Крім того, для євреїв, що постійно стикалися в Польщі з фактами дискримінації, нова влада стала можливістю реалізуватися на державних посадах. І в перші місяці окупації їм це чудово вдалося. За інформацією Якова Хонігсмана, у створених із приходом Червоної армії органах керівництва – ревкомах Станіславщини, Тернопільщини та на Волині – третину складу становили євреї⁷⁴. Редліх згадує, що першим мером його рідного м. Бережан був єврей Куньо Град, довоєнний комуніст⁷⁵. Такі різкі зміни соціального статусу євреїв негативно сприймали їхні сусіди – представники інших національностей. «Поляки й українці, – пише Редліх, – сприймали єврея в його традиційній ролі дрібного торговця або власника крамниці. Нові функції, які деякі з них почали виконувати під час влади Советів, викликали обурення»⁷⁶.

⁷² Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах... – С. 140.

⁷³ Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. – С. 98.

⁷⁴ Хонігсман Я. Катастрофа єврейства Західної України... – С. 92.

⁷⁵ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах... – С. 147.

⁷⁶ Там само. – С. 157.

Значна частина новопризначених євреїв за кілька місяців втратила свої посади, багато з них, як і українці та поляки, потрапили під жорна репресій, були депортовані чи навіть страчені⁷⁷. Проте в свідомості українців значно чіткіше закарбувалися не ці події, а активність єврейства в перші дні совєтської окупації.

Ми настільки детально зупинилися на аналізові ситуації в 1939–1941 рр. тому, що, на нашу думку, саме тоді було закладено багато тих моментів, які призвели до своєрідного вибуху в роки німецької окупації. Ж. Ковба вважає, що цей період був часом небаченого зростання антисемітизму в Галичині, який дав свої плоди в наступний період⁷⁸. Тому, характеризуючи формування позиції ОУН у цей час, слід розуміти обставини, в яких воно відбувався.

Для самої організації 1939–1941 рр. теж були чи не найтрагічнішим відтинком її історії. Зіткнення із каральною машиною СРСР призвело до великих втрат: тисячі членів ОУН засуджено, сотні з них страчено. Потужного удару зазнала ОУН зсередини – в лютому 1940 р. стався розкол організації. Проте повністю зламати хребет націоналістичному рухові НКВД тоді не вдалося. Новостворений Револьюційний провід ОУН на чолі зі Степаном Бандерою розпочав роботу з підготовки антирадянського повстання. Згодом ці плани було скориговано, і вони вилилися в інструкції для членства ОУН у війні, що наближалася.

У квітні 1941 р. відбувся II Великий збір ОУН, який мав затвердити нову програму діяльності організації. Одне з його рішень безпосередньо торкалося ставлення ОУН до євреїв: «Жиди в СРСР є найвідданішою підпорою пануючого большевицького режиму та авангардом московського імперіялізму в Україні. Проти-жидівські настрої українських мас використовує московсько-большевицький уряд, щоб відвернути їхню увагу від дійсного спричинника лиха і щоб у час зриву спрямувати їх на погроми жидів. Організація Українських Націоналістів поборює жидів як підпору московсько-большевицького режиму, освідомлюючи рівночасно народні маси, що Москва це головний ворог»⁷⁹. Саме ця постанова, на думку деяких дослідників, є неспростовним доказом антисемітського змісту програми ОУН. Проте ми вважаємо ці висновки абсолютно необґрунтованими. Адже перша частина тези – це

⁷⁷ Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України... – С. 100–105.

⁷⁸ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла... – С. 111.

⁷⁹ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 36.

констатація поширеного в той час уявлення про участь євреївства в утвердженні радянської влади. У другій же частині наголошується, що ОУН поборює тих євреїв, які є підпорою ворожому режимові, при цьому зазначено, що основним її ворогом залишається саме цей режим. Крім того, в цитованій постанові сформульовано негативне ставлення до антисемітських погромів як таких, що мають на меті лише відвернути увагу від головного ворога українців.

Іншим документом, до якого звертаються дослідники, котрі намагаються довести антисемітизм ОУН, є розлогі інструкції «Боротьба й діяльність ОУН під час війни», підготовлені керівництвом організації у травні 1941 р. Тут насправді можна знайти моменти, що вражають теперішнього читача своїм радикалізмом. Проте, аби правильно зрозуміти ці вказівки, слід розглядати їх не із сьогодишньої перспективи, а в контексті тодішніх подій. Отже, головним завданням інструкцій було якнайточніше передбачити хід подій перших днів війни і скерувати їх у потрібне оунівцям річище. Очевидно, це було нелегко, адже вони намагалися втрутитись у грандіозне протистояння двох тоталітарних режимів – німецького і радянського, при цьому зігравши роль незалежного суб'єкта. Для цього ще перед приходом на українські землі німецької армії тут мало піднятися протирадянське повстання, що, з одного боку, звільнило би терен від радянської окупації і, з іншого – поставило б німців перед dokonаним фактом існування української адміністрації, а відтак – й української держави. Певна річ, таке важке завдання вимагало цілковитої самовіддачі та радикалізму.

При цьому максимально використовували як досвід самих підпільників, набутий 1939 р., так і історичний досвід доби перших визвольних змагань. Бажання не дати в перші дні розвинутих анархії, втримати залізну дисципліну, уникнути можливого удару в спину від іншонаціональних жителів міст, як це було у 1918 р., вилилось у детальні інструкції. Коли ж говорити про ставлення до євреїв, то тут – знайшли своє відображення ще й події 1939–1941 р., коли, як писала Ж. Ковба: «Антисемітська польська і німецька пропаганда 30-х років наче підтверджувалася реаліями репресивної радянської “жидокомуни” [...] Раптом стало здаватися, що всюди самі “євреї” (вживання звичного галичанам етноніму “жид” було офіційно заборонено) – в торгівлі, в уряді, у тюрмах, а отже українцям і полякам кривда»⁸⁰. Тому в аналізованих інструкціях крім загальних закликів до боротьби з «московсько-жидівською ко-

⁸⁰ Ковба Ж. *Людяність у безодні некла...* – С. 107.

муною» були й вказівки звертати особливу увагу на євреїв як на можливих саботажників української влади. «Жидів ізолювати, – читаємо тут, – поусувати з урядів, щоб уникнути саботажу, тим більше москалів і поляків. Коли б була непоборна потреба оставити, приміром, в господарському апараті жида, поставити йому нашого міліціанта над головою і ліквідувати за найменші провини»⁸¹. В іншому місці зазначено: «В часі хаосу й замішання можна дозволити собі на ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо приклонників большевицько-московського імперіялізму»⁸².

Загалом, представників єврейської меншини автори інструкцій зачисляли до осіб ворожих та неблагонадійних. Це істотна зміна порівняно з довоєнним часом, коли, як пише М. Гон, ОУН «вбачала свого головного ворога в тих державах, які розчленували Україну. Євреї ж розглядалися як сила, що сприяла поразці визвольних змагань»⁸³. Причини цієї зміни ми вже виклали, розглядаючи ситуацію в Західній Україні в 1939–1941 рр. Проте слід наголосити на важливому моменті: жорстокі репресивні заходи, передбачені інструкціями, торкалися не євреїв як таких, а власне тих із них, хто був би нелояльним до встановленої влади. Це момент принциповий, оскільки він чітко відрізняє цю радикальну позицію ОУН від позиції нацистів – знищення людини за належність до єврейської нації. Ще одним аргументом на користь того, що головним мотивом згаданих інструкцій були не ксенофобські настрої діячів ОУН, а все ж таки бажання втримати сувору дисципліну, є розпорядження крайового провідника ОУН Івана Климова – «Легенди», видане в перші дні липня 1941 р. Тут, зокрема, читаємо: «[...] наказую: всім українським, стихійно створеним бойовим групам, повстанчим відділам і загонам негайно підпорядкуватися Командуванню Української Національної Революційної Армії та передати в її дальше розпорядження все військове майно і засоби. Дальше самочинне творення збройних відділів заборонене. До тих, що не виконують цього наказу, будуть застосовані з усією рішучістю революційні заходи як до зрадників і шкідників Держави. Спіймані зі зброєю в руках будуть розстріляні на місці»⁸⁴. Отже бачимо, що

⁸¹ Патриляк І. *Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках...* – С. 485.

⁸² Там само. – С. 468.

⁸³ Гон М. *Із кривою на самоті...* – С. 148.

⁸⁴ Відозва Начального команданта Української національної революційної армії І. Климова (Легенди) про створення Української держави та Української армії// Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Документи і матеріали. – Львів–Київ, 2001. – С. 132–133.

суворі покарання за порушення дисципліни та непослух торкалися й українців.

Тому недоречно стверджувати, ніби антиєврейські акції, які прокотилися Західною Україною в перші дні війни, були виконанням інструкцій ОУН. Тим паче, що чинними для членів організації залишалися рішення II Збору ОУН, у яких давалося негативну оцінку можливим погромам. Що ж до коріння цих акцій, то варто дослухатися до зауваження Я. Грицака: «[...] основна смуга погромів у 1941 році збігається з територіями, що їх у 1939-1940 роках окупували советські війська, – Західну Україну, Литву, Латвію й Естонію. Це були території, які зазнали швидкої “советізації” і тут советський терор був особливо жорстокий. Тому німецькій пропаганді було досить легко спровокувати антиєврейські погроми»⁸⁵. Тобто причиною поширених у перші дні німецько-радянської війни антисемітських настроїв і участі місцевого населення в антиєврейських акціях була саме «советізація» і той факт, що активну роль у ній приписували євреям.

Якою ж була позиція членів ОУН, котрі залишалися чи не єдиною організованою українською силою? Ж. Ковба вказує, що їй вдалося «виявити факти, котрі дозволяють вважати, що були містечка, де місцеві проводи ОУН володіли ситуацією і або прямо запобігали погромам, або їхні члени своєю поведінкою не допускали “голоту”, “шумовиння” до участі в провокаціях, не лише проти євреїв, а й до грабежів, насильства»⁸⁶. Та це й зрозуміло, адже завданням, яке ставили перед собою оунівці, було опанувати ситуацію, закріпити свою владу, – будь-які стихійні виступи могли завадити цьому. Так, коломийська газета «Воля Покуття», яку контролювала ОУН, вказувала, що ініціаторами антиєврейських заворушень у місті 4 липня 1941 р. були «комсомольські диверсанти» та поляки, які мали завдання ширити дезорганізацію в німецькому тилу. (До речі, про поляків як про «особливо важливий ініціативний елемент для погромів» читаємо в звіті німецької служби безпеки за 2 липня 1941 р.⁸⁷) «Багато москалів, – подано далі в газеті, – членів ВКП(б) і НКВД, почали вже навіть акцію, щоби боротьбу немосковських народів, спрямовану на розвал московсько-большевицької імперії, зіпхати на шлях протижидівських погромів [...] Заявляємо, що ми не хочемо цим боронити жидів, бо добре пізнали на

⁸⁵ Грицак Я. *Українці в антиєврейських акціях...* – С. 163.

⁸⁶ Ковба Ж. *Людяність у безодні пекла...* – С. 224.

⁸⁷ *Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впоряд. В. Косик. – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 92.*

своїй шкурі, яку ролю відіграла частина цього народу, запоморочена вигідними для себе комуністичними доктринами, стаючи в авангарді московського більшовизму, та яку ролю відіграє майже цілий жидівський народ тепер в таборі англійсько-американських паразитів-плутократів. Ми хочемо лише вказати нашому громадянству, які є теперішні цілі конаючої Москви, та остерегти українське населення перед цього роду провокаціями, які мають на меті здискредитувати наш український державнотворчий рух, зсуваючи свої анархістичні вчинки на рахунок українського громадянства»⁸⁸. Отже, як бачимо з цього тексту, незважаючи на наявні в ньому докори євреям, усе ж головним його мотивом є заклик не піддаватись на антиєврейськ провокації.

Уже невдовзі після закріплення німецької влади на українських землях почалися планові акції, спрямовані спочатку на ізоляцію, а відтак на знищення єврейського населення. Відповідаючи на запитання, якою була позиція українських націоналістів у цій ситуації, окремі дослідники покликаються на протокол певного засідання з липня 1941 р.⁸⁹. Серед інших дискусійних моментів, які піднімали учасники протокольованих зборів, було і єврейське питання. Жодних рішень у цій справі документ не містить, крім загальної дискусії про припустимість чи неприпустимість німецького способу вирішення цієї проблеми. Проте вислів одного з учасників цих зборів – Ленкавського: «Відносно жидів приймемо всі методи, які підуть їм на знищення»⁹⁰, – на думку дослідників, кидає світло на позицію ОУН у питанні. Їм опонує Володимир Косик, який слушно зауважує: «[...] згаданий документ не підписаний, не підтверджений, без позначення, що це за засідання. Тому може бути звичайним підробленим документом з наміром провокації стосовно названих осіб. До таких документів науковець мусить ставитися з великою обережністю»⁹¹. Навіть серед науковців, що покликаються на цей документ як на вагомий аргумент, немає досі єдиної думки щодо його визначення. Одні припускають, що це – протокол засідання Ради сеньйорів⁹², інші

⁸⁸ *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941...* – С. 262.

⁸⁹ Бондаренко К. До питання про національну політику Організації Українських націоналістів на початку німецько-радянської війни // *Українські варіанти*. – № 2 – 1997. – С. 93.

⁹⁰ *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941...* – С. 190.

⁹¹ Косик В. Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження... – С. 189.

⁹² Karel C. Berkhoff, Marco Carynnyk, *The Organization of Ukrainian Nationalists...* – P. 149–184; цю думку аргументовано спростували Гунчак та Косик: Косик В. Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження... – С. 176–190; Гунчак Т. *Проблеми історіографії: історія та її джерела...* – С. 253–264.

говорять про «конференцію ОУН»⁹³, а І. Патриляк навіть, уточнюючи, називає цю конференцію «першою»⁹⁴, хоч відомо що перша конференція ОУН(б) відбулась у вересні 1941 р.

Щоб з'ясувати характер описаного в документі засідання, автор цього дослідження звернувся до одного з небагатьох живих учасників подій 1941 р. – Василя Кука, на той момент організаційного референта Проводу. Він стверджує, що документ є протоколом однієї з нарад при пропагандивній референтурі уряду, які часом проводив її шеф Степан Ленкавський. Тому, очевидно, не можна говорити, що висловлені на цьому засіданні думки зобов'язували чи бодай формували позицію оунівців стосовно єврейського питання. Те, що мова не йде про якесь офіційне засідання чи конференцію ОУН(б), підтверджує факт, що серед її учасників були не тільки представники цієї організації, але й члени ОУН(м), та й взагалі не націоналісти.

Якщо ж говорити про офіційну позицію ОУН(б) щодо єврейського питання в перші місяці німецької окупації, коли почала працювати пекельна машина знищення євреїв, то треба визнати: нічого нового поза згаданими постановами ІІ Збору видано не було. Очевидно тому, що на той час ці постанови видавалися актуальними і не потребували уточнень. Однак не менш важливу роль відіграв той факт, що в другій половині 1941 р. оунівці самі стали мішенню для гестапівських репресій. За ґратами опинилися спочатку провідники організації, а згодом, з листопада 1941 р. почалося систематичне винищення її кадрів⁹⁵. Безперечно, в такій ситуації, яку посилювало ще й загальне зростання тиску німецької окупації на українське населення, єврейське питання в діяльності ОУН відійшло на другий план. Головним завданням націоналістичного руху, що знову переходив до підпільної боротьби, визначено збереження власних організованих кадрів і захист населення від утисків окупанта. «Взагалі комплекс жидівський чи польський, – писав про цей час Ярослав Стецько, – не існував для нас як якась суттєва справа. Ми мали важливіші історичної ваги завдання перед собою»⁹⁶. Наводячи цю цитату одного з провідних діячів ОУН,

⁹³ *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941...* – С. 181; Бондаренко К. *До питання про національну політику Організації Українських націоналістів...* – С. 93–95.

⁹⁴ Патриляк І. *Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках...* – С. 323.

⁹⁵ Див.: *Наказ німецької поліції безпеки (СД) знищувати бандерівців без суду. 25 листопада 1941 р.* // *Україна в Другій світовій війні у документах.* – Т. 1. – С. 365.

⁹⁶ Стецько Я. *30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України.* – Лондон, 1967. – С. 178.

історик Я. Грицак називає її свідченням низького рівня політичної культури бандерівців. Дозволимо собі не погодитися з цієї думкою, адже така заява лише підтверджує зосередженість українських націоналістів на досягненні головної мети – на здобутті української державності. З іншого боку, такі твердження сучасного історика свідчать про його нерозуміння реалій 1941 р. та про бажання оцінювати їх з висоти сьогодення. У цьому ж руслі можна сформулювати й відповідь на головний докір ОУН з боку Грицака: чому організація не виступила з заявами, в яких би засудила знищення євреїв? Історик знову не хоче бачити історичних реалій, у яких доводилося діяти оунівцям. Адже 1941–1944 рр. – це роки не тільки масового винищення євреїв, але також час, коли величезних втрат у боротьбі з німцями зазнала і сама організація, і весь український народ. У критичній ситуації, на межі існування опинилися обидва народи, і кожен з них самостійно вирішував питання своєї боротьби за життя. Використовуючи назву монографії М. Гона, можна сказати, що українці та євреї, які жили і боролися поруч, залишилися «із кривдою на самоті». Стосовно ж заяви на захист євреїв слід відзначити, що вона не прозвучала не тільки від ОУН, організації, котра опинилася в самому пеклі нацистської окупації перед лицем знищення, але й з боку могутніх країн, які оголосили війну Німеччині. Цікавий факт з цього приводу наводить у своїй книзі Я. Хонігсман. Уже в вересні 1941 р. британська розвідка мала точну інформацію про те, що відбувається з євреями на теренах колишнього СРСР. Отже про це достовірно знали британський та американський уряди, однак жодного протесту вони не висловили. Відповідаючи на запитання – чому, єврейський історик наводить слова свого колеги Роберта Вістраха: «Частково через те, щоб не виглядати рятівниками євреїв і щоб їх не звинувачували в тому, що війна ведеться заради євреїв»⁹⁷. Очевидно, такий мотив був ще доречніший щодо ОУН, яку німці, через активну антинацистську позицію, в своїх пропагандистських матеріалах називали «знаряддям жидівського більшовизму»⁹⁸.

Найчастіше українським націоналістам закидали, а деякі дослідники закидають ще й тепер, участь в організованих німцями антиєврейських акціях. Члени ОУН, на думку цих учених, були чи не головними виконавцями німецької політики. Проте, як показали намагання звинуватити бійців «Нахтігально» у розстрілах польської

⁹⁷ Хонігсман Я. Катастрофа еврейства Западной Украины... – С. 119.

⁹⁸ Див. німецьку листівку з червня 1943 р.: *Слухай український народ! // Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1994 – С. 615.*

та єврейської інтелігенції 1941 р. у Львові, ці закиди мають яскраво виражений політичний характер і, що довели найновіші дослідження, не відповідають дійсності⁹⁹. До речі, той же І. Патриляк, який спростував ці звинувачення, наводить у своїй монографії факт участі вояків батальйону у знищенні євреїв на Вінничині. «В часі нашого перемаршу, – читаємо в наведених свідченнях вояка «Нахтігалю» Віктора Харкова, – ми наочно бачили жертви жидівсько-більшевицького терору, цей вид так скріпив ненависть нашу до жидів, що в двох селах ми постріляли всіх стрічних жидів. Пригадую собі один фрагмент. Під час нашого перемаршу перед одним селом бачимо багато блукаючих людей. На запит відповідають, що жида відгрожують їм і вони бояться ночувати у своїх хатах. У висліді цього ми постріляли всіх стрічних нам жидів»¹⁰⁰. Із наведеного фрагмента чітко видно, що мова не йде про реалізацію якихось постанов, заплановану акцію знищення, а радше про помсту, акт здійснений у стані афекту.

Є свідчення про реакцію оунівців, які за дорученням організації служили в українській поліції, на спроби німців залучити їх до антиєврейських акцій. Богдан Казанівський, активний діяч ОУН цього часу, наводить у своїх спогадах цікавий епізод. До крайового провідника ОУН І. Клімова – «Легенди» звернувся один із заступників комісара української поліції по пораду, як потрібно ставитися до німецьких протисєврейських акцій. «Ми не маємо жодного інтересу в тому, – відповів Клімів, – щоб нищити жидів, бо після жидів прийде на чергу українське населення. Ми заопікувалися кількома жидами старшинами з УГА, лікарями й іншими фахівцями, які хотіли ділити долю з нашим рухом у підпіллі. Вони радо погодилися працювати для ОУН, але їх не багато. Даю доручення, що у протижидівській акції не сміє взяти участь ні один член ОУН. У тій справі вкортці отримаєте інструкції на письмі»¹⁰¹. Чи була видана така інструкція, наразі невідомо – її не знайдено в архівах. Можливо, Клімів і не встиг її видати, оскільки незабаром сам потрапив до гестапівських лабет і був по-звірячому замордований.

Вочевидь, деякі дослідники поставляться упереджено до цього свідчення як до спроби постфактум виправдати позицію ОУН з боку її активного члена. Проте німецькі документи, авторів яких годі звинуватити в симпатіях до українських націоналістів, наводять

⁹⁹ Патриляк І. *Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках...* – С. 321–368.

¹⁰⁰ Там само. – С. 362.

¹⁰¹ Казанівський Б. *Шляхом Легенди. Спомини.* – Лондон, 1975. – С. 264.

навіть цікавішу інформацію – факти допомоги євреям з боку ОУН. У донесенні від 30 березня 1942 р. начальник поліції безпеки і СД повідомляв: «Сьогодні точно встановлено, що рух Бандери забезпечує фальшивими документами не тільки своїх членів, а й також євреїв»¹⁰².

У постановах II Конференції ОУН, що проходила в квітні 1942 р. знову наголошено: «Не зважаючи на негативне відношення до жидів як знаряддя московсько-більшовицького імперіялізму вважаємо за не доцільне в сучасний момент міжнародної ситуації брати участь в протижидівських акціях. Щоб не стати сліпим знаряддям у чужих руках і не відвернути уваги мас від головних ворогів»¹⁰³. Тобто бачимо, по суті, повторення центральної тези постанов II Збору. До речі, тоді ж, 1942 р., відбулася відмова від термінів «жидо-більшовизм», «московсько-жидівська комуна», які замінено терміном «московський більшовизм»¹⁰⁴.

1942 р. був дуже важким для ОУН – за ґратами опинилися не тільки фактично всі керівники організації, але й сотні її членів. Та все ж прийти до тями після цього удару націоналісти зуміли досить швидко. Ще до кінця року почали творитися збройні загони для захисту населення, які згодом оформилися в структуру Української Повстанської Армії.

Період 1941–1943 рр. був не тільки часом розгортання повстанських сил, тоді ж відбулися важливі процеси в ідейному зростанні визвольного руху. Саме в цей час на базі попередньої ідеології, через часткове її переосмислення, вплив східноукраїнського елементу, який суттєво зріс у лавах ОУН, починається формування програми українського визвольного руху. Саме тоді ідейна платформа руху поступово позбулася відірваних від реальності філософських пасажів, стала значно практичнішою, тобто перетворилася власне у політичну програму. Окреме місце в ній займає позиція ОУН щодо національних меншин. У постановах III Надзвичайного великого збору ОУН від серпня 1943 р. з цього приводу зазначалося, що організація бореться:

«11. За вільне визнання і виконання культів, які не суперечать громадській моралі [...]

¹⁰² *Україна в Другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних документів / Зібрав В. Косик. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 152.*

¹⁰³ *Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 24. – С. 52.*

¹⁰⁴ *Наразі останнім офіційним документом, у якому ще вживається термін «московсько-жидівська навала», є звернення керівництва ОУН з приводу річниці Акта 30 червня. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 8 зв. – 9 зв.*

12. За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі й змісту національну культуру.

13. За рівність усіх громадян України незалежно від їх національності в державних та громадських правах та обов'язках, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок»¹⁰⁵.

Отже, бачимо вже зрілу демократичну програму, що стала платформою для подальшого розгортання українського визвольного руху. І хоч у постановах цього збору немає окремого положення, присвяченого євреям, з певністю можна стверджувати, що оголошувані права і свободи нацменшин торкалися і їх.

У рамках розгортання масованої пропагандистської роботи серед представників національних меншин та поневолених народів, 1943 р. командування нещодавно створеної УПА видало цілу серію листівок-звернень: «Грузини», «Їзбеки, казахи, туркмени», «Поляки», «До Білоруського народу», «Росіяни», «Чехи» та ін. Один із чільних діячів групи УПА-«Північ» Роман Петренко згадує, що у 1943 р. Іван Литвинчук – «Дубовий», командир Воєнної округи «Заграва», шукав людину, яка б знала єврейську грамоту і могла написати протинімецьку листівку, адресовану євреям¹⁰⁶. На жаль, йому не вдалося здійснити цього задуму.

Натомість попрацювати для повстанської пропаганди зумів єврей Лейба Йосипович Домбровський – «Валерій». Як свідчить доповідна записка начальника управління контррозвідки «Смерш» 1-го українського фронту генерал-майора Осетрова секретарю ЦК КП(б)У Микиті Хрущову, Домбровський 1943 р. став працівником політичного відділу УПА. Він був автором звернень від імені ОУН до вірменів, узбеків, таджиків і навіть написав окрему роботу «Як московський царизм підкорював народи»¹⁰⁷.

Уже згадуваний повстанський командир «Дубовий» відзначився ще одним цікавим кроком у ставленні до євреїв. «В червні 1943 р., – читаємо в спогадах Петренка, – повідомлено, що більша група комуністичної партизанки з'явилася коло м. Клесова на Сарненщині. “Дорош”, з доручення «Дубового» зайнявся цією справою і виявилось, що була це більша група жидів. Було їх понад 40 родин з дітьми. “Дубовий” дав наказ перевести їх і поселити на бувшій німецькій колонії в Степанщині (Костопільській повіт). Створили їм побутові умови, доставили худобу, одягли, взули,

¹⁰⁵ ОУН в світлі постанов великих зборів... – С. 112.

¹⁰⁶ Літопис Української Повстанської Армії – Торонто–Львів, 1997. – Т. 27: Петренко Р. За Україну, за її волю. Спогади. – С. 173.

¹⁰⁷ Гогун А. Вовк О. Євреї в боротьбі за незалежну Україну...

звели домашній реманент. Мені відомо, що затруднювали цих людей при пошитті одягу, взуття і білизни для УПА (були це переважно ремісники). Декого з мужчин приходилося зустрічати при зборі і вимолочені врожаю з безпанських піль у Степанщині»¹⁰⁸. Взагалі, є досить багато підтверджень того, що українські націоналісти надавали допомогу та притулок переслідуванім євреям. Такі факти наводить у своєму дослідженні Жанна Ковба. Цікаво, що серед цих рятівників була й дружина Головного командира УПА Наталія Шухевич, яка протягом 1942–1943 рр. переховувала семилітню єврейську дівчинку Ірину Райсінберг¹⁰⁹. Роман Шухевич знав про це, більш того, він допоміг виробити їй фальшиві документи на ім'я Рижко Ірини. Згодом, коли Наталія була заарештована німцями, дівчинку переховали у монастирському сиротинці в Куликові. Так вона пережила німецьку окупацію.

Як зазначалося в огляді історіографії, участь євреїв в українському визвольному русі, у діяльності ОУН та УПА поки що дуже мало досліджена. На сторінках цієї розвідки теж не вдасться зробити ретельного аналізу проблеми, яка потребує окремої уваги. Однак, працюючи над нашою темою, ми виявили деякі уривчасті відомості про участь євреїв-лікарів у визвольній боротьбі. Прізвища більшості з них досі невідомі, у свідченнях минулого вони залишилися під бойовими псевдонімами, які їм надали повстанці. Отже, в повстанських матеріалах знаходимо згадки про лікарів «Білого»¹¹⁰, «Варма»¹¹¹, «Грифеля»¹¹², «Богдана»¹¹³, «Коваля»¹¹⁴, «Чорного»¹¹⁵, «Кума»¹¹⁶. В роботі Ш. Редліха згадується один із єврейських лікарів в УПА, який, даючи інтерв'ю, представився лише як Полдек¹¹⁷. Тільки дехто з них відомі за прізвищами, зокрема Самуель Нойман, який працював під псевдонімом

¹⁰⁸ *Літопис Української Повстанської Армії* — Т. 27. — С. 173.

¹⁰⁹ *Спогади Наталії Шухевич. Записав Василь Кук // Архів Центру досліджень визвольного руху (далі АЦДВР). Аудіоспогади учасників визвольного руху записані Василем Куком; Розмови із Юрієм Шухевичем.*

¹¹⁰ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто, 1983. — Т. 5: Волинь і Полісся; німецька окупація: спомини учасників. — С. 125, 127.

¹¹¹ *Там само*. — С. 176.

¹¹² *Там само*.

¹¹³ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто, 1989. — Т. 12: Третя подільська воєнна округа УПА («Лисоня»). — С. 160, 214.

¹¹⁴ *Там само*. — С. 214.

¹¹⁵ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто—Львів, 1992. — Т. 23: Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. — С. 79.

¹¹⁶ *Там само*. — С. 353–357.

¹¹⁷ *Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах...* — С. 47, 220–221.

«Максимович»¹¹⁸, Антін Кольман – «Вугляр»¹¹⁹, Варм Шай – «Сокіл» (інше псевдо – «Скрипаль»)¹²⁰, Абрагам Штерцер¹²¹. Свої спогади про участь в УПА залишила Стелла Кренцбах, яка, до речі, вказувала, що у санітарному вишколі, в якому вона брала участь, всього було задіяно 12 євреїв, серед них 8 лікарів¹²². Про значну кількість єврейських лікарів в УПА писали навіть радянські партизани. У радіограмі командування рівненського партизанського з'єднання зазначалося: «В даний час (мова йде про жовтень 1943 р. – В. В.) серед націоналістів багато євреїв, особливо лікарів»¹²³.

По-різному склалася доля цих лікарів, окремі з них, як до прикладу А. Штерцер та лікар Полдек*, відійшли від підпілля зі зміною окупації. Деякі, як Самуель Норман – «Максимович» та «Кум», продовжили боротьбу у лавах повстанців до смерті. Останній з них був справді легендарною фігурою в УПА, тому дозволимо собі навести ширшу його характеристику, яка належить перу полковника УПА Степана Фрасуляка – «Хмеля». «Доктор “Кум” знана фігура в УПА. Його знали тисячі повстанців. Він в УПА від заснування УНС-у (Української народної самооборони, попередниці групи УПА-«Захід». – В. В.). Наперед був лікарем сотні “Сіроманців”, потім в курені “Гайдамаків”, в старшинській школі “Олені” (оба турнуси), накінець завідувачим надрайонної шпитальки в Марині. Доктор “Кум” по національності жид, до нас був щиро прив'язаний і хоч Організація дозволила йому по приході большевиків відійти на легальщину, він волів ділити долю і долю з нами далі, а в потребі чесно згинуть. Який хрустальний характер. Я мав нагоду з ним часто стрічатися і говорити. Доктор “Кум” був оптимістом, вірив у нашу перемогу. Одного разу вже за большевицької дійсності я з ним стрівся в Марині, та запитав, чому він не відійшов разом з доктором “Максимовичем” на легальщину. Він мені так відповів: “Знаєте пане поручнику, що мене заболіла та відомість, що ви мене хочете збутися. Я належу до

¹¹⁸ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 23. – С. 349.

¹¹⁹ Архів ЦДВР.

¹²⁰ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 23. – С. 359–364.

¹²¹ Там само. – С. 341–349.

¹²² Стелла Кренцбах. Живу ще завдяки УПА // Поклик сумління. – 1993.

¹²³ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2002. – Т. 4: Боротьба проти УПА та націоналістичного підпілля: Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. – Книга перша: 1943-1945. – С. 107.

* Вважаємо наведену у Редліха історію про те, що Полдек пішов з УПА після того, як його пробували змусити «поекспериментувати» на пораненому советському партизані, звичайною вигадкою і бажанням виправдати свою втечу від повстанців (Див.: Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах... – С. 220–221).

категорії тих людей, що добре – довго пам'ятають. Під час німецької окупації Організація виратувала мене від смерти, то чому я маю бути їй не вдячний і не помагати повстанцям будувати Україну. Я вірю, що себе не посоромлю, а вам можу не раз стати в пригоді.

Дня 23/1. 1946 р. стійковий завважив групу большевиків. Він сейчас повідомив шпитальку. Зараз заряджено поготівля. Легко раненим належало відступати догори звором, а здорові почали виносити важкоранених до бункру. При тій роботі застали їх перші стріли. Тоді загинули: др. “Кум”, поручник “Клименко”, надрайонна аптекарка “Христя”, санітарка “Зенка”, санітар “Лен”; в шпитальці та бункрі большевики постріляли 9 хорих: “Борсука”, “Дороша”, “Орловського”, “Плиту”, “Рубача”, “Чорноту”, “Сойку”, “Березу”, “Зазулю”; 3-ох з охорони шпитальки заловлено живими: “Чорноморця”, “Дзвінчука” та “Дуба”; 5 хорих та 4 з охорони утікли.

Доктор “Кум” додержав слова. Він не посоромив ані себе, ані УПА. Перед смертю подер американські долари, порозкидував дорогоценності (його власність), щоб не забрав ворог»¹²⁴.

Заслуги «Кума» належно оцінило керівництво українського визвольного руху – відповідно до наказу Головного військового штабу УПА № 1/47 від 5 червня 1947 р. йому присуджено Срібний хрест заслуги¹²⁵. Тож він став єдиним євреєм, відзначеним такою високою нагородою збройного підпілля.

Потреба формулювати позицію ОУН щодо єврейської меншини не зникла й після відходу німецьких військ і катастрофи, яку пережили євреї під їхньою окупацією. Свідченням цього є те, що питання й надалі піднімалося в ідеологічних дискусіях у середовищі ОУН. Дуже цікавою ілюстрацією такої дискусії можна вважати листування між Д. Донцовим та Й. Позичанюком. Обидва – представники різних поколінь націоналістичного руху, і власне суперечка між ними чудово показує динамічний розвиток націоналістичної ідеології та доводить відхід оунівців від положень донцовського націоналізму. Донцов, аналізуючи програму ОУН, жорстко розкритикував її. Серед положень, що зазнали його атак, були такі:

«3) В програмі нема відгону укр. історичних традицій ні соціальних, ні національних, ні політичних. І то не лише традицій козащини, а й не давніх традицій повстанчого руху в роках 1917–1921

¹²⁴ Сотник С. Ф. Хмель – Відтинок «Магура» (Калуська округа). Спогади 1949 // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 500–501.

¹²⁵ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 254 об.

з їх ксенофобією проти зайд півночі, антисемітизмом, релігійністю і приватновласницькими тенденціями»¹²⁶. На його думку, справжня націоналістична програма мусила зазначати, що «менатальність і політика світового жидівства шкідливі для української нації й державности. Боротьба з жидівством є в інтересах і традиціях української нації»¹²⁷. Крім того, він наголошує, що ОУН має «Виступати проти імперіалістичних держав, в тім числі й проти жидівства, а не проти імперіалізму»¹²⁸.

Дуже гострою виявилася реакція на ці закиди представника молодшого покоління націоналістів. Позичанюк писав: «Після німецької практики здається трудно (коли не безглуздо) грати цією картою сьогодні. Підкреслимо сьогодні. Тимбільше, що жидівська проблема для України сьогодні не існує [...] Що личило запільним повстанським отаманам, які крім ксенофобії і антисемітизму більш нічого не мали до діла, більш нічого не зробили і не могли зробити, бо то було поза їхніми ідейними, політичними й організаційними спроможностями, те не пасує нам – поколінню перед яким стоїть більша задача ніж кустарна ксенофобія. Отже не збивайте зі стовбової дороги на антисемітські й ксенофобські манівці, бо на них Гітлер з цілим Райхом поламав собі ноги. Можем сказати навіть більше в царині ксенофобії. Для нас ворог мусить визначатися не расовою приналежністю, а ступінем ворожості нашій ідеї і активністю його чину проти нас»¹²⁹. Відповідаючи Донцову на зауваження про важливість боротьби зі «світовим жидівством», Позичанюк пише: «Це стара розгаратана в цурки гітлерівська шарманка. Треба бути сьогодні політичним немовлям, щоб не розуміти, що не зважаючи ні на які наші традиції в жидівським питанні, нині з ряду причин треба за всяку ціну відпекатися від антисемітизму. І саме тому, чому треба відпекуватися від найменшої тіні гітлеризму. Бо власний наш нарід розпне або викине геть тих, хто стане на цю лінію. Не тому, що народ симпатизує з жидами. А тому, що народ зазнав від всесвітніх носіїв того антисемітизму – гітлерівських орд – ще більшої трагедії, ніж жида і всяку подібну “політику” прийме за продовження вже баченого, а носіїв її – за гітлерівських агентів»¹³⁰. Даючи загальну оцінку антисемітизму, підпільний публіцист зазначає: «Що ж до

¹²⁶ *Матеріали до дискусії над програмою ОУН // Архів ЦДВР. – С. 1.*

¹²⁷ *Там само. – С. 2.*

¹²⁸ *Там само.*

¹²⁹ *Матеріали до дискусії над програмою ОУН... – С. 6–7.*

¹³⁰ *Там само. – С. 10.*

антисемітизму взагалі, то треба сказати, що Гітлер, здається, вилікував від нього цілий світ, хоч світ і не хотів виліковуватися. Прикриваючи свою справжню ідею – свою загарбницьку політику, – Гітлер вибрав за щит для прикриття її антисемітизм, ідею “визволення світу з жидівських лабет”. Ця ідея подана світові ніби як справжня ідея гітлеризму, мала обдурити світ, приспати чуйність, навіть змобілізувати його до помочі й прислужитись справі приборкання того світу через розкладення замість проблематичних “лабет” конкретних фашистських наручників. Німці багатьох набрали на цей гачок. А ж не прийшло криваве протверезіння. Сьогодні ця гітлерівська карта бита й розбита. І тепер дурень буде той, і нещасний буде той, хто з подібними ідеями поткнеться, скажемо, на східну Україну [...] В програмі не мусить бути ніякого антисемітизму і будьякого фобства. В програмі мусить бути визнано права нацменшостей і навіть підкреслено пільги тим, хто співдіятиме й офіруватиме в боротьбі за Українську Державу»¹³¹. Цитований документ показує доволі гостру внутрішню дискусію в націоналістичному середовищі, проте саме завдяки цій гостроті він дуже чітко окреслює ставлення ОУН до євреїв та антисемітизму.

У 1945 р. завершилася Друга світова війна, війна що забрала мільйони життів українців і євреїв, поставила під знак питання сам факт їхнього існування як націй. Проте не припинилася боротьба українських повстанців, котрі й далі чинили відчайдушний спротив «советизації» краю. Очевидно, попередня стратегія визвольного руху, яка полягала в тому, що момент ослаблення двох тоталітаризмів – німецького і радянського – стане початком загальноукраїнського повстання, не спрацювала. Виникла крайня потреба сформулювати нову концепцію боротьби українських повстанців у геополітичних умовах, що склалися після завершення війни. Нею стала концепція національно-демократичних революцій народів Центрально-Східної Європи, що після 1945 р. потрапили в зону радянського впливу. На думку ідеологів ОУН, саме поляки, чехи, словаки, народи Прибалтики, які щойно після Першої світової війни здобули незалежність, повинні були стати найкращими союзниками українців у боротьбі проти спільного ворога – радянського тоталітарного режиму. Ці народи мали тривалу традицію боротьби за державність, врешті протягом двох десятиліть були незалежними, а в останні роки мужньо проти-

¹³¹ *Матеріали до дискусії над програмою ОУН... – С. 10, 13.*

стояли німецькій окупації, й тому, вважали ідеологи ОУН, вони не стануть легкою здобиччю для нового окупанта – СРСР. Саме народи Центрально-Східної Європи керівництво визвольного руху визнавало стратегічними союзниками у здобутті незалежності України, саме їх слід було залучати до єдиного антирадянського визвольного фронту. Засобом реалізації концепції між іншими було вибрано військово-пропагандистські рейди УПА на терени цього регіону. Українські повстанці мали активізувати тут місцеві антирадянські рухи опору, об'єднати їх у єдиний фронт з українським.

Радянський уряд знав про існування цієї концепції і чудово розумів загрозу поширення збройної боротьби за межі України та долучення до неї визвольних рухів інших народів. Про масштаби підготовки для створення антитоталітарного фронту поневолених народів свідчить донесення генерал-лейтенанта Ільчова Лаврентієві Берії від 1945 р. Згідно з документом, керівництво українського визвольного руху планувало антирадянське повстання, яке мало охопити терени Польщі, Румунії, Угорщини та Болгарії¹³². Аби завадити цьому, розпочато масовану пропагандистську роботу, метою якої було скомпрометувати українських повстанців, показати їх як німецьких колабораціоністів, антисемітів.

Тим часом восени 1945 р. справжнім успіхом завершився Перший словацький рейд УПА: населення радісно приймало повстанців; після його завершення активізувалися місцеві антикомуністичні рухи; про повстанців стали писати місцеві газети, а відтак заговорили й світові медіа. Щоб перебити ці успіхи, здійснено антиупівську провокацію. У грудні 1945 р. в двох словацьких селах Уліч і Колбасов убито 14 євреїв. Цей факт дуже швидко підхопила прокомуністична пропаганда, однозначно приписавши його українським повстанцям. Це звинувачення як безсумнівне перекочувало в чехословацьку історіографію, де існувало впродовж кількох десятиліть як вагомий доказ антисемітизму УПА¹³³. Щойно 2006 р. на конференції «УПА в історії повоєнної Словаччини 1945–1947» словацький історик Міхал Шмігель спростував ці звинувачення, довівши, що вбивство – справа рук місцевих селян¹³⁴.

¹³² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. — Київ, 1994. — Т. 2. — С. 586.

¹³³ Chmoupek B. Banderovci. — Bratislava, 1989. — С. 296.

¹³⁴ Michal Šmigel'. Rok 1945 — od prvých správ o UPA po tragédie v Uličskej kotline. Конференція проходила 16 березня 2006 р. в Університеті Матея Бели в Банській Бистриці, її матеріали готуються до друку.

Зважаючи на можливість провокації при проведенні наступного рейду на Словацьчину, його організатор, референт пропаганди Закерзонського краю Василь Галаса, в інструкціях для командира рейдуючих відділів Володимира Гошка – «Мирона» окремо зупинився на темі антисемітизму: «За ніяких обставин недозволено вбивати жидів та кривдити їх, а також вести антисемітську пропаганду. Коли б в розмовах торкнулися цієї теми потрібно якнайбільше засуджувати гітлерівські звірства. Пояснити, що в Україні, за яку воюємо, буде мати кожна людина, в тому числі і чеські та словацькі жиди, рівні права та належну свободу. Якщо не буде потреби, не торкатися жидівської проблеми взагалі»¹³⁵.

Ретельне дотримання інструкцій, швидке реагування на зміну обставин, ідеологічна та бойова готовність українських повстанців зробили Другий словацький рейд однією з кращих зовнішньополітичних акцій УПА. Як і попереднього разу, проведено спеціальну роботу щодо компрометації українського визвольного руху серед словацького населення, зокрема, в часі рейду масово поширювано листівку, підписану «бандерівці» (представники українського визвольного руху не підписувалися так на жодному з відомих документів), із закликом до всіх євреїв на теренах Словацьчини до 31 липня 1946 р. покинути цю країну¹³⁶.

У 1947 р. під час підготовки до чергового пропагандистського рейду на терени Чехословацьчини відомий публіцист та ідеолог, крайовий провідник ОУН Закерзоння Ярослав Старух підготував спеціальну роботу «До братніх чеського і словацького народів». Його метою було подати стислий виклад історії та ідеології визвольного руху. Невдовзі після написання роботу було перекладено англійською мовою, це свідчить про те, що її мали поширювати не тільки на українських та чехословацьких теренах. Один із примірників брошури був переданий українськими підпільниками до амбасад США, звідки він потрапив до Державного архіву цієї країни¹³⁷.

Серед інших важливих положень українського визвольного руху автор наголошує і на ставленні ОУН до євреїв, яке винесено в окремий пункт під назвою «Антисемітизм». Насамперед Старух відмежовується від поширюваних від імені УПА провокаційних листівок: «Ми ніколи не видавали і не поширювали ніде ані у нас в

¹³⁵ Цит. за: В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословацьчини. – Львів–Торонто, 2001. – С. 172.

¹³⁶ В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословацьчини... – С. 175.

¹³⁷ Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1988. – Т. 17: Англомовні видання українського підпілля, 1946–1947. – С. 7.

Україні, ані тим більше у Словаччині протижидівських листівок. В усій нашій політичній літературі, підпільних революційних газетах і відозвах, ані тепер, ані в часі німецької окупації не було і нема ні одного слова зверненого проти жидів. Такі закиди це чиста вигадка і брехня. Ми не брали також і не беремо участі в жодних протижидівських акціях»¹³⁸. Автор наголошує, що серед учасників українського визвольного руху були і євреї, особливо лікарі, котрі надавали допомогу українським повстанцям. «Нам взагалі, – читаємо далі, – чужа і ненависна всяка національна нетерпимість, всяка нетолерація, всякий груповий та національний егоїзм, шовінізм, погромництво та інші подібні прояви. Уважаємо це за некультурність, дикунство і людоїдство. Ми, українці, були довгі віки поневоленим, недержавним народом та зазнали на собі багато таких проявів. Тому ненавидимо їх, відкидаємо і поборюємо, а прагнемо культурного, толерантного, народоправного ладу, де кожна людина, кожна людська громада і кожна нація буде мати забезпечену повну рівність усіх прав. Ці ідеали не дадуться ніяк погодити з антисемітизмом та погромництвом, що закидає нам зовсім безпідставно большевицька пропаганда»¹³⁹. Те, що в цій загальній роботі досить багато місця (дві сторінки з двадцяти восьми) приділено з'ясуванню ставлення українського націоналістичного руху до євреїв; свідчить, що керівництво руху розуміло, наскільки важливо мати в цьому плані чітку позицію, заперечуючи тезу про антисемітизм ОУН у пропагандистській роботі.

Тим часом 1948 р., після приходу до влади комуністів у Чехословаччині, по суті, завершився період утвердження тоталітарних режимів радянського зразка у Центрально-Східній Європі. А це означало, що український визвольний рух втратив можливих союзників у цьому регіоні і знову опинився в міжнародній ізоляції. Певні надії на протистояння з радянським режимом давала тоді ще Холодна війна між колишніми союзниками СРСР та Заходом. Вона набирала дедалі більших обертів і змушувала українських підпільників зважати на можливість її початку. Відповідно, тривала масштабна підготовча робота, аби український визвольний рух міг максимально скористатися з нагоди цього протистояння¹⁴⁰.

¹³⁸ *До братніх чеського та словацького народів.* – Видання УПА: Київ–Львів, 1947// ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 64. – Арк. 170.

¹³⁹ *До братніх чеського та словацького народів...*

¹⁴⁰ *Докладніше про позицію визвольного руху в цьому питанні див.: В'ятрович В. Позиція ОУН щодо перспектив Третьої світової війни.// Визвольний шлях. – 2002. – Кн. 11. – С. 73–81.*

У вересні 1948 р. підготовлено спеціальний документ «Звернення від УГВР до українського народу у справі початку нової війни». В ньому, зокрема, наголошувалося: «7. Перестерігається перед тим, щоби на основі звернень думати, що вже завтра-післязавтра вибухне війна. Усі звернення є, по-перше, нашою підготовкою до всяких несподіванок міжнародної політики, які є завжди можливі і про які ніхто не може знати. По-друге, у випадку коли вибух нової війни затягнеться на довше потреба мати такі готові звернення з конкретними вказівками для населення (що робити) є в наших умовах тим більше важлива прямо необхідна. Кожна серйозна політична організація мусить мати плян не тільки найближчих дій, але й дій далеких, мусить врахувати всі можливості, зокрема від неї залежні, щоб не бути заскоченою»¹⁴¹. У рамках цієї роботи підготовлено цілий пакет звернень від імені керівництва визвольного руху, зокрема до українського народу, до українських селян, робітників та інтелігенції, молоді. Серед них знаходимо й звернення до представників національних меншин: «Мешканці України неукраїнці! – читаємо тут. – Росіяни! Поляки! Євреї! Ставайте разом з Українським Народом до визвольної боротьби проти московсько-большевицьких гнобителів України! Не виступайте проти визвольних прагнень українського народу!»¹⁴². Отже, як бачимо, серед інших національностей названі і євреї, яких розглядали як потенційних союзників українського визвольного руху. До речі, цей документ, очевидно, є першим, у якому публіцисти підпілля перейшли від звичного для них західноукраїнського етноніма «жид» до вже тоді загальноживаного – «єврей».

Останнім же документом українського підпілля, зверненням до євреїв, є листівка «Євреї – громадяни України». Це поки що єдиний документ ОУН, адресований спеціально представникам цієї національності. Він написаний у березні 1950 р., тобто в час, коли український та єврейський народи знову на повну силу відчували на собі силу тоталітарної машини. Адже це період остаточного придушення збройного руху ОУН та УПА, масових репресій та депортацій. З іншого боку, це час розкручування комуністичною пропагандою антиєврейської кампанії, яка називалася «боротьбою проти “безрідного космополітизму”»¹⁴³. Отже знову, як уже не раз у

¹⁴¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 5. – Арк. 123–124.

¹⁴² Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 5. – Арк. 126.

¹⁴³ Шаповал Ю. Боротьба проти «безрідного космополітизму» і справа єврейського антифашистського комітету // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – Київ, 2001. – С. 208–252.

своїй історії, українці та євреї отримали спільного ворога. Очевидно, враховуючи помилки минулого, керівництво українського визвольного руху вирішило заручитися підтримкою євреїв, зробивши їх своїми союзниками. Можливо, згадувана листівка була лише початком ширшої кампанії на зближення двох націй у спільному опозиційному русі. Детально про це сьогодні важко говорити, оскільки жодних інших документальних підтверджень цієї тези немає.

Переходячи до аналізу самої листівки, слід наголосити, що її автор дуже ретельно підійшов до цієї роботи. Як і в інших зверненнях такого типу (наприклад у зверненнях до поляків), текст починається розлогими міркуваннями про історію українсько-єврейських відносин. Автор цитує роботи єврейських істориків, політиків, твори поетів. Найбільшою помилкою і трагедією євреїв в Україні, на його думку, було те, що вони «дуже часто запрягалися до воза таких чи інших імперіялістичних держав»¹⁴⁴. Відповідно, у ході розгортання боротьби українців з цими державами, опинялися разом з окупантами у ролі жертв повсталого народу. Проте автор не тільки загострює увагу на важких моментах співіснування обох націй, але й наводить протилежні приклади. «[...] в 1918 році, – пише він про ситуацію в Західній Україні, – євреї в досить поважній мірі включилися до боротьби українського громадянства за його національне визволення. Між іншим, в 1919 р. в Тернополі був створений окремий єврейський курінь, який брав активну участь в боях за Українську Державу»¹⁴⁵. Ця ситуація повторилася і в роки Другої світової війни: «В західних областях України [...] нав'язувалися все ширші і ширші знайомства між українцями і євреями. Чимраз частіше можна було стрінути євреїв – виразних симпатиків українського революційного руху. Наслідком цього, в час німецької окупації багато євреїв знайшло схоронище в рядах УПА. Деякі з них вибилися навіть на досить поважні становища, а лікар др. кум – єврей по національності, за віддану працю в рядах УПА Постановою Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 р. був нагороджений Срібним Хрестом Заслуги»¹⁴⁶. Певна річ, автор листівки не обмежується історичним оглядом українсько-єврейських стосунків, адже його завданням був не аналіз їхнього минулого, а формування майбутнього. Саме тоді, коли українці надалі завзято боролися за незалежність, а євреї нарешті здобули державність, мали встановитися приязні

¹⁴⁴ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 65. – Арк. 284.

¹⁴⁵ Там само. – Арк. 289.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 290.

стосунки між обома народами. Але для цього українцям потрібно було відчутися підтримку з боку євреїв, що проживали на українських землях. «Щоб забезпечити за собою належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі, щоб здобути собі пошану серед українського суспільства, Ви, євреї – громадяни України, вже сьогодні повинні про це старатися»¹⁴⁷. Завершується текст розлогим закликом до євреїв від імені українських повстанців: «Пам'ятайте, що Ви є на українській землі і що у Вашому власному інтересі є жити в повній згоді з їх правними господарями – українцями. Перестаньте бути зняряддям в руках московсько-большевицьких імперіялістів. Вже не за горами та хвилина, коли повторюються часи Хмельницького, але тим разом ми хочемо, щоб вони були без протисврейських погромів [...]

Сьогодні в час жорстокої боротьби українського народу за свою волю, за національну незалежність, ми звертаємося до Вас, євреї – громадяни України:

- Опам'ятайте тих ваших братів по національності, які своїми руками допомагають розбійникам з Кремля розпинати наш народ. Скажіть їм, нехай вони заперестануть свою злочинну роботу.

- Допмагайте українським революціонерам, бо вони борються і за Ваше краще майбутнє.

- Включайтеся в протибольшевицьку боротьбу, а тим здобудете собі пошану і належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі»¹⁴⁸.

Проте на той момент українцям у їхній боротьбі так і не вдалося започаткувати дієвої співпраці з євреями. Уже незабаром збройний рух було придушено репресивною машиною СРСР. У березні 1950 р., коли була написана ця робота, український визвольний рух зазнав дуже болючої втрати – у бою з облавниками загинув Головний командир УПА Роман Шухевич. Його смерть не зупинила боротьби – організовано вона тривала до середини 1950-х рр., окремі її спалахи зафіксовано ще й на початку 1960-х. Проте це вже був час інших форм боротьби – на арену української історії виходять представники наступного покоління українського визвольного руху – «шістдесятники». Їм, зрештою, вдалося налагодити співпрацю з єврейськими дисидентами і спільно протистояти тоталітарному режимові.

Отже, як бачимо, єврейське питання посідало важливе місце в ідейно-програмових засадах українського визвольного руху

¹⁴⁷ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 65. – Арк. 292.

¹⁴⁸ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 65. – Арк. 293.

1920–1950 рр. Різні варіанти його вирішення розглядали члени УВО, ОУН, вояки УПА. По суті, ставлення націоналістичного руху до євреїв формувалося паралельно з його ідейним визріванням, часом виливаючись у гострі антиєврейські випадки, а часом – у толерантність і бажання співпрацювати. Даючи йому оцінку, не слід забувати про тодішні умови – умови катастрофи обох народів. Адже 1920–1950 рр. – це час, коли українці перейшли через три голодомори, масові репресії, світову війну. З іншого боку, це час, коли євреї пережили утиски і дискримінацію з боку польської держави, радянські репресії, найбільшу трагедію своєї національної історії – Голокост і знову антиєврейські кампанії радянського режиму. Увесь цей екстремальний досвід не міг не відбитися на взаємному сприйнятті обох народів. Часто воно перетворювалось на взаємні звинувачення сусідів у своїх бідах. Особливо вагомими для формування української візії відносин між обома націями стали дві прикрі події: убивство Петлюри та процес над його виконавцем і «советизація» Західної України у 1939–1941 рр. Вони помітно радикалізували українську позицію, яка відтак подекуди набула гострих нетолерантних форм. Однак таку тенденцію вдалося подолати і вийти на інший рівень відносин. Значну роль у цьому відіграла й позиція ОУН, яка, незважаючи на обставини (антиєврейські настрої в міжвоєнній Польщі, шалений антисемітизм нацистів, антиєврейські упередження і дискримінації в СРСР), не дозволила собі у своїй ідейно-політичній площині опуститися до антисемітизму, ба більш – зуміла сформулювати прагматичне, конструктивне бачення українсько-єврейських стосунків. Сподіваємося, що це невелике дослідження усуне із суспільної свідомості штучно сформований стереотип українського націоналіста-юдофоба і сприятиме подальшим взаєморозумінню і взаємоповазі обох націй.

284
/Проект/

Воля народам,

Воля людям.

ЄВРЕЇ-ГРОМАДЧИН УКРАЇНИ.

Всім тисячу років проминуло від того часу, як Вами предки, перейшовши Кавказ, прибули на українські землі і тут почали осідати на-стало. Тисячу років життя представників Ва-шого народу тісно зазублювалося з життям на-ших предків. Воно і сьогодні в такий чи ін-ший спосіб зазублюється між Вами і українсь-ким народом. Адже на наших землях живете, працюєте і розвиваєтеся.

За тих тисячу років в різних формах про-являлося співжиття євреїв і українців. Були часи, коли прогнані з Іспанії в 1492 р. єв-реї знаходили собі притулок між українцями, знаходили в них піддержку, за що повинні бу-ли бути вдячні; були моменти, коли, завдяки імперіялістичній політиці Польщі, євреї

"... На славіш України всі церкви
заарендували.
Котрому б то козаку або муніку
дав Бог дитину повіти,
То йди до индів-рандара, та попроси
вістак,
Щоб дозволив церкву відчинити,
Тут дитину охристити..."

/Народна дума XVI віку/

І, власне, трагедією євреїв було те, що вони дуже часто запрягалися до воза таких чи інших імперіялістичних держав, а не так

Перша сторінка звернення «Євреї – громадяни України»

(Проект)

Воля народам,

Воля людині.

ЄВРЕЇ – ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ.

Вже тисячу років проминуло від того часу, як Ваші предки, перейшовши Кавказ, прибули на українські землі і тут почали осідати настало. Тисячу років життя представників Вашого народу тісно зазублювалося з життям наших предків. Воно і сьогодні в такий чи інший спосіб зазублюється між Вами і українським народом. Адже на наших землях живе, працює і розвивається.

За тих тисячу років в різних формах проявлялося співжиття євреїв та українців. Були часи, коли прогнані з Іспанії в 1492 р. євреї знаходили собі притулок між українцями, знаходили в них підтримку, за що повинні були бути вдячні; були моменти, коли завдяки імперіялістичній політиці Польщі, євреї

«...На славі України всі церкви
заарендували.

Котрому б то козаку або мужику
дав Бог дитину повити,

То йди до жида-рендара, та положи
шістак,

щоб дозволив церкву відчинити,

Тую дитину охристити...»

(Народна дума XVI віку)

І власно трагедією євреїв було те, що вони дуже часто запрягалися до воза таких чи інших імперіялістичних держав, а що так було, нехай послухають слова Вашого історика д. Шаля, які він висказує в своїм шкільнім підручнику єврейської історії.

«Жиди є в тім часі в Україні посередниками між магнатами (великими панами) і селянами. Пани, не маючи змоги у своїх величезних посіلوхтах досягнути особисто ані податків, ані чинитьб, послуговуються жидами, осілими чи то по місточках, чи по селах. Жиди часто стягають в інтересі свого пана в безоглядний спосіб всі данини, викликаючи тим самим ненависть селянських мас до себе. Найбільшу ворожість викликала т. зв. аренда церковних ключів через жидів. Ця аренда полягає в тім, що пани, щоб вимусити на селянах за плату данини, віддають жидам церковні ключі. Ці ключі віддають жиди священикам тільки тоді, коли селянин, у котрого

мав відбутися шлюб, похорон чи христини, оплатить всі свої податкові залежності».

Внаслідок такої постави євреїв до українського народу прийшли страшні протиеврейські погроми, яких жертвою впало двісті тисяч осіб. Це були часи Б. Хмельницького, часи великого повстання нашого народу проти польських панів і їх вислужників за своє національне визволення.

І коли козаки, тодішня державна влада, зовсім прогнали євреїв з України, то вини треба дошукуватися тільки у затраті здорового способу думання тодішніх євреїв.

Бо чому не могли вони погодитися з тим, що, прибувши на чиюсь землю, треба числитися в першу чергу з законними господарями цієї землі. Було б ніколи не дійшло до 20-го сівана, дня посту і жалоби по жертвах єврейських погромів в Україні, був би ніколи ваш поет не писав:

«Забиті і порізані, на части почетвертовані,
Учені і рабіни, молоді і старші;
Серце мліє, душа дрижить з болю,
Плаче, плаче без кінця, ніхто її не потішить»,

коли б Ваші предки були співчували поневоленому тоді українському народові, допомагали в його біді, а не використовували його тодішнє тимчасове ослаблення для своєї хвилевої наживи.

І переглядаючи сторінки нашої історії, сторінки, де заторкуються справи співжиття євреїв з українцями, годі не дивуватися, чому так мало вчила історія дальше єврейське покоління.

Після величних днів української держави за гетьмана Хмельницького, Україна знову попала в неволю, і євреї, не дивлячись на недалеко і жорстоке своє минуле, знову стали знаряддям в руках імперіялістичних сил. Повернувши на Українські землі, своєю невідповідною поведінкою знову викликали в широких селянських масах ненависть до себе. І тим разом їхній невластивий крок був в страшний спосіб покараний. Прийшов XVIII вік, а з ним повстанські рухи селян під назвою «гайдамаччина». Тільки в самому Умані загинуло біля 20 тисяч шляхтичів і євреїв.

Щойно перед першою світовою війною взаємини між українцями і євреями починають до певної міри налагоджуватися в позитивному напрямі. Між євреями все частіше зроджуються думки, що до поневоленого українського народу треба ставитися з більшим виrozumінням (для прикладу може послужити твір І. Франка «Перехресні стежки»). Однак це були щойно проблески правильного ставлення справи. В основному напруження між

українськими поневоленими масами і євреями було досить велике. Але в цьому були винні не тільки євреї. Тоді процент євреїв в Україні був досить поважний. Окупантам України дуже багато залежало на тому, щоб ненависть українських народних мас скерувати не проти себе, а проти кого іншого. І вибір (в першу чергу під царським режимом) впав на євреїв. Спровокувати українців не було важко, зважаючи на поведінку євреїв в минулому і велике їх згущення в містах (у східній Україні – 26% національного складу міст), що було пов'язане з перехопленням євреями в своїх руках майже всіх галузей торгівлі і тим самим визиску селянських та робітничих мас.

Коли царська тюрма народів і Австро-Угорська розвалилася, українці приступили до будови своєї держави. Але московські більшовики відразу поставилися вороже до побудови української самостійної держави. Почалася боротьба українського народу за своє вільне життя. До цієї справи євреї поставилися різно. Одні, як визначний політичний діяч Рафес і не вироблені єврейські маси, стали по стороні більшовиків в питанні самостійності України, а другі, зорганізовані в єврейських організаціях Бунд і Поалей Сіон, зайняли позитивне становище до української державності. В тодішній українській державі євреї мали свого представника в раді міністрів і для них була признана персонально-культурна автономія. Мимо того в згаданому періоді знову дійшло до сильних протиеврейських погромів. Про причини цього писав визначний єврейський поалей-сіоніст Гольдельман:

«А як має вплинути на українських селян поява в їх селах більшовицьких реквізиційних загонів на чолі з комісарчими з містечкової жидівської молоді? Чи «комісародержавіє» з великою участю жидівських півінтелігентів, тих жидів, яких (український селянин) ніколи до того при владі не бачив і це рахував завжди за природне, і тих, з батьками котрих він гандлював – і раптом той жид – командує. Командує від імени ненависних чужинців, що грабують реквірують його хліб, його добро ...

... І тому так тяжко боротися з погромними настроями серед війська. Тут не досить агітації культурних українських елементів. Тут потрібна пропаганда фактами. І коли українські козаки й національні народні кола та маса, що на неї опирається українська інтелігенція, не зустрінуться в роботі зі співучастю жидів, не зустрінуться на практиці зі симпатією жидівських партій до українського відродження – важко буде подолати історичне недовір'я до жидів.

Це завдання мусимо ми жидівські соціалісти, взяти на себе».

В західних областях України таких погромів не було.

Мало того, в 1918 році євреї в досить поважній мірі включилися до боротьби українського громадянства за його національне визволення. Між іншим, в 1919 р. в Тернополі був створений окремий єврейський курінь, який брав активну участь в боях за Українську Державу.

По закінченню першої світової війни і по нашій програній в час Визвольних змагань, відносини між євреями і українцями розвивалися в іншій формі на Східно-Українських Землях, а в іншій в західних областях України. Багато євреїв під большевицькою окупацією України по деякому часі зорієнтувалися, що український народ знову попав в страшну неволю і почало симпатизувати українським революційним підпільним групам. Але більшість, не зважаючи на уроки минулого, активно включилася до винищування свідомого українського елементу в руку з московськими займанцями. Великий процент євреїв, користаючи з широких знайомств заангажував до легшої праці на різних адміністративних становищах. Цього моменту не забували і не забувають використати московсько-большевицькі імперіялісти. Вони на кожному кроці і в різний спосіб стараються звернути всю ненависть експлуатованих селян і робітників, власне, на євреїв. Вони хочуть заховати перед очима українців справжній корінь лиха. Так робили царські поневолювачі, так роблять їхні переємники кремлівські тирани з бандитом Сталіним на чолі. Дуже можливо, що ви не є так обізнані з методами органів МВД-МГБ, як ми, українські революціонери. Для частинного зорієнтування Вас ми вам відкриємо деякі їхні потягнення. Останніми літами органи МВД-МГБ, зударювались з силою нашого руху, почали застосовувати різні прийоми поборювання росту революційних рухів в Україні. Між іншим, створюють вони фіктивні підпільні організації, щоб при їх допомозі виловити свідоміший український елемент, головно з-поміж молоді. Для витворення враження, що це дійсно протирежимні організації, дають керівникам цих організацій доручення розкидати протидержавні листівки, в яких закликається населення до поборювання жидів – п'явок українського народу». В нашому розпорядженні є цілий ряд таких закликів-листівок. Крім того, члени таких організацій ведуть в подібному дусі шептану пропаганду. Цим, як бачимо вбивають вони два зайці. І коли сьогодні Ви зауважуєте в східних областях України зріст протиеврейських настроїв серед населення, то причиною цього явища є, з одної сторони, ті євреї, які фактично вислугуються московсько-

большевицьким імперіялістам, а, з другої сторони, використання цього факту органами МВД-МГБ в цілі відвернення уваги населення від справжньої причини їхнього жахливого становища.

В західних областях України справа малася дещо інакше. Тут нав'язувалися все ширші і ширші знайомства між українцями і євреями. Чимраз частіше можна було стрінати євреїв – виразних симпатиків українського революційного руху. Наслідком цього, в час німецької окупації багато євреїв знайшло схоронище в рядах УПА. Деякі з них вибилися навіть на досить поважні становища, а лікар др. Кум – євреї по національності, за віддану працю в рядах УПА Постановою Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 р. був нагороджений Срібним Хрестом Заслуги.

Сьогодні всі українські землі опинилися під московсько-большевицькою окупацією. Український народ не припинив боротьби за своє національне визволення. В рядах ОУН і УПА під керівництвом УГВР вже сьомий рік борються неустрашимі революціонери за побудову Української Самостійної Соборної Держави. І хто як хто, але Ви, євреї повинні з пошаною і симпатією ставитися до цієї національно-визвольної боротьби українського народу. Повинні тому, що самі ж Ви на своїй власній шкурі переконалися, що означає бути бездержавною нацією, що означає провадити боротьбу за своє визволення. Понад дві тисячі років єврейський народ був змушений переносити на своїх плечах всі наслідки підневільного життя. І це, що сьогодні Ви маєте свою власну Державу, треба завдячувати не тим євреям, які сотками тисяч йшли під розпеченими цівками гестапівських кулеметів і автоматів, не тим євреям, які покійно укладалися в глибоких ямах на трупах своїх братів і сестер, щоб за хвилину полити їх своєю кров'ю (не раз, бачачи це, ми питали себе: в ім'я чого ці люди складають своє життя?), а тим єврейським революціонерам, які зі зброєю в руках боролися на мурах варшавського гето проти німецьких драпіжників, тим, які в організаціях Іргенд Цвай Леумі чи Штерн приготувляли бомби, щоб ними висаджувати англійські чи арабські твердині. По двох тисяч років тяжкої неволі сьогодні євреї побудували свою Державу Ізраїль і вийшли на міжнародну арену як вільний, державний народ. І коли сьогодні кожному ясно, кому треба завдячувати створенню Держави Ізраїль, той кому повинна бути зрозумілою боротьба українського народу. Мало того, Ви, євреї прекрасно знаєте, хто такі большевики і яке їх відношення до поневолених народів. Ви самі дуже добре бачите, який то рай створив Сталін і його кліка московсько-большевицьких людоджерів.

Що краще могли сказати про це ті десятки тисяч Ваших братів і сестер по національності, яких кати з МВД-МГБ вимордовували у підвалах сталінських тюрем і на засланнях.

І так, як єврейські революціонери стали зі зброєю в руках на захист людських прав єврейського народу і ті права вибороли, так і ми, українські революціонери-бандерівці, стали на шлях національно-визвольної боротьби. Ми свято віримо, що цю боротьбу, змаг на життя і на смерть, виграс не хто інший, а тільки український народ. Цей час вже не далеко.

Як же ж тоді бути з взаємовідносинами між євреями і українцями?

Ми виразно заявляємо у своїх програмових постановах: Ми боремося «за рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок». Але урок історії, сьогоднішня ворожа постава все ж таки великого числа євреїв і до певної міри заходи московсько-більшевицьких імперіялістів не можуть залишитися без жодного сліду. Щоб забезпечити за собою належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі, щоб здобути собі пошану серед українського суспільства, Ви, євреї – громадяни України, вже сьогодні повинні про це старатися.

Тому ми, українські революціонери, звертаємося до Вас:

– Пам'ятайте, що Ви є на українській землі і що у Вашому власному інтересі є жити в повній згоді з їх правними господарями – українцями. Перестаньте бути знаряддям в руках московсько-більшевицьких імперіялістів. Вже не за горами та хвилина, коли повторюються часи Хмельницького, але тим разом ми хочемо, щоб вони були без протиеврейських погромів. Ми не хочемо, щоб в будучину, як колись писали Ваші поети:

«Гіркі сльози проливаю

Над душами добрих і чесних мужів,

Котрих кров пролита, як вода гірських потоків».

Сьогодні в час жорстокої боротьби українського народу за свою волю, за національну незалежність, ми звертаємося до Вас, євреї – громадяни України:

– Опам'ятайте тих ваших братів по національності, які своїми руками допомагають розбійникам з Кремля розпинати наш народ. Скажіть їм, нехай вони заперестануть свою злочинну роботу.

– Допомогайте українським революціонерам, бо вони борються і за Ваше краще майбутнє.

– Включайтеся в протибольшевицьку боротьбу, а тим здобудете собі пошану і належне місце в Українській Самостійній Соборній Державі.

Смерть Сталіну і його вислужникам.

Смерть московсько-большевицьким імперіялістам.

Хай живе держава Ізраїль і дружба між єврейськими та українськими народами.

Хай живе Українська Самостійна Соборна Держава.

Слава керівникам Українського Революційного Руху С. Бандері і генералові Т. Чупринці.

Українські повстанці

Березень 1950 р.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У 1942 Р.

1942 р. став багато в чому вирішальним і для ходу Другої світової війни загалом, і для долі українського визвольного руху зокрема. Події на фронтах на зламі 1941–1942 рр. показали, що війна набуває затяжного характеру, а офіційне приєднання до антигітлерівської коаліції США остаточно поховало сподівання держав Осі на можливість досягнути переможного результату в протистоянні з альянтами. Що менше залишалося шансів на загальну перемогу, то більше зусиль гітлерівська Німеччина намагалася сконцентрувати для перемоги на своєму Східному фронті, щоби здобути міцну сировинну базу, котра б дала змогу продовжити і гідно завершити війну з англо-американськими силами.

Напруження всіх сил гітлерівського Райху та його союзників в останній переможний для Вермахту 1942 р. призвело до того, що експлуатація захоплених європейських територій Європи істотно посилилась, а окупаційний режим у Центральній і Східній частинах європейського континенту став особливо брутальним.

Протягом 1942 р. окупаційний апарат зумів «викачати» з України лівову частку сільськогосподарської продукції, яка забезпечила Німеччину хлібом на 80%, м'ясом – на 83% та жирами – на 74%¹. Наслідок – голод у всіх великих українських містах і багатьох селах не лише райхскомісаріату України, але й у гірських районах дистрикту Галичини².

Протягом 1942 р. нацисти ліквідували майже всі єврейські гетто на території України, відверто продемонструвавши цим місцевому населенню, яка доля в майбутньому чекає і на слов'ян – мешканців краю.

У 1942 р. небаченого розмаху набула кампанія з насильного вивезення українського населення на роботу до Райху. Якщо попереднього року на виїзд до Німеччини намагалися загітувати добровольців, то від 1942 навіть про видиму добровільність уже не йшлося³.

¹ Мюлер Н. *Вермахт и оккупация: о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории* / Пер. с нем. – Москва, 1974. – С. 130.

² Кучер В. І. *Німецька та румунська окупаційні влади в Україні // Політична Істрія України. XX століття: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945).* – С. 351.

³ *Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) України.* – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 95.

Нарешті, зима 1941/1942 р. стала черговим психологічним ударом для українського населення, яке побачило нелюдське ставлення гітлерівців до полонених червоноармійців, коли з 3,9 млн. бранців першу зиму пережили 1,1 млн. осіб⁴, а гігантські простори окупованої Європи вкрилися сотнями тисяч безіменних братських могил людей, зраджених Сталіним і вбитих Гітлером.

Настрої населення в окупованій Україні швидко змінюються. Зникає початкова атмосфера загальної стриманості чи навіть симпатії з боку значної частини українців до нових господарів регіону. Нацисти остаточно скидають маску «визволителів» від більшовицької тиранії. Надалі демонструючи впевненість у своїй перемозі на Сході, вони відверто цинічні. Райхскомісар України Еріх Кох очікує від своїх підлеглих «найсуворішого ставлення до місцевого населення»⁵, а райхсмаршал Герман Герінг, виступаючи перед німецькими комісарами України, нагадує їм, що вони призначені не для того, «аби працювати на користь цих людей, а щоб випомпувати те, що тільки можливе. Наша мета – змусити українців до праці для Німеччини»⁶.

За таких умов навіть найбільш лояльні та миролюбні кола української еліти перестали сподіватися на якісь позитивні зміни в нацистській політиці. Надзвичайно промовисто й вичерпно схарактеризував гітлерівський окупаційний режим митрополит Андрей Шептицький у листі до папи Пія XII, написаному 29–31 серпня 1942 р.: «Німецький режим є на рівні може й вищім, як режим большевицький, лихий, майже диявольський»⁷.

За умов існування режиму, котрий навіть про людське око перестав маскувати свою злочинність і демонстрував відверте презирство до українських національних інтересів, – перед українським суспільством, а особливо перед його провідними колами, з усією гостротою постала проблема вибору нової моделі поведінки, яка могла б хоч найменшою мірою гарантувати досягнення власне українських політичних прагнень і сподівань. Вироблення нової політичної лінії було завданням колосальної ваги та складності, яке

⁴ Король В. Ю. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 рр. // *Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей.* – Вип. 8. – Частина I. – Київ, 2004. – С. 239.

⁵ Цит. за: Брицький П. *Україна у другій світовій війні (1939–1945).* – Чернівці, 1995. – С. 56.

⁶ Цит. за: Киричук Ю. *Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика.* – Львів, 2003. – С. 90.

⁷ Музичка Г. *Митрополит Андрей в часі німецької окупації. (Його лист 29–31 серпня 1942 р.)* // *Богослов'я.* – Рим, 1987. – Т. LI. – С. 98.

вимагало прораховувати всі можливі наслідки, зважувати щонайдрібніші аргументи.

Серед українських самостійницьких сил, які зберігали політичну активність в окупованій Україні впродовж 1942 р. були обидві ОУН, група отамана Тараса Бульби-Боровця, яка часто виявляла свою прихильність до унерівського державного центру, гетьманці й окремі незначні новостворені політичні угруповання на кшталт Революційного українського національного об'єднання, Національної партії тощо. Поряд із цими суто політичними групами певну роль у політичному житті, безумовно, намагалися відігравати легальні українські організації, такі як Український центральний комітет і численні дрібні емігрантські об'єднання, котрі прагнули вплинути на гітлерівську політику стосовно України, діючи за кордоном.

Однак, об'єктивно оцінюючи ситуацію, слід підкреслити, що лєвова частка активності саме на території окупованої гітлерівцями та їхніми союзниками України припадала на долю структур обох ОУН (особливо бандерівської) і на групу отамана Тараса Бульби-Боровця.

Найпершою проблемою при виборі моделі поведінки для українських національних сил у 1942 р. став пошук формули оптимального поєднання опору брутальній окупаційній політиці Німеччини та її сателітів із потребою не надто зашкодити боротьбі Вермахту на східному фронті. Лідери всіх українських рухів абсолютно чітко розуміли, що закривати очі на німецькі злочини стосовно українського народу вони не мають права, але, з іншого боку – свободу їхніх антинімецьких дій паралізувала сама лише думка про реставрацію в Україні сталінсько-більшовицького режиму.

Власне ця, на перший погляд, «патова» ситуація змусила активних українських політичних гравців намагатися застосовувати таку модель протидії німецьким окупаційним властям, яка б не шкодила безпосередньо інтересам фронту. Однак тактика її реалізації у різних політичних сил була різною.

Найактивніша та найрадикальніша ОУН, яка своїм керівником визнавала С. Бандеру, [далі – ОУН(б)] опинилася 1942 р. в дещо легшій з психологічного погляду ситуації, порівняно з прихильниками А. Мельника чи іншими групами. Бандерівці свідомо пішли на конфлікт з нацистами ще в липні 1941 р., відтак, попри колосальні фізичні втрати і складнощі літа–осені 1941 р., на початку 1942 вже зуміли перегрупуватися, відновити підпільну роботу в нових умовах, не витрачаючи часу на дискусії та писання до вищих

керівників Райху безперспективних звернень і «меморандумів». Натомість керівництво ОУН, очолюваної А. Мельником, [далі – ОУН(м)] упродовж 1942 р. марно намагалося своїми петиціями змінити основні засади гітлерівської політики щодо України.

Від самого початку 1942 р. Провід ОУН(б) здійснює тактику нелегального закріплення своїх нерозконспірованих людей в органах місцевої адміністрації, «Просвітах», мілітарних чи парамілітарних формуваннях. З іншого боку, триває переведення до підпілля всіх відомих німцям діячів організації. Членів і прихильників українського націоналістичного руху залучають до максимально інтенсивної роботи, спрямованої на підготовку антинімецького виступу, однак, у жодному разі, не провокуючи такого виступу передчасно.

Нову тактику бандерівської Організації зафіксували відповідні нацистські спецслужби у своїх секретних документах. Зокрема, в донесенні поліції безпеки та СД за січень 1942 р. зазначено:

«ОУН була змушена якомога докладніше дізнатися про німецькі наміри, щоб до цього визначити власний метод роботи і тактику. Вона використала і використовує ще і сьогодні перекладачів-українців, які працюють у німецьких установах. Завдяки цьому ОУН має уявлення не лише про частину німецьких намірів, але також про практичні можливості їх реалізації. Відповідно до цього вона перебудовувала свої методи. На місце початкової офіційної діяльності тепер прийшла нелегальна таємна діяльність із застосуванням псевдонімів і паролів. Довірені особи й активісти улаштувалися на непомітних назовні постах української цивільної адміністрації.

Основою української військової влади, до якої змагає Бандера, служить міліція. Вже в липні 1941 р. у заклику українського лейтенанта Легенди містилася вимога створення українського війська. Знайдена російська зброя мала приховуватись для озброєння передбачуваного війська, а не здаватись [...]. За такими інструкціями ОУН діяла до сьогоднішнього дня»⁸.

У донесеннях айнзацгрупи «С» від 4 лютого 1942 р., гітлерівські спецслужби звертають увагу на те, що «серед прихильників Бандери приходить до розуміння того, що теперішній момент не надається для відкритої боротьби. В одній з виявлених інструкцій для прихильників цього напрямку говориться, що члени ОУН

⁸ *Україна в Другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних матеріалів (1941-1942) / Зібрав і впор. В. Косик. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 111.*

повинні б насамперед утримуватися від усяких провокацій, актів терору і саботажу щодо німецького уряду і його спорядження. У даний момент наголос слід робити на прискореній розбудові внутрішньої організації, причому треба форсувати, передовсім, створення й озброєння українського національного війська. Лише тоді, коли ці приготування достатньо визріють і ОУН одержить засоби, необхідні для чинення прямого тиску, можна буде вступити у переговори з німецьким урядом і згідно з результатами переговорів, у сенсі Бандери визнати німців як союзників або знищити їх. Ця інструкція, як виходить, не потрапила до всіх призначених місць, або її не виконують, бо і надалі появляються нахабні підбурливі матеріали»⁹.

Ці та інші документи німецьких каральних органів дають змогу скласти більш-менш повне уявлення про те, яку тактику обрала ОУН(б) у протистоянні з нацистами на початку 1942 р. Гаслом року мала стати «підготовка та накопичення сил, проникнення в усі сфери суспільного життя, розбудова організаційної мережі на всій території України та створення умов для формування підпільної повстанської армії».

Однак є підстави вважати, що в середовищі провідних кіл ОУН(б) не було однастайності з приводу того, чи слід здійснювати політику вичікування та підготовки паралельно зі стриманою усною пропагандою, а чи різко критикувати всі дії окупаційних властей, незважаючи на втрати і невдачі, саботувати їхні заходи, тероризувати окупаційний апарат, не боячись цим зіграти на руку більшовикам. Очевидно, що поряд із поміркованою групою в керівництві ОУН(б) існувала також група радикалів, які готові були діяти негайно, незважаючи на можливі контрзаходи німецької влади.

ОУН(м) на початку 1942 р. також змушена була коригувати свою тактику, хоча діяла при цьому набагато обережніше, стриманіше й повільніше, ніж бандерівці. Всіляко критикуючи як нерозважливий та авантюрний хід Акт від 30 червня 1941 р., мельниківці восени 1941, уже в зайнятому Вермахтом Києві, прагнули сформувати (подібно до бандерівців у Львові) прототип українського уряду, який вони, щоправда, обережно назвали Національною радою. Члени похідних груп ОУН(м) у Східній і Центральній Україні при формуванні власних структур намагалися не драгувати гітлерівців жодними радикальними деклараціями. Натомість вони залучали до роботи якнайбільше авторитетних місцевих

⁹ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – С. 120.

громадян і загалом старалися виглядати більш «поважно й респектабельно» в очах окупантів, щоб справити на німців враження серйозного партнера (на відміну від, на їхнє переконання, «гарячкуватих» і «недосвідчених юнаків» із бандерівської групи).

Незважаючи на подібні «хитрощі» керівництва ОУН(м), нацисти доволі швидко усвідомили, що кінцева мета обох націоналістичних організацій однаково загрозлива для їхнього панування в Україні, а тому на зламі 1941/1942 рр. розпочали переслідування мельниківського активу на території райхскомісаріату. Заборона діяльності Української національної ради, арешти провідних мельниківців у Києві та їхні розстріли в лютому 1942 р. в Бабиному Яру призвели до того, що ОУН(м), згідно з даними гітлерівської СД, значно активізувала свою антинімецьку роботу: «Мельниківська група ОУН зовні здається поміркованим націоналістичним рухом, насправді ж, за своїми цілями і розгорнутою пропагандою, вона може бути прирівняна до Бандерівського руху. З огляду на її прагнення здаватися лояльною вона, по суті, небезпечніша, ніж рух Бандери, який від самого початку відкрито виступив проти Німеччини. Однак і рух Мельника останнім часом почав відкриту пропаганду проти Німеччини. Так, в одній летючці Мельниківського руху, яка з'явилася в Києві, між іншим написано: "Хай живе самостійна українська держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе капітан Андрій Мельник! Шевченко знав, що в боротьбі перемагають лише сміливі та горді люди, в чиїх жилах тече гаряча кров. Тому він ганьбить тих, хто кланяється окупантам. Сьогодні ми всі сходимося до священної могили на березі Дніпра. Там ми хочемо присягнути безсмертному духові в тому, що не заспокоїмося, доки не виконаємо його заповітів, доки Україна не стане вільною і самостійною державою!" У зв'язку з розслідуванням в районі м. Лубни було арештовано 23 особи, які мають стосунку до згаданої організації, ці особи були відправлені до Кременчука. Інші 33 арештовані були звільнені»¹⁰.

У лавах ОУН(м) виникла певна колізія: з одного боку, ПУН на чолі з полковником А. Мельником віддавав перевагу боротьбі з Німеччиною шляхом досить відвертих вимог і декларацій до берлінських правителів (що в тогочасних умовах було відважним, але малоефективним засобом впливу), а з іншого – керівництво ОУН(м) в Україні, яке очолював О. Ольжич-Кандиба, протягом 1942 р. намагалося розробити нову тактику власної боротьби.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 4. – Спр. 308. – Арк. 59–60.

Протягом весни–літа 1942 р. мельниківський актив провів регіональні підпільні конференції, на яких розроблялися нові формули діяльності Організації в умовах загострення нацистського терору. Гітлерівська поліція безпеки невдовзі у своїх донесеннях відзначала: «Під час дій проти нелегального руху Мельника в м. Києві арештовано 3 особи. Керівник пропаганди Кузьмик на допиті признався, що протягом цього року у Східній Україні відбулося три наради організації Мельника, а саме – в травні у м. Рівному чи в м. Луцьку, в червні – в м. Проскурові, а 15.9.1942 – в м. Києві»¹¹. Учасники київської наради, доносячи настрої регіональних конференцій, наполягали на пологодженні конфлікту з ОУН(б)¹², розбудові організаційної мережі, посиленні антигітлерівської агітації та створенні збройних формувань. Фактично ці вимоги лягли в основу резолюції зібрання¹³. Також мельниківці налагодили доволі тісні стосунки з отаманом Т. Бульбою-Боровцем, намагаючись узяти під свій контроль очолювані ним бойові структури. Влітку 1942 р. мельниківська ОУН провела на півдні Волині (райони Дубна, Кременця, Луцька, Рівного) 15 бойових вишколів для членів організації, якими керував В. Білий – «Арієць». А на початку осені 1942 р. ОУН(м) почала формувати перші власні боївки (загальна кількість учасників мельниківських загонів на той період складала 450 осіб)¹⁴, які, щоправда, протягом наступного року втратили свою автономність і були включені до очолюваної ОУН(б) Української Повстанської Армії (УПА) або ж перейшли на німецьку службу.

У середовищі ОУН(б), приблизно від кінця зими й початку весни 1942 р., – можливо, значною мірою під впливом успіхів Червоної армії на фронті – стало швидко поширюватися переконання в тому, що Німеччина вже не зуміє довести до переможного завершення навіть війну проти СРСР. Однак, існувало припущення, що й Радянському Союзові бракуватиме сил, аби відновити довоєнний «статус-кво». У квітні 1942 р. в донесеннях до Берліна співробітники нацистських спецслужб констатували, що «Ці націоналістичні кола в жодному випадку не бажають перемоги більшовиків, але, однак, розраховують на те, що могло б наступити повне

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 4. – Спр. 308. – Арк. 199.

¹² Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – Київ, 2002. – С. 78.

¹³ Гайвас Я. Переламовий рік // Організація українських націоналістів 1929-1954. – На чужині, 1954. – С. 297–298.

¹⁴ Русначенко А. Народ збурений... – С. 74.

взаємне виснаження обох сил, і для України стане можливим визволення з обох сторін»¹⁵.

Окреслені вище сподівання Проводу ОУН(б) були, свого роду, намаганням перенести на події німецько-радянської війни досвід часів Першої світової, наприкінці якої виснаження Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій призвело до революційних подій у цих державах, їхнього краху та до появи незалежних українських республік.

Закидати оунівцям недалекоглядність у цьому випадку не варто, оскільки вони навіть приблизно не могли оцінити реального потенціалу воюючих сторін і, як будь-які політичні прогнозисти, базували свої припущення передовсім на наявному історичному досвіді, водночас спираючись на доступну інформацію. Слід підкреслити, що бандерівці не були самотніми у своїх помилкових прогнозах. На початку 1942 р. Сталін був переконаний у тому, що Німеччина вже достатньо ослаблена і може бути розгромлена ще того ж таки року (заради чого й було почато масштабні наступальні операції весною 1942). Гітлер узагалі впродовж усієї війни сподівався, що наступальний потенціал Червоної армії ось-ось вичерпається. Своєю чергою британські експерти в перші роки війни пророкували, скільки тижнів чи місяців протримається СРСР, а в останні – здійснювали аналогічні підрахунки щодо Німеччини.

Намагаючись бути максимальною готовою до моменту дезінтеграції обох воюючих потуг, ОУН(б) особливо активно нарощувала свій бойовий потенціал, а також посилювала пропаганду. Така поведінка спричинилася до того, що вже з 20 березня 1942 р. в усіх німецьких повідомленнях про події з окупованих територій СРСР запроваджено окрему рубрику: «Український рух опору»¹⁶.

Паралельно з територіями, окупованими Вермахтом, бандерівська ОУН прагнула охопити своєю організаційною мережею також Закарпаття та землі, зайняті румунськими військами. Зростання на цих територіях оунівської активності призвело до масових арештів, які здійснили органи безпеки Угорщини й Румунії. У березні 1942 р. перша хвиля таких арештів прокотилася Закарпатським краєм. Хапали інтелігенцію та селян, яких підозрювали у зв'язках з націоналістами. Через місяць репресії посилювалися – і до угорських тюрем потрапило понад 1300 оунівців та їхніх симпатиків, а шістьох

¹⁵ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 163.

¹⁶ *Косик В. УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. – Львів, 2003. – Зб. № 1. – С. 63.*

керівників закарпатської ОУН розстріляли¹⁷. Тобто вже протягом весни 1942 р. хортистській контррозвідці вдалося суттєво ослабити оунівську мережу в Закарпатті. Остаточо Крайову езекутиву ОУН(б) у Закарпатті було розгромлено внаслідок трьох Ковнерських судових процесів угорського військового трибуналу, проведених 17, 22 і 24 липня 1942 р.¹⁸. Відновити організаційну мережу в регіоні вдалося лише 1944 р.

Не відставали від своїх угорських колег у боротьбі з українським націоналістичним підпіллям і румунські спецслужби. На зламі 1941/1942 рр. сигуранца провела масштабні арешти в середовищі бандерівської ОУН. 31 березня 1942 р. в Яссах над арештованими націоналістами було проведено показовий процес¹⁹. Чергові масштабні арешти бандерівців у Чернівцях румунська поліція здійснила в квітні 1942 р., коли їй вдалося встановити, що ОУН(б) на Буковині готує замах на чернівецького ортскоменданта капітана Еріха Райцентштейна²⁰. У середині 1942 р. румунські спецслужби зуміли заарештувати керівництво ОУН(б) на Буковині – місцевого провідника Колотила – «Кобзаря» й організаційного референта Проводу «Босвара» (?). Однак, незважаючи на тимчасові успіхи, румунські органи безпеки не змогли остаточно вирішити «проблему ОУН» на підвладній території. До осені 1942 р. мережа бандерівської організації на Буковині, на чолі з новим керівником Гирюком – «Тарасом» була відновлена та розбудована до рівня районів і підрайонів²¹.

У квітні 1942 р. керівники бандерівської організації провели надзвичайно важливе зібрання, яке ввійшло в історію під назвою Друга конференція ОУН. У постановах Конференції було сформульовано офіційне бачення лідерів ОУН(б) тогочасної ситуації в Україні та світі²². Зі змісту документа, ухваленого на Другій конференції, видно, що лідери ОУН(б) надалі дотримувалися концепції, згідно з якою війна між гітлерівською і сталінською імперіями повинна призвести до «загального виснаження, великих

¹⁷ Веґеш М. *Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939-1956 рр.)* // *Сучасність*. – 2001. – № 3. – С. 86.

¹⁸ Ravasz I. *Ukran-magyar Kapcsolatok – fel evszazaddal errelot* // *60 років від початку Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції*. – Ужгород, 2001. – С. 38.

¹⁹ Киричук Ю. *Український національний рух 40-50-х років...* – С. 103.

²⁰ Сергійчук В. *Український здвиґ: Прикарпаття. 1939-1955*. – Київ, 2005. – С. 139.

²¹ Русначенко А. *Народ збурений...* – С. 71.

²² *Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів* // *Причинки до суспільного мислення. (Збірник статей)*. – Торонто, 1989. – С. 61–74.

революційних потрясінь і перемін». Однак можна припустити, що як в ОУН загалом, так і серед організаційного керівництва не існувало єдності у прогнозах щодо ймовірного переможця у війні. Ця роздвоєність надзвичайно рельєфно проявилася в конференційних постановах. Наприклад, з одного боку, наголошувалося на тому, що ОУН «передбачає різні можливості закінчення війни», а з іншого – вказувалося на варіант провадження збройної боротьби за українську державність після «розбиття Москви». Також у постановах підкреслювалося, що головним ворогом українських самостійницьких прагнень усе-таки є «московський імперіалізм». Паралельно з цим у документі різко критикувалося гітлерівські окупаційні концепції та давалося завдання членам організації намагатись узяти під свій контроль господарське життя регіону, що автоматично означало б конфлікт із нацистською окупаційною адміністрацією. Хоча, водночас, постанови забороняли членам організації займатися «партизанщиною», працюючи і накопичуючи сили для майбутньої вирішальної боротьби та загальнонаціонального повстання²³.

Певна «розмитість» постанов Конференції та різнобій думок у керівництві ОУН(б) щодо майбутнього переможця у війні на Сході, скоріш за все, були зумовлені невизначеною ситуацією на фронтах, де шальки терезів щомиті могли схилитися на той чи той бік. Очевидно, знаючи про масштабний наступ радянських військ, який весною 1942 р. розгорнувся на українській ділянці фронту, бандерівці остерігалися того, що негайний початок партизанської боротьби може серйозно послабити німецький тил і призвести якщо не до швидкого тріумфу більшовиків, то принаймні до того, що основні бої великої війни точитимуться на українських землях, руйнуючи і виснажуючи сили українського народу. Цього оунівці намагалися не допустити, прагнучи, щоб уперта боротьба двох гігантських армій якнайдовше точилася на просторах Росії. Партизанщини ж боялися ще й через те, що організація на початку 1942 р. не була достатньо готовою до підпільної збройної боротьби, їй потрібно було виграти час, щоб у відносному спокої підготувати кадри й матеріально-технічну базу для повстання. Натомість нескоординовані партизанські виступи лише потягли б за собою великі втрати, посилення терору й небезпеку того, що цей партизанський рух очолять більшовики. З іншого боку, німецький терор, який набирав усе більших обертів в Україні й стосовно українського населення найдошкульніше виявлявся в

²³ *Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів...* – С. 62.

економічному грабуванні та вивезенні на роботи до Райху, змушував лідерів ОУН(б) подбати про самозахист українських селян.

Однак, попри певну двозначність у прогнозах щодо майбутнього результату війни на Сході, постанови Другої конференції вірізняються особливо чітким визначенням основних засад і напрямів революційної боротьби: підготовка всього суспільства до національного руху опору, створення фронту боротьби всіх поневолених народів за побудову справедливого ладу в Європі, базованого на існуванні незалежних держав, створених за справедливим етнічним принципом, полагодження другорядних конфліктів між українцями й сусідніми народами, посилення національної свідомості в українських масах, боротьба проти всіх опортуністичних сил в українському політикумі тощо.

Спираючись на програмні засади ініціативності та «недопущення випередити себе стихійним виступам мас», наприкінці весни 1942 р. ОУН(б) далі нарощує свою активність. Німецькі поліційні донесення визначають «рух Бандери» як особливо небезпечний, вказуючи на розбудову оунівських організаційних структур, на намагання бандерівців узяти під свій контроль формування української поліції, підготовку військових кадрів і накопичення зброї на підпільних складах (лише на одному з викритих гітлерівськими спецслужбами таємних складів у районі м. Костополя Рівненської області було вилучено 600 рушниць, 12 автоматів, 120 протигазів, 254 тис. рушничних набоїв, 20 тис. артилерійських набоїв, 4 тис. ручних гранат, 2 тис. мін, 500 автоматних магазинів тощо)²⁴.

Відстежуючи процес створення бандерівцями сільської самооборони, нацистські спецслужби відзначали, що з кінця весни 1942 р. прихильники ОУН(б) починають формувати власні збройні загони: «Вже в травні вдалося встановити, що бандерівський рух серйозно займається організацією власних бандитських груп у західній частині України [...] рух Бандери переходить до того, щоб здійснювати військовий вишкіл своїх членів і збирати їх час від часу на польові навчання, які проводяться в рамках націоналістичних банд»²⁵.

Одночасно з посиленням військової складової в діяльності бандерівців, гітлерівські спецслужби відзначали, що почастишали випадки антинімецької пропаганди й саботування набору остарбайтерів²⁶.

²⁴ *Україна в Другій світовій війні у документах...* — Т. 2. — С. 194.

²⁵ *Там само.* — С. 341.

²⁶ *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Зібрав і впор. В. Сергійчук.* — Київ, 1996. — С. 179–180.

Спробою розтлумачити позицію Проводу ОУН(б) щодо подій, які розгорталися в Україні та світі, широким колам населення стало звернення керівництва організації до співвітчизників з нагоди річниці проголошення Акта 30 червня 1941 р.²⁷ Документ відверто декларував рішучість ОУН(б) в обстоюванні прав і свобод українського народу: «Ми не дали і не дамо себе на поталу ворогам! Ніколи не змінємо волі й свободи народу за ласкавий шматок хліба від чужинців, наїзників, за “нову вищу культуру”, за “вселюдську” ідеї». У притаманному їй стилі організація у зверненні перераховувала всі «стандартні» звинувачення в бік окупантів, глорифікувала головні етапи боротьби українського народу за незалежність тощо. Однак усе це була лише велика «преамбула» до основної частини документа, що намагався популярно пояснити, чому, власне, ОУН(б) не розгортає активного збройного опору нацистам партизанськими методами: «Ми, українці, знайшлися в тяжкому положенні. З одної сторони московсько-жидівська навала ще дихає своїм чадом, з другої – нова Німеччина з своєю колоніальною політикою вже дається нам добре взнаки. Честь наша каже нам боротися. Тим часом ще йде бій з московсько-жидівським большевизмом і політичний розум наказує нам виждати».

Тактику, яку ОУН(б) застосовувала від квітневої Конференції до серпня 1942 р., доволі точно визначили німецькі службовці СД у черговому донесенні до Берліна від 3 липня 1942 р.: колосальна пропагандистська робота, саботаж, військова підготовка, розбудова нелегальної мережі²⁸. В іншому секретному повідомленні гітлерівські спецслужби охарактеризували тогочасну тактику бандерівської ОУН як «крокування на місці» з метою «беретти сили, жодних непотрібних і нерозумних акцій, але внутрішня й організаційна підготовка та розширення мережі ОУН, щоб у кінцевому результаті у слушний момент змогли сказати “останнє слово”»²⁹.

Спираючись на теорію поступового накопичення власних сил, протягом весни–літа 1942 р. ОУН(б) формує на Волині та Поліссі українську сільську самооборону. Боївки самооборони часто відбивали у німців відібраний у селян продовольчий контингент, рятували людей, яких збиралися вивозити на роботи, вбивали керівників німецьких промислових і сільськогосподарських підприємств (якими на Волині та Поліссі здебільшого були поляки). Часто свої акції бойовики намагалися законспірувати під дії

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 8 зв. – 9 зв.

²⁸ ОУН-УПА в роки війни... – С. 180–181.

²⁹ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 208–209.

радянських партизанів, щоб відвернути від власних сіл гнів німецьких каральних загонів.

Про те, що до середини 1942 р. бойова активність груп ОУН(б) різко зросла і серйозно занепокоїла нацистів, свідчать звіти поліції та СД за червень 1942 р.:

«Генеральний округ Брест. За звітний період становище серйозно погіршилося. Ознаки неспокою вже чітко виявлялися в квітні і 29 квітня 1942 року потрібно було мобілізувати роту “Нюрнберг” у Кобрині, яка відтоді, згідно з планом, проводить прочисування на північно-західній ділянці генерального округу. Також у середньому та південному районах округу за звітний період неспокій зріс. Сьогоднішній стан характеризується двома основними рисами:

А) бандерівський рух

Б) діяльність партизанів та банд.

Обидва рухи переслідують одну мету: підбурити широкі маси населення проти окупації. Незважаючи на те, що обидві течії мають різні кінцеві цілі, в цьому напрямі вони працюють один для одного. На думку служби безпеки (СД) бандерівці по цьому округу розкинули свою густу мережу, тож навряд чи хоча б одне село залишилося незацеплене ними. [...]

Сільське населення цікавиться пропагандою бандерівського руху. Оскільки в генеральній окрузі практично немає промислових робітників, то можна сказати, що серед селян бандерівська організація має під ногами міцний ґрунт. Мета бандерівського руху полягає в тому, щоб побудувати автономну (має бути «самостійну». – І. П.) українську державу із власним незалежним урядом та адміністрацією. Керівництво бандерівського руху розчароване тим, що німецький уряд пригнічує це прагнення і таким чином не дотримується своїх обіцянок. [...]

Велике значення має той факт, що бандерівський рух проник у ряди окружної поліції, особливо в Кам'янці-Подільському, де багато командирів рот були українцями, колишніми офіцерами ЧА, які тепер заарештовані та очікують на вирок. Свого часу, завдяки доброму військовому вишколу та стриманості, арештовані завоювали довіру керівництва.

У Рокитному було арештовано три людини, серед них керівник української охоронної поліції, за їх участь в українському повстанському рухові. За різними ознаками можна припустити, що представники бандерівського руху здійснили декілька вибухів»³⁰.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 37–38.

Як бачимо з цитованого документа, вже на зламі весни–літа 1942 р. ОУН(б) розгорнула настільки серйозні саботажно-диверсійні акції проти гітлерівців, що поліція пише про «український повстанський рух». Цей документ істотно коригує вкорінену в сучасній українській історіографії думку про те, що збройну боротьбу наступального характеру ОУН(б) розпочала щойно навесні 1943 р., коли остаточно сформувалися структури УПА й після Сталінградської битви, яка, мовляв, змусила оунівців збройно виступити проти німців. Як бачимо, документи свідчать зовсім про інше. Якби український рух був непомітним і незначним, СД навряд чи кваліфікувала б його як «повстанський» уже в червні 1942 р., коли німецькі війська успішно наступали на Волгу та Кавказ, а про майбутню катастрофу під Сталінградом не здогадувалися навіть червоні генерали.

Особливо складне становище в північно-західному регіоні України радикалізувало місцевий актив ОУН(б), який щораз наполегливіше вимагав від центрального керівництва організації розгорнути масову партизанську війну проти німців. Бандерівці цілком відверто вказували у своїх виданнях на те, що з німцями неможливе жодне порозуміння, що проти гітлерівців потрібно вести тотальну боротьбу: «Групою Бандери поширюється нелегальний журнал “Бюлетень, № 4”». Одна зі статей являє собою вмілу спробу поступового настроювання українського населення проти німців. Особливо цікавим є виклад ймовірних політичних намірів Райху стосовно українства. Між іншим говориться: “1941 рік приніс зміну. Один тоталітаризм зник, інший зайняв його місце. 9-місячна практика показала, що на сході не наступило істотних змін. Тоталітаризмом, особливо тим другим, ми займаємося через те, що він стосується ставлення німців до української нації. У своїх засадничих цілях обидва вони є подібними, лише тактика відрізняє їх [...] Кожний українець повинен бути свідомий того, що жодна нейтральність, жодна лояльність, жодне достосування не вбереже ні його самого, ні його дітей від рабства, бо порятунок полягає лише в перемозі його власної раси. Власна держава може бути збудована, однак, лише через зусилля і кров мільйонів членів нації під керівництвом революційної організації”»³¹.

Такі міркування, а також поточна ситуація на Волині й Поліссі підштовхували місцевих лідерів ОУН(б) не тільки до диверсійно-саботажних акцій, але й до початку тотальної партизанської війни.

³¹ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 215–216.

У донесеннях від 14 серпня 1942 р. спеціалісти з німецьких спецслужб цитували одне з бандерівських видань, у якому наголошувалося, що: «партизанська війна для поневоленого народу, як правило, є початковою стадією або частиною “великої війни”, народного повстання, поки озброєний народ не зможе сформувати регулярну армію»³². А у вересні 1942 р. гітлерівські служби порядку вилучали в арештованих оунівців інструкції про тактику «партизанської війни». Відтак, у серпні–жовтні 1942 р. сформувалися перші великі бойові відділи ОУН(б) на чолі з військовим референтом Рівненщини Сергієм Качинським – «Остапом» і заступником окружного організаційного референта Григорієм Перегійняком – «Коробкою». Координатором військової діяльності в регіоні став військовий референт ОУН(б) на Північно-Західних українських землях (ПЗУЗ) Василь Івахів – «Сом» («Сонар»), а загальне керівництво здійснював крайовий провідник ПЗУЗ Д. Клячківський – «Охрім» («Кошіль», «Старий», «Клим Савур»)»³³.

Можливо, на рішення волинських бандерівців перейти до антинімецької партизанської війни (що до певної міри суперечило наказам Центрального проводу, який вимагав надалі накопичувати сили для загального повстання) вплинув також і той факт, що влітку й на початку осені 1942 р. відбувався доволі успішний, а в німецькій пресі та пропаганді – ще й надзвичайно героїзований та перебільшуваний, – наступ на Кавказ і Сталінград. На перший погляд здавалося, що Вермахт ось-ось зуміє пробитися до бакинської нафти й перетнути водну артерію Волги, поставивши переможну для Німеччини крапку у війні на Сході.

Відтак, перед оунівцями поставало питання: якщо не починати партизанської війни проти німців зараз, то коли? Тоді, як вони вивільнять з фронту свої дивізії і розчавлять будь-який спротив? Можна припустити, що саме під впливом обставин, котрі, на переконання багатьох, віщували ситуацію, за якої українські націоналісти могли б опинитися сам на сам у боротьбі з нацистами, у вересні 1942 р. один із лідерів ОУН(б) на Волині С. Качинський заявив: «Українські націоналісти мусять тепер знову більше орієнтуватися на Радянську Росію і всіма засобами їй допомагати, бо від німців українському народу очікувати нема чого. Після закінчення війни з українцями все одно будуть поводитися як із рабами, оскільки кожен німецький сол-

³² *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 226.

³³ *Патріяк І. К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Український історичний журнал. – № 5. – 2004. – С. 87.*

дат має отримати у власність в Україні 40–50 гектарів землі, які потім муситиме обробляти місцеве населення»³⁴. Тож немає нічого дивного, що саме відділи С. Качинського й Г. Перегінняка завдали перших масштабних і дошкульних ударів по німецьких військових та цивільно-господарських об'єктах. Згодом про першого організатора великих повстанських загонів командир групи УПА–Захід Василь Сидор – «Шелест» писав: «Тож усі знають Остапа (Качинський), як він перший збирав і гуртував поліщуків в рої й чоти, витягав з-поміж них енергійніших, вроджених ватажків, бо старшин ні підстаршин не було»³⁵.

Таким чином, не зважаючи на певний спротив з боку тодішнього урядуючого (тимчасового) провідника ОУН(б) Миколи Лебеда – «Максима Рубана», який остерігався перетворення партизанського руху на отаманщину й боявся швидкої його ліквідації з боку нацистів, оунівці Полісся й Волині України розпочали створення повстанської армії. Оцінюючи ті події, їхній учасник, референт Служби безпеки ОУН(б) на ПЗУЗ В. Макар – «Безрідний» у листі до брата відзначав: «Повстанчу акцію на північно-західних і частково східних теренах ми мусили почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусили ми це зробити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З одної сторони почали множитися отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони – червона партизанка почала заливати терен. Отже коли б ми були не почали повстанчої акції, то не мали б, що робити. Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли приневолити населення до здавання контингентів (продналоги) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже в тій цілі вибирали одно село в окрузі чи районі, яке нищили дощенту. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже ми мусили організаційно охопити тих людей в лісі. – Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: “Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?” і т. п. Тепер ми тим балакунам заткнули роти, а революцію усупільнили»³⁶. Як бачимо, історичні обставини «підштовхнули» бандерівську ОУН на дорогу партизанської боротьби, змусивши її перейти до масштабних партизанських акцій.

³⁴ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 272.

³⁵ Цит. за: Вовк О. До питання про першого командира Української Повстанської Армії // Український визвольний рух. – Зб. 1. – Львів, 2003. – С. 154.

³⁶ Макар В. До початків УПА – лист з Волині // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1977. – Т. 2. – С. 43–44.

Протягом цього ж періоду значно активізувалися прихильники отамана Боровця, який контактував і з представниками уенерівського табору, і з мельниківцями. На березень 1942 р. навколо отамана зібралося близько 700 колишніх бійців його «Поліської Січі», які стали ядром Української Повстанської Армії Т. Боровця³⁷. Фактично, попри заборону з боку керівництва УНР (від чийого імені намагався діяти Боровець) «шкодити» німцям, поки вони ведуть боротьбу на Сході³⁸, отаман узявся до проведення антинімецьких акцій на Волині й Поліссі, скерувавши їх винятково проти окупаційної адміністрації, але в жодному разі не проти Вермахту. Така ситуація тривала до серпня 1942 р. 15 серпня Т. Боровець звернувся з листом-попередженням до райхскомісара України Е. Коха, вимагаючи припинити жорстокі знущання над українським населенням. Однак, не дочекавшись позитивної відповіді, його загони 19 серпня 1942 р. зробили показовий напад на залізничну станцію в Шепетівці, який мав продемонструвати силу підпілля і його серйозні наміри у справі протистояння гітлерівцям³⁹.

Важливо підкреслити, що весна–літо 1942 р. стали також моментом оформлення організаційних структур радянських партизанів на території України (у травні створено Центральний, а в червні – Український штаби партизанського руху, 20 червня на Волині десантовано диверсійно-партизанську групу НКВД полковника Дмитра Медведєва)⁴⁰ й активізації польського підпілля⁴¹, яке від 14 лютого 1942 р. починає реорганізовуватися в партизанську Армію крайову. Отож, на початку осені 1942 р. лісисті території Волині й Полісся стали місцем конкурентної боротьби чотирьох підпільницько-партизанських рухів: бульбівського, бандерівського, радянського та польського.

Успіхи Вермахту в наступі на Схід улітку 1942 р. спонукали керівників різних партизанських угруповань намагатися знайти бодай тимчасове порозуміння, щоби підвищити ефективність протистояння спільному могутньому противникові. Поряд із позицією одного з лідерів бандерівських збройних загонів С. Качинського, окресленою вище, слід було би згадати й про переговори

³⁷ Дзьобак В. В. Бульбівці («перша УПА») // *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси.* – Київ, 2005. – С. 125.

³⁸ Киричук Ю. *Український національний рух 40-50-х років...* – С. 96.

³⁹ Дзьобак В. В. Бульбівці («перша УПА») ... – С. 127–128.

⁴⁰ Лукин А. *Разведчики.* – Москва, 1965. – С. 6.

⁴¹ Filar W. *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie.* – Toruń, 2003. – S. 129–130.

отамана Тараса Бульби-Боровця з представником радянських партизанів підполковником О. Лукіним, які з перервами тривали від 16 вересня до 28 жовтня 1942 р. й завершилися домовленістю про взаємний нейтралітет⁴².

Переговори між червоними партизанами й бульбівцями не могли не насторожити окупаційну адміністрацію. Пробуючи переманити амбітного отамана на свій бік, керівництво німецької поліції безпеки та СД на Волині й Поділлі у листопаді 1942 р. запропонувало йому перейти на німецьку службу, однак ці перемовини завершилися в грудні 1942 р. відмовою Т. Боровця від співпраці⁴³.

Активізація протягом літа й осені 1942 р. радянських і польських партизанів особливо насторожила оунівців. Намагання поляків і більшовиків розгорнути партизанську війну на території України вони розглядали як спробу підірвати життєві сили українського народу. Зокрема, у листівці за вересень 1942 р. «Партизанська боротьба і наша точка зору на неї» бандерівський провід наголошував:

«Партизанська боротьба поляків чи більшовиків не мала би нас цікавити, і вони могли б вести її відповідно до власних сил, якщо б її вістря не було скероване проти нас. Сталін і Сікорський бажали б одним пострілом вбити двох зайців: зашкодити німцям і німецькими руками бити українців.

Українці ж не брали і не беруть жодної участі у партизанській боротьбі. [...] Німці знають фактичне становище, однак вони використовують більшовицьку партизанську боротьбу, щоб при цій нагоді знищити також і нас. [...] Ми мусимо берегти свої сили, бо віримо, що на кінцевій стадії війна принесе нам можливість боротьби і побудови власної Української держави. Не партизанська боротьба сотень чи тисяч, а національна визвольна революція мільйонної української маси є нашим шляхом»⁴⁴.

Листівки з аналогічним змістом ОУН(б) поширювала навіть у жовтні 1942 р., коли на Волині та Поліссі вже діяли перші великі партизанські з'єднання бандерівців. Однак летючки не могли змінити загального настрою в організації, не могли вплинути на ситуацію, що швидко розвивалася й, очевидно, частково вийшла з-під контролю Центрального проводу. Курс на накопичення сил і підготовку загального повстання в умовах гітлерівського терору виявився малоефективним. Обставини вимагали швидкого

⁴² Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років... — С. 101.

⁴³ Там само. — С. 101–102.

⁴⁴ Україна в Другій світовій війні у документах... — Т. 2. — С. 278–279.

реагування на події, а вичікування та зволікання в очах рядових націоналістів і більшості українців перетворювалися на нерішучість. На свій страх і ризик керівники структур ОУН(б) на Волині й Поліссі взяли відвертий курс на повноцінну розбудову партизанських загонів і антинімецьку збройну боротьбу. Історія показала, що їхнє рішення було правильним.

Уже від другої половини жовтня 1942 р. німецькі органи державної безпеки у своїх донесеннях з окупованих територій наголошували на тому, що в бандерівській пропаганді «все більше й більше помітною стає відмова від боротьби проти більшовизму, пропаганда майже виключно спрямована проти німецької влади, або так званих німецьких окупантів [...] бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб всіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби добитися незалежності для України»⁴⁵. 29 жовтня 1942 р. до гауптквартири німецької армії надійшло повідомлення, в якому серед іншого зазначалося, що «16.10.1942 р. вперше українські націоналісти зібралися в районі Сарн у більшу банду та постійно отримують поповнення»⁴⁶.

Щоб не втратити свого авторитету в лавах організації та очолити стихійні процеси формування націоналістичних партизанських загонів, лідери ОУН(б) пішли шляхом «узаконення» наявної ситуації. У листопаді 1942 р. відбулися дві важливі зустрічі керівників бандерівської ОУН: на початку місяця у Львові пройшло засідання Проводу організації, а наприкінці листопада було скликано військову конференцію ОУН(б). Фактично, друге зібрання було наслідком першого. На засіданні Проводу зі звітами про ситуацію на території Центральної та Східної України виступили керівники націоналістичного підпілля з тих регіонів, які вимагали активних антинімецьких дій у зв'язку з надзвичайним нацистським терором⁴⁷. На військовій конференції, за спогадами її організатора – військового референта ОУН(б) Західних Українських Земель Л. Павлишина, були присутні «урядуючий провідник» ОУН(б) М. Лебедь, військовий референт Проводу організації Д. Грицай, військовий референт ОУН(б) ПЗУЗ В. Івахів, військовий референт ОУН(б) Осередніх і Східних Українських Земель М. Медвідь та офіцер для спеціальних доручень Проводу бандерівської організації І. Климів⁴⁸. Найзапопад-

⁴⁵ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 241–242.

⁴⁶ *Там само.* – Т. 3. – С. 27.

⁴⁷ *Прокоп М. Роман Шухевич-Чупринка й ОУН-УПА в 1943-1944 роках // Сучасність.* – 1976. – Ч. 1. – С. 67.

⁴⁸ *Вовк О. До питання про першого командира Української Повстанської Армії...* – С. 155.

лівіше обстоював ідею негайного створення антинімецької повстанської армії В. Івахів, який між іншим заявив: «Вже давно назріла потреба для захисту. Даваймо створимо повстанчу армію. Волиняни й поліщуки створюють відділи самооборони, власну Січ. Невже ми не можемо її взяти під власну опіку?!»⁴⁹. Конференція ухвалила рішення розпочати формування «збройних сил ОУН»⁵⁰.

З метою збільшити свої загони і розширити територію їхньої діяльності, бандерівська ОУН намагалася об'єднати під своїми прапорами не лише бульбівців і мельниківців, але й залучити до своїх лав червоних партизанів. Про ці наміри, на нашу думку, свідчить листівка, яку в листопаді 1942 р. розповсюджували на Житомирщині. Автори звернення до радянських партизанів у доступній формі пояснювали членам більшовицьких партизанських груп рівнозначність гітлерівського й сталінського тоталітарних режимів і наголошували на необхідності боротися як проти одних, так і проти інших за створення незалежних держав поневолених народів під гаслом «Геть Гітлера і Сталіна!»⁵¹.

Активізація ОУН(б) викликала гостру реакцію з боку гітлерівських спецслужб. На території Німеччини 20 листопада 1942 р. пройшли масові арешти серед оунівських підпільників, зокрема серед керівництва організації. За одну добу в Лейпцігу, Ганновері, Берліні, Гамбургу, Гільдесгаймі та Потсдамі було схоплено 210 осіб, у Дрездені – 10, а в Брауншвайгу – 48⁵². 21 листопада того ж року арешти бандерівського активу пройшли у Львові. Завдяки арештові керівника кур'єрської служби ОУН(б) В. Лобая гестапівцям вдалося розкрити декілька бандерівських конспіративних квартир. Німецькі поліцейні донесення так описують ці події:

«Здійснене у Львові розслідування призвело до арешту 3 українських студентів, у яких можна підозрювати функціонерів групи Бандери. Вони займали квартиру в одному з будинків Львова, який належав місцевому собору. У цій квартирі був виявлений у великій кількості готовий до відправки друкований матеріал. У підвалі цього будинку було виявлено 2 ротатори для розмноження друкованого матеріалу.

Троє арештованих студентів до сьогодні заперечують, що вони мають стосунку до друкованого матеріалу й апаратів. Один зі студен-

⁴⁹ Цит. за: Вовк О. До питання про першого командира Української Повстанської Армії... – С. 155.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 3. – С. 29–30.

⁵² Там само. – С. 353–354.

тів тільки признався, що він зобов'язався двом українським поліцейським у формі нікому не говорити про цей друкований матеріал.

У цьому випадку мова йде, очевидно, про розподільчий пункт нелегальної друкованої продукції, куди по неї, очевидно, прибувають кур'єри. При подальшому розслідуванні з'ясувалося, що типолітографія, яка виготовляла фальшиві паспорти також розташовувались у Львові.

Між іншим, вдалось арештувати у Львові заступника керівника організаційного відділу міського головного центру – Володимира Лобая, 27.10.1911 року народження. Лобай одночасно є завідувачем всієї кур'єрської служби. Він працював головним чином для групи Бандери і немає якихось інших занять.

Його квартиру, яка одночасно служила конспіративною квартирою для прибулих, зайняли, і шестеро наступних відвідувачів, серед яких один український поліцейський службовець, який служив кур'єром, були арештовані. З допитів виявилось, що головний центр групи Бандери розташовується у Львові. Йому підпорядковані районні центри. Районний центр для Східної України був у Києві, для Західної України – у Львові, для Волині та Поділля – в Луцьку або Рівному, у мадярському та румунському районах – у Чернівцях або Одесі, для Німеччини – в Берліні. Був захоплений багатий адресний матеріал.

21.11.1942 року ввечері, під час проведення операції проти провідних керівників групи Бандери у Львові, одним із прибічників цієї організації, вистрілом у голову був убитий СС-Штурмфюрер і криміналь-секретар Герхард Шарфф із РСХА. Другий службовець із кримінальної поліції, з поліційного управління м. Брауншвайга був поранений у стегно і верхню частину руки. Службовці зайняли виявлену конспіративну квартиру й уже при вході до неї арештували 5 бандерівських функціонерів. Один із тих, хто перебував у квартирі, несподівано вихопив пістолет, поранив брауншвайзького службовця та убив Шарффа.

Злочинцю, незважаючи на те, що він отримав два поранення, вдалося втекти. Операція ще триває»⁵³.

Чоловіком, який застрелив Шарффа і зумів утекти від переслідувачів, був Д. Маївський – «Тарас», («Косар») – один із лідерів бандерівської ОУН. Розлючені смертю свого функціонера, гітлерівці 27 листопада 1942 р. розстріляли 27 оунівців – в'язнів

⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 308. – Арк. 238–239.

львівських тюрем і 52 оунівців – в'язнів тюрми Ягольниці поблизу Чорткова⁵⁴.

Гітлерівські репресії проти бандерівської організації не послабшали і з початком зими. Першого грудня 1942 р. нацисти майже повністю знищили підпільну мережу ОУН на території Райху⁵⁵, а вже четвертого грудня в Галичині було арештовано трьох провідників ОУН(б) – Я. Старуха – «Стяга», І. Климів – «Легенду», Д. Гриця – «Перебийноса»⁵⁶. Під час допитів у гестапо особливо стійко та виключно тримався І. Климів, якого гітлерівці замордували на смерть⁵⁷. Паралельно з арештами оунівських підпільників гестапівці провели у Львові чистку лав української поліції, де було «багато прихильників Бандери», а також продовжили арешти оунівців у Німеччині⁵⁸. Наприкінці грудня гестапо арештувало ще 25 бандерівців у Ватештедті, Готі й Брауншвайгу, 5 у Франкфурті-на-Майні та 5 у Празі⁵⁹. З донесень гітлерівських спецслужб також випливає, що протягом листопада – грудня 1942 р. арешти керівників бандерівського підпілля були здійснені також у Києві та Рівному⁶⁰.

Дошкульні удари, завдані бандерівському підпіллю нацистськими органами безпеки наприкінці листопада і в грудні 1942 р., остаточно переконали лідерів організації в тому, що тактика накопичування сил для загального, всенародного повстання є хибною і в умовах гітлерівського терору не може бути здійсненою – гестапо просто фізично не дозволить накопичити критичної маси кадрів і матеріально-технічних засобів для масштабного повстання. Відтак, теорія всенародного виступу зазнала коригування. Керівники ОУН(б) звернулися до ідеї партизанської війни (котру ще в жовтні вважали шкідливою) як до початкової стадії, своєрідної увертюри майбутнього великого повстання. Можливо, бандерівці почали проводити аналогії між німецькою окупацією 1942 і 1918 рр. Знаючи про масовий антинімецький партизанський рух у 1918 р., який «розхитав» ситуацію і зрештою привів до встановлення в Києві влади Директорії УНР, керівники ОУН(б), можливо, вирішили повторити цей шлях. Однак, боячись поширення хаосу отаманщини,

⁵⁴ Косик В. *Україна і Німеччина у другій світовій війні*. – Львів, 1992. – С. 283.

⁵⁵ Киричук Ю. *Український національний рух 40-50-х років...* – С. 103.

⁵⁶ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 360–361.

⁵⁷ Киричук Ю. *Український національний рух 40-50-х років...* – С. 103.

⁵⁸ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 361.

⁵⁹ Серійчук В. *Український здви́г: Прикарпаття. 1939-1955*. – С. 141.

⁶⁰ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 361–362.

вони одразу виступили за чітку централізацію партизансько-повстанського руху та контроль над ним з боку організації. Справді, становище кінця 1942 р. децю нагадувала рік 1918. Бойові дії регулярних армій на території України вже не відбувалися, німецькі війська застрягли над Волгою і на Кавказі. Червона армія ще не продемонструвала свого потужного наступального потенціалу, їй здавалося, що противники можуть перейти у стадію позиційної війни, аж доки баланс сил не зміниться на користь однієї зі сторін. Звісно, що оунівці не могли знати про підготовку могутнього радянського контрнаступу й оточення німецького угруповання в Сталінграді, яке відбулося на початку 1943 р.*. Відтак, вони сподівалися, що фронт ще не скоро повернеться на територію України. Максимально тривале протистояння на Сході дало би бандерівцям можливість розгорнути масштабну партизанську війну на всій території України, придатній для ведення партизанських операцій. Нацисти не мали б змоги придушити партизанський рух, бо всі свої резерви кидали б на фронт. Так, перед ОУН(б) відкривалася непогана перспектива для розгортання тилової війни, яка мала гарне підґрунтя через загальну ненависть до нацистів і за сприятливих умов могла отримати шанс на позитивний результат.

Цей перехід оунівців до нової тактики боротьби у своїх донесеннях відзначили й нацистські спецслужби. Зокрема, в повідомленні з окупованих територій на Сході від 14 грудня 1942 р. гітлерівці відзначали, що оунівська періодика розміщує все більше ворожих щодо німців матеріалів. Службовці СД, гестапо та поліції безпеки відзначали істотне поширення впливу ОУН(б) на Волині й у Центральній Україні, зокрема кількість членів організації на Київщині оцінювали в тисячу осіб. Гітлерівці відверто остерігалися того, що подібних успіхів бандерівці досягнуть і в інших регіонах, де вони розгорнули активну агітаційно-пропагандистську та підпільну антинімецьку діяльність.

Наприкінці 1942 р. отаман Тарас Бульба-Боровець запропонував керівництву обох ОУН створити спільну політичну раду головних політичних сил регіону, яка мала б стати «політичною надбудовою» для його УПА. Обов'язковою умовою співпраці амбітний отаман називав збереження за собою посади командувача армії. Бандерівці, які мали власні масштабні плани, розгалужену організаційну мережу та повну недовіру до недисциплінованого й

* На оточення такого великого німецького угруповання не сподівалися навіть у Генеральному штабі Червоної армії, де, готуючи контрнаступ, розраховували оточити 7-8 німецьких дивізій, а несподівано для себе замкнули в котлі 22 з'єднання.

непередбачуваного Т. Боровця, проігнорували його пропозиції. Натомість мельниківська ОУН, якою в Україні, як зазначалось, керував О. Кандиба-Ольжич, побачила у співпраці з отаманом шанс зміцнити своє становище в регіоні. Однак до реального об'єднання збройних загонів мельниківської організації та поліського отамана справа не дійшла. Остаточні спробам домовитися поклала край «об'єднавча акція», яку збройні загони ОУН(б) провели весною 1943 р. Це дало бандерівцям змогу посилити власні мілітарні структури й поставити крапку в суперечці про лідерство в українському визвольному русі. У квітні 1943 р. на Волині та Поліссі вже активно діяли «збройні відділи ОУН(б)» під командуванням С. Качинського – «Остапа», І. Литвинчука – «Дубового», Г. Перегінняка – «Коробки», Н. Семенюка – «Яреми», І. Климишина – «Крука», О. Брися – «Аркаса», Я. Ждана – «Острого», П. Кухарчука – «Дороша» та інших комендантів, які від травня 1943 р. структуруються як групи УПА⁶¹. Однак ці події вже виходять за часові межі 1942 р., а відтак і за рамки нашої статті.

Таким був в історії українського визвольного руху 1942 рік. Рік складного процесу переосмислення політичних реалій, підготовки до боротьби в нових умовах, пошуку оптимальних шляхів цієї боротьби. На жаль, обидві частини ОУН залишили після себе не надто багато документів, які хронологічно стосуються 1942 р., – кількісно їх менше, ніж із попередніх чи наступних років. Інформацію про діяльність організації дуже часто доводиться черпати з документів, залишених, головню, гітлерівськими спецслужбами, котрі в цей період стали основним противником українського націоналістичного підпілля. Однак, з іншого боку, необхідність спиратися на документи німецьких спецслужб розкриває безпідставність ще й дотепер поширених закидів на адресу українських націоналістів, що вони, мовляв, не боролися проти гітлерівців. Безперечно, процес переходу до збройної боротьби проти німців не був одномоментним та простим, – потрібно було долати різноманітні перепони, зокрема розбіжності в думках керівництва організації. У травні–червні 1942 р. ми вже можемо говорити про початок антинімецьких збройних акцій, які мали не лише оборонний характер. Відтак, рік 1942 з усіма його труднощами і суперечностями став фундаментом, на якому збудували Українську Повстанську Армію, – роком, коли українські патріоти розгорнули нову сторінку визвольної боротьби.

⁶¹ Вовк О. Вступ. // Літопис УПА. Нова серія. – К. – Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 10, 13.

ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛОДІЖНИХ СТРУКТУР ОУН У ПОВОЄННІ РОКИ (1945–1948 РР.): ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Молодіжні структури від моменту створення Організації Українських Націоналістів (ОУН) відігравали помітну роль у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу. Перш ніж узятися до активної роботи в дорослій мережі ОУН, кожний молодий учасник (а до ОУН переважно вступала молодь шкільного та студентського віку) повинен був пройти через Юнацтво – молодіжну структуру, яка мала на меті виховувати молодь у традиціях боротьби за українську державність. Через вишкіл Юнацтва ОУН пройшли такі чільники націоналістичної організації як В. Кук, В. Галаса, О. Дяків, Я. Старух, І. Габрусевич, М. Савчин, І. Козак-Савицька та багато інших.

Дослідження участі української молоді в ОУН та в Українській Повстанській Армії (УПА) є актуальним з огляду на те, що нині громадськість виявляє зацікавлення до найрізноманітніших аспектів українського національно-визвольного руху. Сучасні вітчизняні історики, вивчаючи боротьбу ОУН та УПА за українську державність, аналізують весь комплекс проблем, пов'язаних із нею, а тому звертають дедалі більшу увагу на роль молоді у цих історичних подіях. Прикладом тут можуть бути нові дослідження А. Русначенка¹, А. Кентія², В. Сергійчука³ тощо. Чимало документів, які стосуються участі української молоді в ОУН, опубліковано у збірниках матеріалів українських архівів, зокрема у 2–7 томах нової серії «Літописи УПА»⁴ та інших виданнях⁵.

Юнацтво у 1943–1944 рр. було частиною ОУН, однак через недосвідченість молодих, що загрожувала провалами, його було

¹ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. — Київ, 2002.

² Кентій А. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1941–1942 рр.). — Київ, 1999; Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні. 1946–1956 рр. — Київ, 1999.

³ Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — Київ, 1996.; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. — Київ, 1998.

⁴ Літопис УПА. Томи 2–7. — Київ–Торонто, 1999–2003.

⁵ Див.: Ірена Давид. Нескорені (учасники процесу 59-и) // Львівський історичний музей. Наукові записки. Львів, 1996. — Вип. V. — Ч. 2. — С. 92–106.

реорганізовано в окрему структурну одиницю та підпорядковано організаційному референтові, який перебував у складі Центрального проводу ОУН. У 1944 р., після того як органам НКВД та НКГБ УРСР вдалося виявити та знищити чимало оунівських осередків саме завдяки слабко законспірованій роботі з молоддю, керівники ОУН вирішили розпустити Юнацтво й надалі працювати з молодими людьми індивідуально. Таку роботу можна було ефективніше законспірувати, й вона не призводила до масових провалів у роботі.

Станом на 1943 р. чисельність Юнацтва в Галичині, за деякими підрахунками, складала 26 тис. осіб, а крім того були ще й симпатизи. Таким чином, незважаючи на значний тиск радянської влади у 1944–1945 рр., ОУН ще мала значний кадровий потенціал⁶.

Серед нині опублікованих матеріалів ЦК КП(б)У збереглося чимало згадок про самостійні молодіжні осередки ОУН або про осередки близькі до неї за програмними принципами. Здебільшого в таких документах ідеться про результати роботи органів держбезпеки УРСР у справі розгрому націоналістичного підпілля, але з них можна також зрозуміти, чим саме займалися молодіжні структури та які завдання перед собою ставили.

5 липня 1946 р. секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький надіслав до ЦК КП(б)У документ під назвою «Про ліквідацію юнацької організації українських націоналістів “Юнаки” в Львівській області». У документі йшлося про те, що органи МГБ УРСР у лютому 1946 р. виявили та заарештували учасників молодіжної організації «Юнаки» в м. Львові – уродженців с. Ременів Львівської області⁷. Цікаво, що викрити організацію вдалося через завербованого її учасника – агента «Чорного». Він розповів, що організацію створили 1944 р. бійці УПА, а також назвав 17 її членів та підтвердив свою участь у ній. Отримавши цю інформацію, Транспортний відділ МГБ Львівської залізниці заарештував спочатку 8 учасників «Юнаків», а згодом на основі їхніх зізнань – ще 16.

Які ж саме незаконні дії інкримінували членам цієї молодіжної організації?

Як встановило слідство, молодіжна організація «Юнаки» займалася переважно вихованням молоді в націоналістичному (чи то пак – національному) дусі та готувала її до вступу до озброєних загонів

⁶ Ішук О. *Творення молодіжних організацій ОУН в роки Другої світової війни* // Душено завжди з Україною. В пам'ять Володимира-Юрія Даниліва. – Київ, 2003. – С. 203–204.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2003. – Т. 5: *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943-1959)*. – Кн. 2: 1946-1947. – С. 152–154.

УПА. Член «Юнаків» Кіх на допитах розповів, що з травня 1944 р. на зборах учасники організації вивчали 44 правила, 10 заповідей (Декалог українського націоналіста), а з 1945 р. вони налагодили зв'язок з підрозділом УПА, який оперував у Ново-Яричівському районі.

Згідно з чинним законодавством України такі дії не були б незаконними, але 54 статтею сталінського Кримінального кодексу (КК) за них було передбачено не менше 5 років виправно-трудових таборів.

Зовсім інша річ – участь молоді в терористичних актах. Як свідчив учасник «Юнаків» Ковалишин Василь, 1930 р. н., всі члени організації мали вогнепальну зброю. Вони брали участь у диверсіях проти військових гарнізонів, радянського партактиву та винищувальних батальйонів. Зокрема, взимку 1945 р. члени організації Коливошко та Ковальський були задіяні в нападі на бійців винищувального батальйону та військову частину в с. Звертів Львівської області, який здійснили вояки УПА. Окрім того, в травні 1945 р. в с. Віслобоки бійці УПА, спільно з організацією «Юнаки», захопили та вбили Моцик Євгенію, яку підозрювали в зв'язках з органами МВД та МГБ. Її труп закопали біля дороги до с. Ременів.

Слідство також звинуватило учасників «Юнаків» Кіха і Мельника в тому, що вони, за вказівкою учасників УПА, приїздили до с. Ременів зі Львова та показували місця проживання осіб, намічених для ліквідації підпіллям, у результаті чого 7 листопада 1945 р., в день святкування Жовтневого перевороту, в селі було вбито 10 радянських активістів.

17 липня 1946 р. Військовий трибунал військ МВД Львівської області засудив учасників молодіжної організації українських націоналістів «Юнаки» до 10 років ув'язнення⁸.

З інформаційного бюлетеня організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У № 285 від 7 серпня 1946 р. відомо також про викриття й ліквідацію Транспортним відділом МГБ Львівської залізниці ще одної молодіжної організації ОУН у м. Львові. На початку 1946 р. до цього відділу надійшла інформація про учнів залізничного училища № 2 Пришляка, Лисака та Березовського, які під виглядом читання п'єс та участі у драматичному гуртку збиралися на квартирі у Лисака й вивчали заповіді, клятви та антирадянську літературу ОУН, а також «у своїх антирадянських розмовах» обговорювали методи боротьби з існуючим в СРСР устроєм⁹.

⁸ *Літопис УПА. Нова серія.* – Т. 5. – С. 154.

⁹ *Там само.* – С. 165–166.

Згідно з тогочасним радянським законодавством, такі дії вважали небезпечними для держави, і вони підпадали під ст. 54 КК УРСР.

Органам МГБ вдалося дізнатися про те, що Пришляк намагався залучити до організації (тобто до свого гурту) нових учасників з числа львівської молоді, а також мав намір придбати вогнепальну й холодну зброю для виконання завдань вищого керівництва ОУН. Пришляка було заарештовано, і на допиті він підтвердив факт існування з серпня 1945 р. в м. Львові молодіжної націоналістичної організації під назвою «Гурток молодих революціонерів України», до складу якої входило 9 юнаків та юнок – учнів різних львівських шкіл.

Відомостей про вчинення будь-яких терористичних актів чи інших незаконних, за сучасними мірками, дій слідству виявити не вдалося. Однак для нього було достатньо вже того, що Пришляк пропонував учасникам групи підписати текст присяги ось якого змісту: «На славу та пам'ять лицарів і права наших предків клянуся символом моєї нації, що буду працювати чесно та самовіддано на благо молодих революціонерів України. Всього себе повністю віддам на боротьбу з ненависним ворогом та помщуся за смерть великих лицарів. На це даю своє юнацьке слово честі. Якщо зраджу йому, то нехай мене покарає тверда та справедлива рука моїх друзів».

У підсумку, Пришляка, Лисака й Березовського було засудження Військовим трибуналом, а інші 6 учасників організації, станом на серпень 1946 р., «розроблялися», тобто перебували під пильним наглядом органів держбезпеки. Про їхню подальшу долю в документі не сказано.

У спецповідомленні Транспортного відділу МГБ Львівської залізниці № н/2777 від 23 травня 1947 р.¹⁰ та в інформації Львівського обкому партії № 1381/21 від 16 червня 1947 р. до ЦК КП(б)У й Л. Кагановича¹¹ повідомлялося про ліквідацію в кінці травня 1947 р. молодіжної націоналістичної організації серед учнів 9 та 10 класів середньої школи № 8 (або № 9 – номер школи в документах різняться) м. Львова. До її складу входили 16 юнаків, зокрема:

Український І. Р., 1932 р. н., член ЛКСМУ, учень 10 класу;

Лисак Р. Д., 1928 р. н., офіціант ресторану «Люкс»;

Садовський І. Ю., 1930 р. н., учень 9 класу;

Дінкевич С. С., 1931 р. н., учень Львівського поліграфічного ремісничого училища;

Хавалка Ю. Я., 1930 р. н., учень 9 класу.

¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 5. – С. 367–370.

¹¹ Там само. – С. 373–374.

Керівником був Драган Т. Н., учень 9 класу. Названа організація була створена в березні 1947 р. Своїми завданнями вона вважала боротьбу проти радянської влади за створення Самостійної України, придбання зброї та боєприпасів, вивчення націоналістичної літератури, виготовлення і розповсюдження антирадянських листівок. Для придбання паперу та типографських пристроїв учасники організації заснували касу з добровільних внесків. У Садовського І. Ю. та Хавалка Ю. Я. було вилучено дві невеликі типографії, які вони по частинах придбали на власні кошти (шрифти юнаки викарбували у Львівському поліграфічному училищі), а також 234 примірники надрукованих листівок із закликом «До братів-українців» та під назвою «Хай живе Українська націоналістична організація, смерть більшовицькій комуні». Конкретна діяльність цієї організації полягала в тому, що її учасники зуміли розповсюдити кількості листівок по м. Львову та його околицях, а крім того, провели кілька зборів, на яких обговорювали націоналістичні ідеї. Із зізнань учасників організації на допитах випливає, що значну увагу вони приділяли конспірації, однак це не допомогло їм уникнути арешту.

Інша молодіжна організація була ліквідована в с. Сілець Велико-Мостівського району Львівської області. Вона складалася з 5 учнів Сілецької середньої школи¹². Керівником її був Сагайдак Юрій, 1928 р. н., який раніше певний час перебував у лавах УПА та оточенні керівника місцевої бойовки ОУН «Дороша». У 1946 р. він, виконуючи завдання підпілля ОУН, прийшов з повинною та вступив на навчання до 10 класу Сілецької середньої школи, де й організував націоналістичну групу. Її члени розповсюджували листівки та брали участь у терактах проти представників радянської влади. Зокрема, за завданням Сагайдака, один із учасників організації Семенишин Михайло, який від 1944 р. був членом Юнацтва ОУН, а також станичним с. Банів, пострілом з пістолета поранив завідуючого плановим відділом Велико-Мостівського райвиконкому Столярчука та вчительку середньої школи Шевченко.

Як зазначено в документі, інші учасники цієї організації – Мельничук, Райко та Шоняк – були членами Юнацтва ОУН від 1946 р. та на доручення підпільників виконували обов'язки зв'язкових, розвідників і розповсюджували листівки ОУН серед населення. Твердження в документі про те, що вони активно готувалися до здійснення терористичних актів проти радянсько-партійних пра-

¹² *Літопис УПА. Нова серія.* – Т. 5. – С. 373–374.

цівників у районі, має під собою певні підстави, однак ці наміри підтверджувалися лише особистими зізнаннями обвинувачених.

Активна участь української молоді в підпіллі ОУН не залишилася непоміченою для впливових радянських керівників. Ось як секретар Львівського обкому КП(б)У Грушецький оцінював причини масового створення підпіллям молодіжних націоналістичних організацій по всій Західній Україні: «Прагнення до створення молодіжних націоналістичних організацій пояснюється тим, що українсько-німецькі націоналісти, втративши будь-який вплив серед дорослого населення області, намагаються вербувати молодь, яка не має ще достатнього досвіду та легше піддається оунівській демагогії, і тому засилають в учбові заклади своїх агентів». Аналізуючи це висловлювання Грушецького, варто зауважити, що молодь, безсумнівно, таки легше піддавалася впливу ідей боротьби за українську державність, однак підтримувало їх саме тому, що ці ідеї були актуальними та базувалися на потребах і цілому народу, і кожного громадянина зокрема та гарантували реальне покращення життя населення. За логікою Грушецького, німецько-українськими націоналістами треба би називати чи не більшість населення Західної України. До речі, той факт, що боротьба ОУН та УПА тривала в широких масштабах принаймні протягом 1941–1950 рр., підтверджує, що «будь-якого впливу серед дорослого населення» підпілля таки не втратило.

Цікаво також простежити, яких заходів вживала радянська влада, аби уникнути залучення молоді до націоналістичних організацій. Передовсім задіявали пропагандистську машину, спрямовану на посилення виховної роботи серед молоді, особливо в навчальних закладах. До цього долучалися комсомольські організації, вчителі, та й деякі учні, особливо ті, чиї батьки прибули працювати в Західну Україну з інших регіонів СРСР¹³. По-друге, постійно проводили масові наради з директорами інститутів та шкіл, секретарями місцевих партійних та комсомольських організацій¹⁴. По-третє, органи МГБ вживали заходів для виявлення учасників ОУН у навчальних закладах та очищення учнівського загалу; для викриття та ліквідації вже створених молодіжних організацій ОУН¹⁵. Отож, весь радянський адміністративно-командний апарат тією чи іншою мірою спрямовував свої зусилля на приборкання впливу націоналістів серед місцевого населення.

¹³ Русначенко А. Народ збурений... — С. 231–234.

¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959. — Київ, 2001.

¹⁵ Там само. — Т. 5. — С. 374.

Цікавою є доповідна записка відповідального організатора Управління кадрів ЦК КП(б)У І. Пересаденка М. Хрущову про діяльність ОУН та заходи боротьби з нею в Тернопільській області, датована 22 квітня 1948 р.¹⁶ У ній партійний діяч констатує, що підпілля ОУН звертає велику увагу на роботу серед молоді та інтелігенції, зокрема, розповсюдження листівок проти комсомольських та піонерських організацій в області набуло масового характеру. Такими листівками, а також особистими відвідинами батьків піонерів та комсомольців учасники підпілля роз'яснювали антиукраїнську суть цих організацій, у результаті чого чимало учнів, яких відвідали учасники ОУН, виходили зі складу піонерських та комсомольських організацій. Як зазначав у своєму звіті за січень 1948 р. керівник пропаганди Копиченського районного проводу ОУН під псевдонімом «ХІІ-100», він особисто постійно відвідував дітей-піонерів та їхніх батьків і досяг того, що вони покидали цю організацію. Після цього активіст дав вказівку проводити таку роботу всім підпільникам свого району¹⁷.

Так, підпілля ОУН зуміло в деяких районах залякати молодь радянськими молодіжними структурами та згуртувати її навколо себе.

У тому ж таки документі вказано, що в Коропецькому, Золото-потоцькому районах Тернопільської області серед молоді розповсюджували журнал «Юні друзі», а в Підгаєцькому районі учасники ОУН формували з молоді спеціальні військові групи, з якими проводили заняття з військової підготовки в лісі. Причому такі групи існували і в інших районах області, а деякі їхні учасники, як наприклад хлопець на прізвище Іванків з Бережанської групи, здійснили терористичні акти проти радянського партійного активу.

Також І. Пересаденко констатує, що учасники ОУН активно закликали молодь, яку направляли на навчання до ремісничих шкіл, дезертирувати з них, переходити на нелегальне становище і приєднуватися до боротьби ОУН за створення Самостійної України. Щодо радянського молодіжного активу Тернопільської області, який на той час складали 1455 місцевих комсомольських організацій з 15584 учасниками, то він, за словами автора документа, часто працював незадовільно, а його вплив на молодь був явно недостатнім. Це можна пояснити тим, що комсомол створювався з примусу, і тому його учасники зовсім не палали бажанням проводити

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. (1943-1959). — Кн. 3: 1948. — С. 91–96.

¹⁷ Там само. — С. 94–95.

активну роботу і, мабуть, розуміючи неможливість удосконалити радянський устрій, займалися своїми щоденними турботами.

У доповідній записці Рівненського обкому партії секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову «Про результати ліквідації оунівських банд на території Рівненської області за липень місяць 1948 р.» від 8 липня 1948 р. вказано три випадки викриття учасників молодіжних організацій ОУН¹⁸. Варто розглянути їх детальніше.

У травні 1948 р. в райцентрі Гоща органи МГБ виявили та ліквідували молодіжну організацію ОУН, створену референтом СБ краєвого проводу ОУН «Одеса» Святославом Титком – «Романом». До її складу входили учні 9–10 класів Гощанської середньої школи 1929–1930 рр. н.: Суконник Микола Маркович, Наумець Микола Мойсейович, Юрець Микола Євгенович, Карпюк Георгій Феодосійович, – а також студенти Жигальський Неофіт Миколайович та Велігурський Іван Семенович. Керівником цієї організації був Гордійчук Олексій Микитович – «Остап»¹⁹.

Як зізналися арештовані, основні задачі, поставлені перед ними референтом СБ краєвого проводу ОУН «Одеса» «Романом», зводились ось до чого:

а) збирати відомості про ситуацію в районі та про наявність призовного контингенту 1928–1929 рр. н., інформацію про економічний і суспільно-політичний стан;

б) встановити місця проживання в районі працівників радянського партактиву;

в) розповсюджувати серед населення антирадянські листівки та літературу, видруковану в підпільних типографіях краєвого проводу «Одеса»;

г) вивчати антирадянську літературу – тобто видання ОУН;

г) залучати нових учасників до лав організації²⁰.

Учасників цієї молодіжної організації було засуджено на різні строки покарання.

Подібною діяльністю займалися також учасники молодіжної організації ОУН у с. Здовбиця Здолбунівського району Рівненської області – учні Здолбицької середньої школи № 2. До її складу входили:

Година Євген Бенедиктович, 1930 р. н., уродженець та мешканець с. Здовбиця, учень 9 класу Здовбицької середньої школи № 2, керівник організації під псевдонімом «Івась».

¹⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 6. – С. 208–224.

¹⁹ Там само. – С. 217.

²⁰ Там само. – С. 217–218.

Кравчук Микола Іванович – «Міша», 1930 р. н., уродженець та мешканець с. Здовбиця, учень 8 класу Здовбицької середньої школи № 2.

Марчук Петро Максимович – «Олег», уродженець та мешканець с. Здовбиця, учень 10 класу Здовбицької середньої школи № 2.

Панасюк Георгій Максимович – «Петрусь», 1930 р. н., уродженець та мешканець с. Здовбиця, учень 8 класу Здовбицької середньої школи № 2.

На допитах під час слідства арештовані зізналися, що цю організацію створив у квітні 1948 р. Година Є. Б. – «Івась» за дорученням учасника ОУН, колишнього учня цієї ж школи Красовського Ростислава Михайловича – «Сергія». Учасники організації отримували від Красовського листівки ОУН, які розкидали та розклеювали по селу, а також українські національні прапори, один з яких 25 червня 1948 р. Марчук П. М. вивісив на стовпі біля школи № 2. Саме цей прапор та листівки були виявлені та зняті о 4 годині ранку опергрупою МГБ, а того ж дня було заарештовано всіх перелічених вище учасників молодіжної організації ОУН²¹.

Ще одним характерним прикладом, що ілюструє суть діяльності української націоналістично налаштованої молоді, є викриття молодіжної організації ОУН у с. Детьковичі Рівненського району. Про її існування органам МГБ стало відомо після знищення районного провідника ОУН «Чада» й захоплення його документації. З аналізу документів стало зрозуміло, що в с. Детьковичі існує молодіжна оунівська організація, якою керує «Грім», а до складу входять «Крук» та «Месник». Оскільки органам МГБ ці особи відомі не були, виникла потреба їх установити. Оперативні працівники припустили, що учасниками молодіжної організації можуть бути учні старших класів середньої школи с. Детьковичі, тому через завідуючого районного відділу освіти взяли зошити з їхніми домашніми роботами. Порівняльний аналіз почерку захоплених оунівських документів із почерками учнів показав, що авторами документів ОУН були уродженці та мешканці с. Детьковичі, учні 8 класу Антонюк В'ячеслав Романович – «Грім», Плиська Аркадій Романович – «Месник» та Степанюк Антон Григорович – «Крук»²².

Як згодом було встановлено під час слідства, Антонюка, Плиську та Степанюка до молодіжної організації ОУН колишній керівник Рівненського районного проводу ОУН «Чад» залучив восени 1947 р. За його завданням вони збирали інформацію про роботу радянського партактиву, про появу опергруп та співробітників МГБ в

²¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 6. – С. 219.

²² Там само. – С. 220–221.

селах Дятковичі та Милостово, відзначали осіб, які допомагали проводити заходи радянської влади у селі.

Окрім того, Плиська та Степанюк писали вірші. Зокрема, у вірші «Аксютинська історія» Плиська описав напад підпільників ОУН на групу радянського активу на чолі з агентом Раймінзагу Аксютиним, а у вірші «З Новим роком» вітав районного провідника ОУН «Чада». Свої вірші Плиська підписував псевдонімом «Ледачий». Степанюк також написав низку віршів, про чий зміст красномовно свідчить назва одного з них – «В Сибір, на курорт».

Уже під час слідства було з'ясовано, що Антонюк висував перед «Чадом» пропозиції стосовно подальшого виховання української молоді в національному дусі за допомогою підпільного журналу та пропонував організацію його випуску покласти на нього, Плиську і Степанюка.

Доволі точно Антонюк оцінював також мету радянського виховання молоді. У листі до «Чада» від 4 лютого 1948 р. він писав: «Вчителі при викладанні матеріалу більше уваги звертають на затушування Грушевського та його теорії, а також стараються вчити учнів в більшовицькому дусі, за що йде боротьба в партії та в усьому Радянському Союзі. Російський русицизм – їх ідея. Тому прошу звернути увагу на школу, на молоде покоління, давайте виховної літератури, тому що учні, наскільки мені відомо, мало її читають»²³.

Органи МГБ заарештували Плиську та Степанюка, натомість Антонюк, відчувши небезпеку, зумів перейти на нелегальне становище та влитися до складу боївки ОУН під керівництвом «Берези». 27 травня 1948 р. Військовий трибунал військ МВД Рівненської області засудив Плиську та Степанюка до 25 років виправно-трудових таборів²⁴.

Доречі, видавати підпільні журнали, листівки та газети прагнули чимало молодіжних організацій ОУН. Окрім уже згаданих, варто навести ще один приклад. 19 листопада 1948 р. в м. Скалаті Тернопільської області було виявлено та заарештовано учасників української націоналістичної організації «Мета», до якої входили:

Демків Ярослав Євстахович – «Богун», 1929 р. н., керівник організації «Мета», учень 9 класу середньої школи м. Скалата.

Лешинин Михайло Олександрович – «Бистрий», 1929 р. н., працівник типографії Тернопільської обласної газети.

Дручик Мирослав Павлович, 1931 р. н., учень 9 класу середньої школи м. Скалата.

²³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 6. – С. 223.

²⁴ Там само. – С. 222.

Гайдамаха Григорій Андрійович – «Сокіл», 1931 р. н., учень 9 класу середньої школи м. Скалата.

Остап Теодор Іванович, 1929 р. н., учень 9 класу середньої школи м. Скалата²⁵.

Ініціатором створення цієї організації був Демків Я. Є., який з вересня 1947 по червень 1948 р. був учасником молодіжної організації під тією самою назвою «Мета» в Дрогобицькому електромеханічному технікумі. Він брав участь у розклеюванні листівок по м. Дрогобичу в березні 1947 р., а також намагався залучати до організаційної діяльності нових учасників з місцевої молоді та виховувати їх у національному (тобто антирадянському) дусі за допомогою бесід і підпільної літератури. Після арештів учасників цієї організації в м. Дрогобичі в червні 1948 р. Демків утік до м. Скалата, де з учнів 9 класу середньої школи організував нову молодіжну організацію «Мета»²⁶.

Члени організації збиралися разом та обговорювали майбутнє видання газети під назвою «Вільна думка», чиїм редактором обрали Лешинина, а також листівок і звернень. За короткий час Лешинин у типографії Тернопільської обласної газети, скориставшись своїми можливостями, зумів надрукувати 6 листівок, 100 гасел і 4 примірники газети. Однак нічого більше зробити він не встиг, оскільки цю діяльність викрили органи МГБ, заарештувавши всіх учасників організації.

Наведені тут приклади змушують запитати: чи можна захоплення молоді українськими національними ідеями, а також їхнє прагнення збиратися разом вважати організованою злочинною діяльністю? Зрозуміла річ, вчинення терористичних актів під впливом ідей ОУН було протестом проти наявної системи. Проте в усьому іншому, за теперішніми мірками, молоді люди, так би мовити, «розважалися»: друкували свої газети, писали листівки, нехай і скеровані проти чинного державного устрою. Проте за тогочасним законодавством така діяльність суворо каралася, і більшість учасників молодіжних організацій ОУН були засуджені за ст. 54 – за боротьбу проти державного устрою в СРСР. Більшість із них, крім тих, які вчинили теракти, згодом були реабілітовані, згідно із Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 р.

²⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 6. – С. 434.

²⁶ Там само. – С. 434–435.

Олександр СИЧ

ЗАКОРДОННИЙ ЦЕНТР ОУН (ЛЮТИЙ 1945 – ЛЮТИЙ 1946 РР.)

Відомо, що найґрунтовнішим дослідженням з історії ОУН до сьогодні залишається перший том праці Петра Мірчука «Нарис історії ОУН»¹. У сучасній Україні воно вже витримало декілька репринтних перевидань, у тому числі і не зовсім коректних щодо упорядників першого видання, здійсненого в еміграційних умовах. Нині Центр досліджень визвольного руху (ЦДВР, м. Львів) готує збагачене сучасним науковим апаратом його чергове перевидання.

На спільній нараді керівного складу ЦДВР та Центру національного відродження ім. С. Бандери (ЦНВ, м. Київ), що відбулася в грудні 2005 р., було досягнуто домовленостей про об'єднання зусиль у підготовці другого тому «Історії ОУН». Очевидно, що мова йде про історію тої формації ОУН, котра серед загалу znana як «ОУН-бандерівська», а в підпільних публіцистичних виданнях ідентифікується з додатком «революційна» [ОУН(р)]. Згідно з виробленим планом, хронологічні рамки туму охоплюватимуть період до початку 1970-х рр. Перша книга буде присвячена історії ОУН в Україні, і координуватиме її підготовку ЦДВР (директор Володимир В'ятрович), а в другій буде викладено історію Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН) і відповідні функції щодо роботи над нею бере на себе ЦНВ (голова О. Сич).

Пропонована стаття є одним із перших кроків до реалізації таких планів і розкриває підготовчий етап становлення ЗЧ ОУН у формі Закордонного центру ОУН (ЗЦ ОУН). Період існування ЗЦ ОУН є базовим і для ЗЧ ОУН, і для пізніше відокремленої від них ОУН-за кордоном (ОУНз, знаної як «двійкарі»). Отож закономірно, що наявні друківані джерела до цієї теми мають подвійне походження і суттєво різняться у трактуванні одних і тих же історичних подій та фактів. Хоча загалом на сьогодні їхній перелік вкрай обмежений, а подані в них відомості мають фрагментарний характер та не можуть повноцінно і всебічно розкрити досліджувану проблематику².

¹ Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – Т. I: (1920-1939) / За редакцією Степана Ленкавського. – 639 с.

² Мудрик-Мечник С. *Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (причинки до історії)*. – Львів, 1995. – 150 с.; Климишин М. *В поході до волі. Спомини*. – Б. м.

Мета цього дослідження – розкрити об’єктивні історичні передумови і ті внутрішньоорганізаційні обставини в ОУН, які привели до виникнення ЗЦ ОУН, та на основі аналізу низки документів із зарубіжних архівів ОУН висвітлити процес заснування і розвитку цієї структури. Дослідження має не тільки історико-дослідницьке, але й практичне значення, оскільки описаний у ньому досвід адаптації ОУН до нових суспільних умов може бути корисним для її сучасних спадкоємців в Україні.

Після завершення Другої світової війни значна кількість членів ОУН опинилася за кордоном, передусім у Німеччині. Сюди вони потрапили різними шляхами і в силу різних життєвих обставин. Перш за все, в Німеччині збереглися рештки довоєнної мережі ОУН. Хоча під час війни на її території було проведено масові арешти членів ОУН, ця мережа не була остаточно розгромлена і діяла аж до завершення війни. Деяка кількість членів організації була примусово вивезена на роботи до Німеччини. Частина з них вдалося нав’язати контакти з місцевою мережею ОУН та посилити її. Найкраще розвиненою вона виявилася в Баварії, а особливо в Мюнхені та Аугсбургу. Проте й ті, хто таких контактів не мали, після закінчення війни залишилися як неповищенці зі статусом «переміщених осіб» («діпісти»). Члени ОУН опинилися і в тій хвилі втікачів, що, рятуючись від радянської окупації, ринули в західні країни на завершальному етапі війни (хоча на те й існувала окрема заборона Проводу ОУН). Урешті, з розвалом Третього рейху з німецьких тюрем та концентраційних таборів вийшло близько тисячі членів ОУН. Знову ж таки, більшість із них залишились у Німеччині. Загалом, у другій половині 1945 р., коли усталився поділ Німеччини на зони окупації, в трьох зонах західних альянтів перебувало майже 200 тис. українців. Серед них – і велика кількість членів ОУН та її прихильників³.

(передмова вказує на 1996 р. видання). – Т. 2. – 387 с.; Мірчук П. *Революційний змаг за УССД*. – Нью-Йорк–Торонто–Лондон: Союз українських політв’язнів, 1985. – Т. I. – 222 с.; 1987. – Т. II. – 280 с.; Камінський В. Василь Охримович. *Біографічний нарис / Передмові М. Прокопа*. – Торонто–Нью-Йорк–Лондон, 1999. – 152 с.; Стахів Є. *Крізь тюрми, підпілля й кордони*. – Київ, 1995. – 318 с.; Кричевський Р. (Льницький Р.). *Організація Українських Націоналістів в Україні – Організація Українських Націоналістів закордоном і ЗЧ ОУН. Причинок до історії українського націоналістичного руху*. – Нью-Йорк–Торонто, 1962. – 116 с.; Мудрик-Мечник С. *З приводу книжки «Микола Лебедь»*. – Новий Ульм – Львів, 2001. – 65 с.; Мудрик-Мечник С. *ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери*. – Львів, 1997. – 142 с.

³ Мудрик-Мечник С. *Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів...* – С. 7–10; Климишин М. *В поході до волі...* – Т. 2. – С. 254; Мірчук П. *Революційний змаг за УССД*. – Т. I. – 222 с.; Т. II. – С. 155; Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. – Т. 2 // *Архів С. Ленкавського при Інституті освітньої політики (Мюнхен)*. – Арк. 735; [Зізнання Залужного-Ленкавського С. в справі «опозиції»] // *Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку*. – Б. ф. – Арк. 1.

Розглядаючи нову політичну ситуацію, що складалася напередодні закінчення Другої світової війни, Провід ОУН постановив, що він і все членство організації залишатимуться в Україні для ведення підпільної боротьби проти радянської окупації. Натомість у другій половині 1944 р. він вислав на Захід групу своїх представників під керівництвом Дарії Ребет. До неї входили також Мирослав Прокоп та Володимир Охримович. Група отримала завдання налагодити організаційну мережу за кордоном та максимально посприяти поверненню основної маси членства ОУН з еміграції на рідні землі для дальшої національно-визвольної боротьби. За тодішнім баченням Проводу, за кордоном мала б перебувати відносно невелика кількість членства для ведення зовнішньо-політичної праці в інтересах української визвольної справи. Тому одночасно з групою Д. Ребет з цією ж метою, а в першу чергу – з метою нав'язати контакти з західними союзниками по антигітлерівській коаліції, на Захід вислано окрему делегацію від Української Головної Визвольної Ради (УГВР) під керівництвом секретаря зовнішніх справ УГВР Миколи Лебеда. Ще під час формування УГВР її секретаріатові зовнішніх справ були передані всі функції референтури зовнішніх зв'язків Проводу ОУН. Однак ця назва й надалі вживалася на позначення делегації М. Лебеда і трапляється у відповідних мемуарних джерелах⁴.

Ставлячи організаційні завдання для групи Д. Ребет, провід ОУН більшою мірою мав на увазі незорганізовані маси рядових членів ОУН та її прихильників з числа вивезених на роботи і втікачів перед радянською загрозою. Він не міг сподіватися на звільнення членів ОУН з німецьких тюрем та концтаборів, а тим більше її провідних діячів, бо до цього часу німецьке політичне керівництво, а зокрема гестапо, давали тверді запевнення, що жоден «унтерменш», запроторений за колючий дріт із політичних мотивів, живим звідти не вийде. Однак наприкінці 1944 р. з німецьких концтаборів було таки звільнено групу провідних діячів ОУН. Спочатку для того, аби заручитися підтримкою ОУН при створенні «Українського комітету», з концтабору Заксенгаузен було випущено Степана

⁴ Мірчук П. *Револьюційний змаг за УССД*. – Т. I. – 222 с.; Т. II. – С. 155; Камінський В. *Василь Охримович...* – С. 40; Козак І. *Політична революційно-підпільна діяльність Дарії Ребет // Лев і Дарія Ребеті – видатні діячі українського національно-визвольного руху. Матеріали наукової конференції*. – Б. м., 1997. – С. 23; Антонович О. *Спогади*. – Київ–Вашінгтон, 1999. – Ч. I. – С. 329; [Зізнання Залужного-Ленкавського С. в справі «опозиції»]. – Арк. 1; Панченко О. *Слово про Дарію Ребет // Дарія Ребет. На перехрестях визвольних змагань*. – Б. м., 2003. – С. 11.

Бандеру та Ярослава Стецька. З часом їм вдалося вислизнути з-під встановленого німцями нагляду, але ще до того часу на вимогу С. Бандери з концтабору Авшвіц (Освенцім) у грудні 1944 р. також звільнили Степана Ленкавського, Миколу Климишина, Ярослава Рака, Лева Ребета, Михайла Кравціва⁵.

Усі три групи провідних членів ОУН – групи Д. Ребет, М. Лебеда та звільнені «кацетники» – різними дорогами і засобами в хаосі останніх воєнних місяців пробивалися на Захід. Деколи ці дороги перетиналися. Так, С. Ленкавський потрапив до групи М. Лебеда і разом з ним добувався до Риму, а подружжя Лева і Дарії Ребетів віднайшли один одного у Словаччині і спільно дістались до Відня, де потрапили в зону радянської окупації та деякий час у ній перебували⁶.

Ще до завершення війни, в лютому–березні 1945 р., провідні члени ОУН з усіх трьох груп сконтактувались у Відні та провели там низку нарад. На них аналізували ситуацію і узгоджували засадничі принципи та форми діяльності ОУН за кордоном в умовах близького завершення війни. На основі звіту С. Бандери на Третіх ширших нарадах у лютому–березні 1946 р. можна відтворити здійснений тоді аналіз становища: основа організації в Німеччині розгромлена, на контакти вийшла відносно мала кількість її членів; відчувається брак керівних кадрів, і в той же час із концтаборів вийшла група провідних членів ОУН, яких слід залучити до діяльності; започаткована організаційна робота має завужений характер; внутрішньоорганізаційний порядок характеризується невизначеністю і «розбіжністю між формальним і фактичним орг[анізаційним] станом а морально-політ[ичною] опінією». У висновку запропоновано вихід – створити ЗЦ ОУН⁷.

Уже тоді серед учасників нарад виявилися значні розходження в поглядах на внутрішньоорганізаційний устрій та окреслилися персональні претензії на керівні посади. «Вирисовуються дві відмінні, ба навіть виразно протилежні тенденції: по одному боці –

⁵ Мірчук П. *Революційний змаг за УССД.* – Т. I. – 222 с.; Т. II. – С. 155; Мірчук П. *Нарис історії ОУН.* – Т. 2. – Арк. 735; Мірчук П. *В німецьких млинах смерті.* – Нью-Йорк–Лондон, 1957. – С. 65.

⁶ Мірчук П. *Революційний змаг за УССД.* – Т. I. – 222 с.; Т. II. – С. 155; Антонович О. *Спогади.* – Ч. I. – С. 334–336; Стахів Є. *Крізь тюрми, підпілля й кордони...* – С. 185, 190–191, 198; Мудрик-Мечник С. *З приводу книжки «Микола Лебедь»...* – С. 44; *Загальні інформації [з Італії від Миколи Лебеда] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку.* – Ф. 2081. – Арк. 5; Панченко О. *Слово про Дарію Ребет...* – С. 12.

⁷ [Бандера С.]. *З[акордонний] Ц[ентр]. Підлеглі частини Орг[анізації] та їх діяльність. Загальний огляд (реферат на Третіх Ширших Нарадах ЗЦ ОУН в лютому–березні 1946 р.). (Рукопис) // Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – Архів ЦДВР).* – Арк. 1.

С. Бандера, Я. Стецько, С. Ленкавський і їхні прихильники, по другому – Д. Ребет, М. Лебедь, о. І. Гриньох, М. Прокоп, В. Охримович та інші “краєвики”, до яких приєднуються деякі “кадетники”, як наприклад Л. Ребет, В. Стахів й інші», – пише А. Камінський. Своєю чергою Я. Стецько так подає витворену ситуацію: «У 1945 р. приїхали дві делегації. Перша – делегація УГВР: президент, два віце-президенти, Вовчук і о. І. Гриньох, генеральний секретар закордонних справ Лебедь, інші члени УГВР: Мудрий, Чуйко, Потішко, Пеленський. І друга: делегація ОУН, шефом якої була Дарія Ребет. До неї належали Охримович (у той час, як Д. Ребет належала до УГВР, а також Мирослав Прокоп). Отже, хоч Дарія Ребет була членом УГВР, вона тут була репрезентантом ОУН. Тоді заіснувало питання: хто є ми і хто є Бандера? На тому тлі дійшло до певних ускладнень, бо так: є двох членів Бюро Проводу, є делегація від ОУН. Які взаємовідношення?»⁸.

Говорячи про «двох членів Бюро Проводу», Я. Стецько має на увазі себе та С. Бандеру. Однак у цьому місці слід уточнити їхній формальний організаційний статус на час проведення нарад. У довоєнний період вони займали в ОУН керівні позиції – на ІІ (Краківському) Зборі ОУН С. Бандера був обраний Головою Проводу, а після Збору М. Лебедь, Я. Стецько та С. Ленкавський стали його заступниками. Хоча після виходу з концтабору звучали пропозиції, аби С. Бандера очолив ОУН, він визнав чинне керівництво і підпорядкувався Бюрові Проводу ОУН, сформованому на ІІІ Зборі ОУН, та повідомив про це Р. Шухевичу. Однак, як подає в спогадах Я. Стецько: «В лютому 1945 року відбулася Конференція в Краю і там переформували Бюро Проводу. Було три листи кандидатів: 1. Бандера, [Я. Стецько –] Карбович, [Р. Шухевич –] Тур. 2. Бандера, Карбович і, здається, [В. Кук –] Коваль. 3. Бандера, Маївський, Ленкавський. Найбільше голосів дістала перша листа. Ту листу привезла Ірина Козак, з дому Савицька, від [Р. Шухевича –] Тура». Цю ж інформацію підтверджує і С. Бандера. Правда, з уточненням, що І. Козак – «Калина» відповідного листа привезла від Р. Шухевича аж на Треті ширші наради ЗЦ ОУН, які відбувалися в лютому 1946 р. А до того часу і він, і інші провідні члени ОУН довоєнного часу, що тепер вийшли з концтаборів, мали формальний статус її рядових членів. Отож, у цитованій частині спогадів Я. Стецька закралась, очевидно, неточність. Для об'єктивності слід

⁸ Камінський В. Василь Охримович... – С. 41; Стецько Я. Спогади // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку (США). – Ф. 639. – Арк. 51.

зауважити, що опоненти С. Бандери та Я. Стецька заперечують сам факт проведення в лютому 1945 р. Конференції ОУН в Україні, на якій їх було обрано до складу Бюра Проводу⁹.

У кінцевому підсумку, незважаючи на всі відмінності поглядів та ускладнення, результатом нарад стало проведення в лютому 1945 р. т. зв. Віденської конференції, на якій ухвалено рішення створити ЗЦ ОУН. Очевидно, що ситуація вимагала оперативних та адекватних дій, і такий крок не був (та й не міг бути) погоджений з Проводом ОУН, що перебував в Україні. А тому утворена структура з правничо-організаційного погляду не відповідала чинному устрою ОУН та мала «напівсамочинний» характер. Головою ЗЦ став С. Бандера, а до його складу увійшли С. Ленкавський, М. Лебідь, Я. Стецько, М. Прокоп, М. Климишин, о. І. Гриньох, О. Тюшка, Я. Рак та В. Стахів¹⁰.

Сам С. Бандера факт створення ЗЦ ОУН подає так: «В лютому [19]45 р., після втечі з-під німецької “опіки” й переходу на нелегальну стопу, я приїхав до Відня. Там відбулася при кінці лютого нарада, в якій взяли участь провідні організаційні чинники ОУН за кордоном (дд. [М. Лебедь –] Ярополк, [Д. Ребет –] Орлян, [М. Прокоп –] Володимир, [В. Охримович –] Чужий, як теж дд. [Я. Стецько –] Карбович, [С. Ленкавський –] Залужний, [Л. Ребет –] Кліщ. На тій нараді умандатовані Проводом ОУН керівні чинники ОУН за кордоном у зв’язку з виходом з тюрми б[увшого] Провідника й членів Проводу ОУН зложили на руки б[увшого] Провідника свої мандати до диспозиції і спільною ухвалою покликано новий провідний орган ОУН за кордоном – Закордонний Центр ОУН. Головою обрано мене, а в склад увійшли всі учасники наради, а з неприявних покликано на членів ЗЦ дд. Морського, Олександера, Іванова і [В. Стахова –] Мека»¹¹.

⁹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 2. – Арк. 630–631; Стецько Я. Спогади... – Арк. 50; Донат-[Бандера С.]. Мої зізнання [в справі «опозиції»] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку (США). – Ф. 2022. – Арк. 2; Камінський В. Василь Охримович... – С. 41–50; [Зізнання Залужного-Ленкавського С. в справі «опозиції»] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Б. ф. – Арк. 2.

¹⁰ Мірчук П. Революційний змаг за УССД. – Т. І. – 222 с.; Т. ІІ. – С. 155; Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 2. – Арк. 735; Камінський В. Василь Охримович... – С. 41; Кричевський Р. (Льницький Р.) Організація Українських Націоналістів в Україні... – С. 20; Касьянов В. Г. Ідеологія Організації українських націоналістів // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. – Київ: Наукова думка, 2005. – С. 462; Стецько Я. Спогади... – Арк. 51; Зізнання Орача-[Стецька Я. в справі «опозиції»] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2026. – Арк. 27; Зізнання Залужного-[Ленкавського С. в справі «опозиції»] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку (США). – Б. ф. – Арк. 2; [Бандера С.]. З[акордонний] Ц[ентр]... – Арк. 1.

¹¹ Донат-[Бандера С.]. Мої зізнання [в справі «опозиції»]... – Арк. 2.

Загалом так само трактує засади створення ЗЦ ОУН і А. Камінський, що належав до опонентів С. Бандери:

«а) На еміграції твориться новий провідний орган Організації за кордоном – Закордонний Центр ОУН, в склад якого входять крайові делегати і провідні члени, які вийшли з німецьких тюрем і концтаборів.

б) У Закордонному Центрі крайові делегати здають свої мандати для зарубіжжя. Так, Дарія Ребет здає свої повноваження як керівник ОУН для еміграції, а головство Закордонного Центру перебирає С. Бандера, з умовою і зобов'язанням дотримуватися в цілому постанов III НВЗ ОУН як в програмному, так і правно-організаційному відношенні. Тобто в цій останній царині, в організаційній структурі за кордоном, зобов'язує колегіальність, солідарність і спільна відповідальність цілого Проводу Закордонного Центру з головою на чолі.

в) Члени Проводу ОУН, які були вислані з України, віддавши до диспозиції в Закордонному Центрі виконуючі тоді функції, не перестають бути членами Проводу на Рідних Землях.

г) Організаційні структури за кордоном діють під назвою Закордонні Частини ОУН (ЗЧ ОУН) під проводом Закордонного Центру»¹².

Наведений вище уступ дає розуміння основ того внутрішньо-організаційного конфлікту, який тільки-но зароджувався, але десятирічний розвиток якого призведе до чергового розколу і створення ще однієї формації з назвою ОУН: 1) різниця бачень розвитку організаційної структури ОУН за кордоном, а зокрема форми її керівного органу (логічно, що така різниця мала світоглядне підґрунтя); 2) персональна конкуренція за вищу організаційну владу.

І на Віденській конференції, а потім і при створенні Закордонних Частин ОУН на Третіх ширших нарадах ЗЦ ОУН С. Бандера та його прихильники обстоювали провідницький стиль правління і відповідну до нього форму побудови проводу на противагу принципам колегіальності, які сповідували їхні опоненти. «[...] Я все обстоював думку, що такий рух, як наш, мусить очолювати й явно презентувати одна людина. Це стається природним порядком, як не зробимо того самі пляново, то накинє нам саме життя. А такий “самородний” розвій може піти і по іншій лінії, ніж цього хоче Організація», – говорив С. Бандера. Сам він після виходу з німецького концтабору опинився в неоднозначному становищі. З одного боку, національний визвольний рух в Україні відбувався під його іменем,

¹² Камінський В. Василь Охримович... – С. 42.

і його вважали провідником як цього руху, так і ОУН – і українці, і чужинці. А з іншого – формально він таким провідником не був. Навіть за кордоном конкуренцію йому складала Д. Ребет, що мала формальні повноваження від Проводу ОУН на цей терен дії. Тому цілком логічною була альтернативна пропозиція, яку висловив С. Бандера на Віденській конференції: «[...] або достосувати офіційний політичний стан до правового і подати до загального відома, що я не очолюю Організації, або достосувати організаційно-правний стан до того погляду, який виробився в публічній opinio. Як так, то створити надзвичайний тимчасовий стан – повернути пост Провідника ОУН і покликати Штаб Провідника, до якого б входили члени Проводу. Бюро Проводу й Провід в дотеперішньому складі мали б далі керувати діяльністю Організації в Краю. В разі прийняття того проекту це мала би бути пропозиція, поставлена нарадою Проводу ОУН на рідних землях, як тимчасова розв'язка до часу остаточного вирішення Вел[иким] Збором»¹³.

Натомість було ухвалено подане вище рішення створити ЗЦ ОУН як найвищий керівний орган ОУН за кордоном, підпорядкований Проводу ОУН в Україні. Окрім того, висловлено думку порушити перед Проводом ОУН справу організаційно-правового статусу С. Бандери. Проте скоріше за все, ця думка так і не була передана за призначенням. Хоча С. Бандеру й обрано Головою ЗЦ ОУН, але делеговані від Проводу ОУН члени, здавши мандати повноважень на дію за кордоном, тим не менше акцентували на своєму статусі його членів. І цим вони формально перевищували організаційний статус самого С. Бандери. Отож, простір для персональної боротьби за владу залишався.

Перед ЗЦ ОУН поставлено головне завдання – керувати діями Організації за кордоном. Для цього вироблено план дій на етапі закінчення війни. Він полягав у тому, щоби вже засновані за межами Краю осередки ОУН змонтувати в одну цілісну організаційну сітку, запропонувати їм принаймні на початку загальний план дій, створити організаційно-технічну базу для ведення зовнішньо-політичної діяльності, вжити заходів до організації та опанування загальноемігрантського життя, нав'язати контакти із західними союзниками («альянтами») та пізнати систему їхніх дій, забезпечити доступ до німецьких військових частин та своєчасно вивести з їхнього складу в розташування союзницьких військ і на зайняті ними території українські підрозділи, відновити та розбудувати

¹³ Донат-[Бандера С.]. *Мої зізнання [в справі «опозиції»]*... – Арк. 2.

зв'язки з Краєм, вжити заходів до звільнення членів ОУН, котрі ще перебували в німецькому ув'язненні, та подбати про наявних членів, виробити план розміщення членів ОУН на території Німеччини¹⁴.

Звіт С. Бандери про діяльність ЗЦ ОУН, складений наприкінці його існування в лютому 1946 р., дає змогу відтворити тодішнє бачення ситуації, в якій він починав функціонувати. Отож, після закінчення Другої світової війни ставало зрозумілим, що перехідний етап невизначеності утверджувався на довший час і це не даватиме змоги ЗЦ ОУН вести експансивну зовнішньополітичну діяльність. Натомість період післявоєнного хаосу в західних державах, а зокрема в Німеччині, мав би сприяти внутрішній розбудові закордонної мережі ОУН. На відтинку внутрішньоукраїнського еміграційного життя очікувалося багато непродуктивної метушні та нетривких громадсько-політичних ініціатив, що матимуть кон'юнктурний характер. А зокрема, на зміну індивідуальним партійним ініціативам прийде «консолідаційна гарячка». В українському еміграційному політичному світі опоненти поширювали думку про політичне банкрутство ОУН. На жаль, на цьому тлі закордонна мережа організації характеризувалась організаційно-технічною слабкістю, хоча й мала деякі можливості для нарощування потенціалу.

З уваги на таку візію окреслюється генеральна лінія дій ЗЦ ОУН на першому етапі, який мав би тривати до листопада 1945 р.: 1) внутрішня розбудова організації: налагодження сітки, зв'язків, висилка кадрів для розбудови мережі в інших теренах, організація в ЗЦ референтур та їхніх апаратів; 2) здобуття міцних позицій серед мас українських емігрантів, активна участь у загально-громадському житті; 3) тимчасовий вихід із наявної міжпартійної конфронтації, а натомість підготовка до ініціативної і провідної ролі в політичному житті української еміграції; 4) поширення в масі українських емігрантів власної політичної концепції ОУН та активізація діяльності УГВР і здобуття прихильників обох структур; 5) пристосування організаційної діяльності до потреб східноукраїнського елементу та приєднання його до українського визвольного руху; 6) закладення основ зовнішньополітичної діяльності: нав'язання контактів, розгортання Антибольшевицького блоку народів (АБН) тощо¹⁵.

¹⁴ [Бандера С.]. З[акордонний] Ц[ентр]... — Арк. 2.

¹⁵ Там само. — Арк. 3—4.

У той же час, незалежно від планів і дій провідного складу ОУН, ті її члени, яких закінчення війни застало розпорошеними за кордоном (а в основному – в Німеччині) і які втратили зв'язок з організаційним керівництвом, за власною ініціативою налагоджують зв'язки поміж собою. «Приємно було, бо члени Організації, де б вони не знаходилися, відразу починали організаційну роботу без огляду на те, чи мали вони зв'язок з Проводом, чи ще ні. Вони проявляли велику ініціативу у віднайденні зв'язків, у нав'язуванні знайомств і дуже намагалися пов'язатися з Проводом. Це все дуже полегшувало працю Проводу. Ініціатива йшла знизу і щира та дружня співпраця з Проводом завжди характеризувала наше членство. В тому була велика сила Організації», – напише пізніше в спогадах тодішній тереновий провідник ОУН у Німеччині М. Климишин. Подібно характеризує становище серед низового членства ОУН на етапі зародження її Закордонних частин і С. Мудрик: «Політичні в'язні, члени ОУН, разом з членами організації, які перебували на роботах у Німеччині, незважаючи на свій непевний правовий стан, почали організовану діяльність»¹⁶.

Після завершення війни діяльність ЗЦ ОУН перенесено до Мюнхена. Він поступово перетворюється на центр українського політичного життя. Сюди ж наприкінці червня 1945 р. прибув С. Бандера. За висловом М. Климишина, «він застав тоді вже дуже багато самостійно виконаної організаційної праці» та активізував налагодження ширших організаційних зв'язків. При цьому найактуальніше постала проблема комунікації між заснованими осередками, а особливо – між розокремленими членами. В умовах опанування нової ситуації, за відсутності організаційного скелета і браку провідних кадрів найефективнішою виявилась їхня ініціатива та самоорганізаційна дія. До честі провідного активу, сконцентованого в ЗЦ ОУН, він гнучко і недогматично підійшов до наявних устроєвих засад, вловив цінність низової ініціативи, що виявилась єдино правильним підходом до організаційного впорядкування в таких умовах, дав поштовх для творчості у цьому керунку, системно підпорядкувавши її потребам структурної розбудови ОУН за кордоном. Відразу ж після завершення війни вже діяло три осередки ОУН у Баварії і по одному в Тиролі, Відні та Італії. ЗЦ ОУН цілеспрямовано розсилав своїх членів по Німеччині та в інші країни для заснування нових осередків та встановлення контактів із

¹⁶ Климишин М. В поході до волі... – Т. 2. – С. 254–255; Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кордоном під проводом С. Бандери... – С. 92.

самочинно створеними – з метою зв'язати їх в одну цілісну мережу. Поступово вона поширюється в усіх трьох окупованих зонах Західної Німеччини, а дещо пізніше, в ході розселення емігрантських мас із Німеччини до інших країн, формується і на їхніх теренах¹⁷.

На початку серпня 1945 р. було проведено Другі ширші наради ЗЦ ОУН. Участь у них, відповідно до нотаток С. Бандери, взяли 10 осіб: С. Бандера – «Весляр», «Борис», «Морський», «Олександр», «Панько» та «Іванов» – з дотеперішнього складу ЗЦ ОУН – та «Конар», «Берест», «Ткач» і «Винницький», яких на цьому ж засіданні було докооптовано до ЗЦ. На розгляд наради було винесено дві організаційні справи: розподіл функцій у ЗЦ та формальне уконституювання німецько-австрійського терену в структурі закордонної мережі ОУН. Також її учасники обговорили і деякі окремі найважливіші проблеми: справу консолідації в українському еміграційному громадському житті; «ставлення питання державности у зовнішньо-політичних виступах»; військову політику та план створення Військового центру для налагодження власної військової підготовки; включення до ЗЦ українців зі Східної України з розглядом уже намічених кандидатур; активізацію УГВР; створення спеціального бюро «для дослідів і плянувань»¹⁸.

Серед іншого, на цьому засіданні було також ухвалено «Тимчасову інструкцію» для провідного складу організації за кордоном. Вона дає чітке уявлення про перші кроки щодо налагодження структурної дії ЗЦ ОУН у нових обставинах. У ній ЗЦ ОУН аналізує наявну ситуацію та подає загальні напрямні і вказівки для діяльності на перехідному етапі. На той момент ставало зрозумілим, що надалі становище буде сприятливішим від дотеперішнього, однак наразі воно залишалося недостатньо вивченим і тривким, а тим більше – неоднаковим у різних країнах Європи. Так чи інакше, але раніше застосовувані форми і методи праці стали неактуальними. Проте вичікування могло виявитися шкідливим для організації, а тому вона змушена ризикувати, пристосовуючи свою роботу до нових умов і шукаючи нових та якнайефективніших форм і методів.

Відповідно до такої ситуації запроваджували і тимчасово модифіковану організаційну структуру. Головною структурною оди-

¹⁷ Климшин М. В похіді до волі... – Т. 2. – С. 254–255; Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів... – С. 10; Інформація про діяльність Закордонних Частин ОУН. Стан і розміщення організаційної сітки за кордоном [станом на квітень 1951 р.] // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Б. ф. – Арк. 1; [Бандера С.]. З[акордонний] Ц[ентр]... – Арк. 2.

¹⁸ Донат-[Бандера С.]. Мої зізнання [в справі «опозиції»]... – Арк. 2; [Бандера С.]. З[акордонний] Ц[ентр]... – Арк. 2–3.

ницею ставали «керівні осередки» (скорочено КО або «Кероси»). Умовою для їхнього постання були достатня скупченість українських емігрантів та наявність кільканадцяти членів ОУН і досвідченого провідного члена, які спроможні самоорганізуватись і автономно у своєму терені виконувати організаційні завдання, підпорядковуючись вищому керівному органу та пристосовуючи його накази й інструкції до місцевих умов. Формою внутрішньої самоорганізації членів ОУН у терені були установчі збори членів – ініціаторів КО. Вони обирали голову та членів проводу КО. Відтак збори здійснювали всі необхідні зміни керівного складу (наприклад, при нав'язанні контакту з провідним членом вищого рангу або в разі недовіри сформованого раніше проводу). Виборність голови проводу КО поєднувалася з практикою призначати такого провідника вищим організаційним органом. У цьому разі провідник не був зобов'язаний проводити установчі збори КО, однак мав право це зробити з власної ініціативи, делегувавши їм деякі повноваження, в тому числі і право формувати решту складу проводу. Незважаючи на такий незвичний для ОУН елемент демократії, при скликанні та проведенні зборів, як і раніше, діяла жорстка вимога дотримуватися правил конспірації. І в цих фактах, мов у дзеркалі, відбивається той компроміс підходів до розбудови організаційної структури, що склався в ЗЦ ОУН – провідницький стиль правління та законспірованість дії й одночасно колегіальність та демократизація.

Завданням КО було виявити й самоорганізувати членів ОУН, що опинилися на певному терені, налагодити в ньому цілісну та всебічну працю ОУН і сталий контакт із вищим керівним органом. Відповідно до головних завдань ЗЦ ОУН, основними секторами діяльності кожного КО визначено: 1) сектор внутрішньоорганізаційної діяльності; 2) сектор загальногромадянської діяльності та 3) сектор зовнішньополітичної діяльності. Межі терену дії КО визначалися не шаблоном, а з уваги на його об'єктивні характеристики та організаційні спроможності наявного в ньому членства. Він міг розширюватися в міру нарощування спроможностей, а КО, залежно від величини терену, організаційної чисельності, кількості охоплених впливом українців та якості, обсягу і роду діяльності, підпадав під відповідну ступеневу градацію: КО 1-го, 2-го чи 3-го ступеня. У міру потреби КО могли реорганізовуватися шляхом злиття менших або ділення більших та налагоджувати між собою тісну співпрацю. Правовою основою для діяльності кожного КО ставали вказана «Тимчасова інструкція», рішення установчих зборів чи вищих керівних органів.

На терені дії КО його проводові підпорядковувалися всі наявні там члени ОУН, за винятком тих, що виконували особливі доручення вищого проводу або ж належали до нього. Нижчими від КО клітинами були «станіції» і «стійки» (1–2 члени). Свою діяльність вони здійснювали в рамках КО і підпорядковувалися його проводові. Відповідно до інструкції, станіції могли утворюватися і діяти як автономні організаційні одиниці, якщо наявної в терені кількості членів ОУН було недостатньо для створення КО.

Незважаючи на значну демократизацію внутрішнього устрою, діяльність ОУН і надалі визначалася засадами конспірації. ОУН не здійснювала жодних громадських акцій від власного імені. При потребі, у зовнішньополітичній діяльності, окремим її членам дозволяли ідентифікувати себе з ОУН в Україні, але не з місцевою структурою. Конспірацію мотивували такими положеннями: 1) небажання спричинювати зовнішньополітичні ускладнення для прихильних альянсів – «господарів» тої чи тої окупаційної зони з боку радянських органів, а відповідно і труднощі для себе; 2) убезпечення місцевих організаційних структур та їхніх членів, а ще більше – ОУН в Україні, перед ворожими діями різних радянських органів, зокрема НКВД; 3) вимога безпеки перед залишками гітлерівсько-гестапівських елементів. Одним словом, «вдержання конспіративних метод Організації подиктоване не тільки тутешніми умовами і потребами, але так само вимогами Краю»¹⁹.

Особливу методику ЗЦ ОУН рекомендував для налагодження організаційної мережі в таборах [переміщених осіб та колишніх вояків Дивізії Української національної армії (УНА)]. Вона також мала гнучкий характер і не вимагала догматичного застосування. Відповідно до її змісту, в кожному таборі слід було дібрати групу перевірених у довоєнній праці членів ОУН, а собливо з керівного складу (від станичного і вище), та створити з них Реорганізаційну комісію. Вона повинна була взяти на себе тимчасову відповідальність за організаційну діяльність у таборі аж до часу встановлення зв'язку з вищим організаційним керівництвом та призначення постійного проводу; виявити в таборі і перевірити всіх колишніх членів ОУН; вибудувати конспіративну систему зв'язку між провідними і рядовими членами (в таборах інтернованих вояків Дивізії УНА – між членами ОУН у різних полках, у яких, у разі потреби, створити полкові проводи); налагодити вистежування агентів НКВД та інших антиукраїнських елементів і, не виявляючи себе, вибудувати протидію їм. До завдань Реоргані-

¹⁹ *Тимчасові інструкції // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2047. – 21 арк.*

заційної комісії належало також створення окремої Інструкторської комісії, яка повинна була розпланувати і провести серед виявленого членства політичний вишкіл²⁰.

В інструкції від серпня 1945 р. «Про постановку нашої роботи на еміграції (тимчасові вказівки)» ЗЦ ОУН окремо формулював завдання для праці в середовищі української еміграції (в т. зв. «Секторі загально-громадянської діяльності») та в зовнішньому середовищі (в «Секторі зовнішньо-політичної діяльності»). Інструкція визначала такі фази побуту української еміграції за кордоном, для кожної з яких мали бути сформовані відповідні завдання і методи діяльності ОУН: 1) час вичікування та «розгрупування» еміграційної маси; 2) час стабілізації й більш-менш осілого життя; 3) можливе погіршення політичних взаємин між теперішніми союзниками та актуалізація українського питання. Власне ця інструкція призначалася для першої фази, а тому мала тимчасовий характер.

«Головним завданням ОУН на закордонному відтинку є співдіяти згідно з напрямними краєвої визвольної боротьби на чужих теренах, скріплювати її політичні позиції та приєднувати круг симпатиків серед своїх і чужих», – мовилося в ній. Ті самі завдання підтверджує також інструкція ЗЦ ОУН від 10 квітня 1946 р., тобто видана майже рік по тому: «Завданням Організації на еміграційних теренах є: в цілому праця для Краю – чи то у виді безпосередньої помочі Краєві, матеріальної чи людської, чи то у виді політичної роботи на зовнішньо-політичному відтинку, або роботи серед українських еміграційних мас»²¹.

Відповідно до цього головного завдання визначали і мету діяльності ОУН серед українців, які опинилися на чужині, – бути хребтом самостійницької політики в їхньому середовищі. Це означало: 1) максимально схилити до політичної програми ОУН і окремих осіб (а особливо позапартійних), і організовані українські інституції; 2) убезпечити українські громади від ворожих провокацій та інтриг; 3) послідовно обстоювати принципи громадської моралі та дбати про добре ім'я українців в очах представників інших народів; 4) сприяти професійному навчанню та вишколу українців з огляду на потреби визвольної боротьби та майбутнього державного будівництва²².

²⁰ Про постановку нашої роботи на еміграції (тимчасові вказівки) // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2047. – Арк. 11–12.

²¹ Про постановку нашої роботи на еміграції (тимчасові вказівки)... – Арк. 1; Організаційна інструкція (загальні вказівки). ОР/ч:002. Постій, 10.4.46. // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2047. – Арк. 1.

²² Про постановку нашої роботи на еміграції (тимчасові вказівки)... – Арк. 2–3.

Визначаючи головні завдання та методи праці ЗЦ ОУН на внутрішньоукраїнському відтинку, інструкція чітко формулює своє ставлення до ОУН в Україні, УГВР та УПА. Найвищою владою для кожного націоналіста, а в тому числі і для ЗЦ ОУН, названо Провід ОУН, а УГВР – головним керівництвом визвольної боротьби українського народу. Відтак, кожен член ОУН за кордоном був зобов'язаний дбати про її авторитет та всіляко сприяти акціям УГВР. Будь-яку літературу УГВР, що надходила нормальним організаційним зв'язком, слід було трактувати нарівні з організаційними виданнями. Одначе документи наказового та інструктивного характеру підлягали виконанню тільки за наявності наказу організаційного зверхника. Учасники УПА підлягали Головному командуванню УПА. Однак, прибувши на еміграцію і не виконуючи спеціальних доручень командування УПА, стрільці і старшини виходили з його розпорядження. А тому члени ОУН з їхнього числа потрапляли у повне розпорядження ЗЦ ОУН. Причому перевірені учасники УПА, що не належали до ОУН, як виняток серед емігрантів, трактувалися на рівні кандидатів в ОУН, а неперевірені – на рівні позапартійних.

Окремо інструкція визначає методику праці в колах позапартійних українців. Кожен член ОУН зобов'язаний був сприяти їхній адаптації до еміграційних умов побуту, намагатися залучити до будь-яких форм українського організованого життя, а зокрема пропагувати серед них ідею самостійності України та схилити до участі у визвольній боротьбі. «Націоналісти тим різняться від політичних спекулянтів, що не патріотичною фразеологією, але своєю практикою виявляють свій обов'язок супроти других українців. Негативна оцінка з боку безпартійних українців нашої політичної програми не повинна впливати на зміну нашої поведінки з ними», – вказує інструкція. Проте до категорії позапартійних не зараховували співробітників Українського центрального комітету у Львові (УЦК) та гестапо.

У відносинах з партійними угрупованнями рекомендувалося чинити відповідно до принципу, що «партійницьке роз'єднування є непродуктивним самоз'їданням енергії та роздріблювання національних сил». А тому до основних методів праці в цих середовищах належало: 1) відривати партійні низи від верхівки та брати їх в оборону від оманливої політики партійного керівництва; 2) уникати гострого взаємопоборювання з негативно налаштованими політичними діячами, а обходитися методами ігнорування та легкої іронії. Окремі методи рекомендувалося застосовувати у взаємовідносинах з гетьманцями, уенерівцями та «мельниківцями». Одначе, у

разі потреби оборонити перед чужинцями інтереси українського народу, вона рекомендувала відставити вбік будь-які тактичні розходження та виступати єдиним фронтом²³.

Інструкція «Про постановку нашої роботи на еміграції (тимчасові вказівки)» окрему увагу також звертала на перевірку та формування політичної свідомості членства ОУН, що опинилося за кордоном. Актуальнішим вона визначала не ідеологічний, а політичний вишкіл (у цьому можна вбачати вплив тієї групи провідних членів ЗЦ ОУН, що опонувала С. Бандері та його близьким соратникам). Аргументували це тезою, що політична програма зазнала значної еволюції в ході визвольної боротьби в Україні і чимало членів, не маючи змоги з нею ознайомитися. До того ж, саме політичний вишкіл мав би визначально прислужитися членам ОУН у другій фазі повоєнного побуту української еміграції: «В другій фазі еміграційного життя прийде на чергу поступова політизація українського життя. То ж для неї вже перед тим треба мати в своїх руках усі потрібні вихідні позиції. Ця робота є до перероблення перед нами в першій фазі», – проголошує інструкція.

Логічний та системний підхід вибудовував перспективу завдань і на третю фазу: «Якщо уклад взаємин між союзниками зміниться і хід подій буде розвиватися в напрямі підготовки неминучої війни, ми перейдемо у третю фазу нашої роботи на чужині. Тоді буде потрібна мобілізація всіх українських сил, а не тільки націоналістичних. Націоналісти ту мобілізацію будуть мати за завдання перевести. То ж, розсипаючи наших людей по різних теренах для роботи другої фази, що може зайняти довгі роки, робиться це на те, щоб вони не застрягли в тому терені, але щоб, виконуючи загально-громадські обов'язки, а згодом нашу політичну роботу, вернулися на поклик до властивої своєї праці вже не самі, але привівши з собою нових людей, готових своєю особистою участю зміцнити наш фронт визвольної боротьби та щоб залишили поза собою співпрацюючі з нами середовища тих українських емігрантів, що будуть засильно зв'язані з місцями свого побуту, щоб могли відірватися від них»²⁴.

На зовнішньополітичному відтинку ЗЦ ОУН ставить завдання зацікавити різноманітні чужинецькі кола українською визвольною справою та перебороти в них впливи ворожої пропаганди. Реалізація такого завдання мала виражатися: 1) в аргументованому розкритті перед чужинцями тих загроз, які існували для західного

²³ Про постановку нашої роботи на еміграції... – Арк. 2–6; [Бандера С.]. З[акордонний] Ц[ентр]... – Арк. 2.

світу від посилення Радянського Союзу; 2) у переборенні серед них усталеної думки, що українці є переконаними «германофілами» або «советофілами»; 3) у залученні їх на допомогу українцям та іншим поневоленим народам Радянського Союзу та у співпраці з ними на відтинку боротьби за визволення цих народів. Очевидно, що в такому разі самі члени ОУН повинні бути відмінно вишколеними та володіти необхідним матеріалом²⁵.

Окрім зазначених вище, до найважливіших завдань ЗЦ ОУН також належали: 1) налагодження зв'язку з проводом ОУН в Україні та надання посиленої допомоги в дальшій визвольній боротьбі; 2) налагодження політичної праці в країнах Західної Європи; 3) організація системи безпеки в боротьбі з більшовицькою агентурою. З цього приводу С. Мудрик, довголітній член Служби безпеки ЗЧ ОУН, а потім і її керівник, писав: «Степан Бандера головну увагу звернув на творення потрібного апарату для удержання зв'язків з проводом ОУН в Україні та для безпеки боротьби з большевицькою агентурою. Це був закритий сектор, до якого були покликані найбільш довірені люди з досвідом, потрібним для цього. Про характер цієї праці з огляду на конспірацію не говорено: було відомо, що це є центральний апарат, який безпосередньо підлягав провідникові С. Бандері, котрий на цьому відтинку тісно співпрацював зі Степаном Ленкавським. Поряд з цим йшла підготовка і висилання провідних членів до всіх західноєвропейських країн для політичної праці. Революційна ОУН створилася в час війни (1940–1941), кордони з огляду на воєнні дії були закриті й українці, які жили в західних країнах, не знали правди про те, чому в ОУН наступив розкол»²⁶.

У жовтні 1945 р. проведено т. зв. «малу нараду» ЗЦ. Назва, очевидно, вказує на те, що склад її учасників був значно вужчий від звичайної «ширшої наради». На її розгляд було винесено питання поточного характеру, які, однак, дають уявлення про динаміку як внутрішньоорганізаційного розвитку ЗЦ, так і зовнішньогромадської активізації: 1) справа пропаганди; 2) справа взаємовідносин «Пласту» і Юнацтва ОУН; 3) справа І. Багряного*; 4) призначення «урядуючого» заступника Голови ЗЦ; 5) створення Політичної колегії ЗЦ²⁷.

²⁴ Про постановку нашої роботи на еміграції... — Арк. 6–11.

²⁵ Там само. — Арк. 2.

²⁶ Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів... — С. 10.

* Очевидно, пов'язана зі створенням УРДП — за свідченням Є. Стахова, І. Багрянний образився, що його, як недостатньо перевіреного, не запросили до участі в нарадах членів ОУН, а тому вирішив заснувати власну партію.

²⁷ [Бандера С.]. З[акордонний] Ц[ентр]... — Арк. 3; Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони.

Зі зміною ситуації за кордоном та в Україні мінялась і попередня настанова Проводу ОУН щодо завдань закордонної організаційної мережі. Тепер він прийшов до переконання, що більшість членів, які опинилися за кордоном, повинні там залишатися та працювати на лінії потреб крайової визвольної боротьби. В Україну ж мають повертатися тільки окремі члени, яких потребуватиме Провід. Такий підхід диктували прагматичні розрахунки. Адже прибулим з-за кордону новим членам було важко пристосуватися до умов підпільної боротьби, тому вони наражались на смертельну небезпеку. Врешті, прибуття більшої кількості таких членів стало би великим тягарем і для самої мережі ОУН в Україні. У той же час, ставало зрозумілим, що в інтересах затяжної визвольної боротьби в Україні актуальною є потреба налагодити за кордоном систематичну зовнішньополітичну роботу та змобілізувати до праці українське еміграційне середовище. Для цього форми ЗЦ ОУН уже ставало недостатньо, а тому слід було розбудувати повноцінну мережу ОУН за кордоном²⁸.

Щоб виконати це завдання, в лютому 1946 р. у Мюнхені було скликано Треті ширші наради ЗЦ ОУН. Для участі в них запрошено всіх членів ОУН, «які були коли-небудь у Проводі ОУН, або її провідних клітин і краєвих формацій». На початку засідань Голова ЗЦ ОУН С. Бандера подав звіт за річну діяльність. Він виходив за рамки звичного звіту і включав «начерк загального пляну дальшої діяльності» та «проекти організаційного і виконного порядку»²⁹.

У звіті С. Бандера, не приділяючи значної уваги позитивам («загально здержуся, хай оцінкою будуть успіхи»), лишень коротко відзначив ті прикмети, які слід плекати серед членства і які поки що гальмувала організаційна машина, – «скора орієнтація, меткість і самочинна ініціатива деяких членів». Проте в критичній частині він висловив жорсткі оцінки чинному внутрішньоорганізаційному стану, вказавши на недогляди і хиби: 1) консерватизм щодо застосування нових методів праці та системи організації; 2) закритість («засклепювання») організації в самій собі і брак готовності здобувати нових людей і маси, а зокрема прихований спротив «східняченню», що свідчив про її старіння; 3) прихований опір активнішій участі організації у громадському житті (т. зв. «усуспільненню»); 4) майже повна відсутність пропагандивної праці; 5) втеча від реалій еміграційного життя і повсякчасне звертання до Краю для вирішення назрілих проблем; 6) наявність елементів організаційного розкладу у вигляді

²⁸ Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 2. – Арк. 736.

²⁹ Кричевський Р. (Льницький Р.) Організація Українських Націоналістів в Україні... – С. 20; [Бандера С.]. З[акордонний] Ц[ентр]... – Арк. 1.

т. зв. «демократизації», особистих амбіцій, фальші та забріханості (очевидно, закид у бік опозиційної групи) і одночасний занепад карності. На завершення цього критичного аналізу С. Бандера робить висновок: «З[акордонний] Ц[ентр] для практичного керівництва затяжкий [і є] потреба перебудови»³⁰.

Цікаві думки С. Бандери щодо подальших завдань організаційної мережі за кордоном висловлено у розділі «Начерк загального пляну дальшої діяльності». Як і на попередньому етапі, вся діяльність організації концентрувалася на трьох напрямках: зовнішньополітична дія, внутрішньоукраїнська політика та внутрішньоорганізаційний розвиток. Усі вони розглядаються через призму головного завдання – всебічного сприяння визвольній боротьбі в Україні. Висловлені тут думки С. Бандери скристалізовані і точні. У зовнішньополітичній праці – пропаганда української справи, налагодження зв'язків, пошук союзників з метою отримати від них політичну, військову і матеріально-технічну допомогу. У внутрішньоукраїнській політиці – керівне опанування громадського життя з метою використати українську еміграцію в ролі запільної бази й людського резервуару для крайової визвольної боротьби. Внутрішньоорганізаційний розвиток підпорядкований виконанню допоміжних для визвольної боротьби в Краю функцій – зв'язок, кадри, техніка, матеріали, пропаганда, вишколи, підготовка людського резерву. Організація за кордоном розглядається як резерв для крайової ОУН і повинна готувати кадри для виконання завдань у майбутньому: дипломатичних, військових, державного будівництва³¹.

У той же час, прогнозуючи можливі тенденції внутрішньоорганізаційного розвитку, С. Бандера висловлював слушні думки про закономірне поглиблення відмінностей між обома частинами ОУН – крайовою та закордонною. Адже при збереженні наявного стану все відміннішими ставатимуть функції, які вони виконують, і все відміннішими ставатиме той суспільний клімат, у якому формується членство обох частин ОУН. У кадровому плані вони отримуватимуть «два різні політичні продукти». С. Бандера попереджає, що з уваги на це постане проблема втримання внутрішньої єдності двох частин ОУН. Окрім того, що довше буде зберігатися наявне післявоєнне становище в світі, то більше знесилюватиметься ОУН в Україні, і то більшої ваги набиратиме організація за кордоном³².

³⁰ [Бандера С.]. З[акордонний] Ц[ентр]... – Арк. 4–5.

³¹ Там само. – Арк. 5.

³² [Бандера С.]. З[акордонний] Ц[ентр]... – Арк. 5–6.

Деталізовану програму дій закордонної мережі ОУН С. Бандера вибудовував на основі глибокого прогностичного аналізу розвитку національно-визвольної боротьби, розглядаючи при цьому три можливі варіанти: 1) уже поточного 1946 р. може розпочатися війна між колишніми союзниками; 2) міжнародне становище стабілізується на довший час; 3) в Україні вибухне національно-визвольний зрив. На кожен із цих варіантів він моделював поведінку ОУН в Україні та ті допоміжні завдання, які постануть перед організацією за кордоном. Вони детально розписані за кожним із трьох напрямів – зовнішньополітичним, внутрішньоукраїнським, внутрішньоорганізаційним – і є дуже цікавими для дослідника, оскільки дають змогу добре відчутти атмосферу післявоєнної (і в очікуванні нової війни) діяльності ОУН за кордоном та оцінити глибокий аналітичний розум і провідницький хист С. Бандери.

Однак, не знаючи, який із можливих варіантів стане дійсністю, С. Бандера пропонував виписати ті найважливіші завдання, виконання яких дасть змогу ОУН за кордоном перебувати в перманентній готовності до дії в умовах розгортання будь-якого із них: 1) внутрішньоорганізаційне зміцнення, розбудова й упорядкування структури; 2) вирішення внутрішніх засадничих справ – назва та програма закордонної структури, підготовка та проведення Великого збору ОУН; 3) здобуття симпатії до ОУН у широких еміграційних колах, а передусім у вихідців зі Східної України; 4) консолідація всіх українських політичних сил на еміграції на підтримку крайової боротьби; 5) прискорене формування Антибільшовицького блоку народів, нав'язання контактів із революційними організаціями інших поневолених народів, підготовка спеціалістів з міжнародних проблем; 6) матеріально-технічна підготовка та розгортання широкої пропагандистської кампанії; 7) відлагодження механізму широких зовнішньополітичних акцій; 8) політична активізація загалу української еміграції і витворення в ній стану постійної мобілізаційної готовності³³.

У процесі проведення Третіх ширших нарад ЗЦ ОУН з новою силою розгорілися дискусії, започатковані ще 1945 р. на Віденських нарадах. Перш за все, вони стосувалися принципів внутрішньої розбудови та керівництва Закордонних частин. «Лютнева Конференція 1946 р. виявила фермент незадоволення з того, що Провідник не узглядило постанов III Конгресу про демократичні засади влади

³³ [Бандера С.]. *З[акордонний] Ц[ентр]...* – Арк. 6–11.

(виніс [Л. Ребет –] Стар). Дискусія крутилася біля “демократія чи провідництво”», – згадує С. Ленкавський³⁴.

Як і на Віденській конференції, С. Бандера обстоював провідницький принцип керування в ОУН, незалежно від того, хто персонально посідатиме цей пост. «Я обороняв принципу провідництва в такому розумінні, як він прийнятий в нас II Рим[ським] ВЗ ОУН, тобто особливе виголошення провідницької ініціативи й відповідальності одиниці-провідника в погодженні з засадою колегіальної відповідальності і колегіальних рішень (більшістю), які зобов’язують провідника. Наш провідницький принцип, оформлений II-им ВЗ ОУН, не мав нічого спільного з фюрерством чи диктатурою і не колідував з засадами демократії. Бо провідник, вибраний загалом членів (через ВЗ), зобов’язаний придержуватися встановлених Збором законів, правил, приписів, виконує встановлені Збором постанови, напрямні і плян праці та відповідає перед ним», – пояснював він пізніше свою позицію. Аби відкинути підозри у власній амбітності, С. Бандера знову заявив, що визнає чинний правовий стан у керівництві ОУН, підпорядковується Голові Бюра Проводу Р.Шухевичу – «Туру» та не претендує ні на пост Провідника ОУН, ані на пост Провідника ЗЧ ОУН³⁵.

Ще в дискусіях під час проведення Віденської конференції Д. Ребет зробила закид С. Бандері, що умовою перебрання ним провідництва в ОУН є його відхід в Україну. Тоді С. Бандера висловив готовність перебраться в Край та підпорядкуватися Р. Шухевичу – «Туру». Тепер же, відмовляючись прийняти пост Голови проводу ЗЧ ОУН, він сам висловив намір перебраться в Україну. Однак на пропозицію В. Охрімовича – «Чужого» нарада ЗЦ винесла рішення, яким заборонила С. Бандері переходити до Краю. Аналогічну відмову на свій запит він отримав у листопаді 1946 р. також і від Проводу ОУН³⁶.

У кінцевому підсумку, Треті ширші наради ЗЦ ОУН постановили створити Закордонні частини ОУН (ЗЧ ОУН) та ухвалили їхній «Тимчасовий статут». Відповідно до нього, керівними органами ЗЧ ОУН визначено: Конференцію, Провід, Головного суддю, Головного контрольного. Провід складався з Голови та членів, що спільно здійснювали керування всією діяльністю ЗЧ

³⁴ [Зізнання Залужного-Ленкавського С. в справі «опозиції»]... – Арк. 2.

³⁵ [Зізнання Залужного-Ленкавського С. в справі «опозиції»]... – Арк. 2; Донат-[Бандера С.]. Мої зізнання [в справі «опозиції»]... – Арк. 4–5.

³⁶ [Зізнання Залужного-Ленкавського С. в справі «опозиції»]... – Арк. 2; Донат-[Бандера С.]. Мої зізнання [в справі «опозиції»]... – Арк. 3.

ОУН, відповідали за виконання постанов Великого збору та Конференції ЗЧ ОУН і були підзвітні їм та Проводові ОУН. Обрання першого Голови ЗЧ ОУН належало до компетенції ЗЦ ОУН, якщо іншого рішення не ухвалить Провід ОУН. Надалі ця компетенція передавалася Конференціям ЗЧ ОУН. Своєю чергою членів до Проводу ЗЧ ОУН на затвердження ЗЦ (а згодом – на затвердження Конференції) пропонував новообраний Голова. У період між Конференціями всі персональні зміни складу Проводу здійснював він сам на подання Голови. Члени Проводу несли відповідальність перед Головою, а йому належало право вирішувати термінові питання без погодження з ними, але з подальшою апробацією ухваленого рішення на найближчому засіданні Проводу. За «Тимчасовим статутом» ЗЦ ОУН обрав також Генерального суддю, який був зобов'язаний оберігати норми націоналістичної моралі та слідкувати за дотриманням справедливості, і Генерального контрольного, в чію компетенцію входив Загальний контроль за діяльністю ЗЧ ОУН. Вони ж обое, згідно з цим статутом, мали право скликати Конференцію³⁷.

Треті ширші наради ЗЦ ОУН ухвалювали також «Засади діяльності Організації» на найближчий час. Першочерговим завданням визначено «закріпити й розширити свої політичні позиції організатора й керівника визвольної боротьби українського народу та єдиної під сучасну пору революційної політичної сили України». Серед іншого, вирішено від цього часу вживати назву ОУН з додатком «самостійники-державники» (СД), «революціонери» (р) та з обов'язковими згадками про УПА й УГВР. При цьому УГВР визначено як «революційний найвищий державний орган України – його революційний парламент і, на противагу уряду УРСР – єдиним представником українського народу, секретаріат УГВР – як його революційний уряд, УПА – як революційну армію України. Особливої уваги приділено історичному трактуванню Українського державного правління (УДП), а оскільки мандат його Голови Я. Стецька був схвалений Національними зборами у Львові і плебісцитом у 10 областях України, то на пропозицію С. Бандери йому надано особливої політичної позиції в ОУН. З уваги на існування УГВР визнано, що «реаكتивування УДП з 1941 р. є неактуальним», та висловлено побажання: «Окремий акт може задокументувати, що

³⁷ Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 2. – Арк. 736–738; III Ширші наради Закордонного Центру ОУН // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Ф. 2004. – Арк. 53–54; Тимчасовий Устав (Статут) Закордонних Частин ОУН // Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. – Б. ф. – Арк. 1.

мандат Голови УДП перейшов на УГВР, як буде політично доцільно в той спосіб скріпити правну позицію УГВР, або заманіфестувати тяглість та політичну єдність між УДП і УГВР»³⁸.

Під час Третіх ширших нарад перед їхніми учасниками було відчитано реферат «Міжнародна політична ситуація, її розвоєві тенденції та можливості і положення української справи». Спеціальним розділом постанов нарад виокремлено «Зовнішньо-політичні висновки» до вказаного реферату. В них, зокрема, Другу світову війну охарактеризовано як типову імперіалістичну війну за бази сировини та ринки збуту, що зумовило й відповідні наслідки. Після її завершення загострилися суперечності між «великодержавами» Заходу та більшовицьким СРСР. США, вийшовши з війни наймогутнішою державою світу, вибудовує та реалізує в ньому панамериканські плани. США цікавиться Європою з точки зору її ресурсів та протистояння з СРСР коштом Європи. Натомість Англія, відчуваючи загрозу своїм інтересам з боку СРСР, потребує мати США за природного союзника. Поневоливши низку країн Європи, СРСР втягнувся в придушення їхніх національно-визвольних рухів і в той же час відчуває гострі труднощі внутрішнього характеру. В цих умовах українська національно-визвольна боротьба, як і в роки Другої світової війни, залишалася головною загрозою для СРСР і могла стати в центрі уваги всього зацікавленого в розвалі СРСР світу³⁹.

Формуючи персональний склад керівних органів відповідно до нового статуту, Треті ширші наради ЗЦ ОУН першим Головою ЗЧ ОУН обрали С. Бандеру, а за його поданням сформували такий склад проводу: С. Ленкавський, Я. Стецько, М. Климишин, М. Лебідь, В. Охримович, М. Прокоп. На посаду Головного судді ЗЧ ОУН обрано Л. Ребета. Усі ухвалені рішення підлягали апробації Проводом ОУН і були надіслані йому. У липні 1946 р. вони були затверджені, інформація про це надійшла до ЗЦ ОУН восени цього ж року, і з того часу він остаточно припинив своє існування, а на його місці почали діяти ЗЧ ОУН⁴⁰.

З цього часу ОУН(р) структурно ділилася на дві частини – ОУН в Україні та ЗЧ ОУН в еміграції. Кожна з них мала окремий провід.

³⁸ III Ширші наради Закордонного Центру ОУН... – Арк. 55–57; Стецько Я. Спогади... – Арк. 51.

³⁹ III Ширші наради Закордонного Центру ОУН... – Арк. 57–62.

⁴⁰ Мірчук П. Революційний змаг за УССД. – Т. I. – 222 с.; Т. II. – 1987. – С. 155–156; Мірчук П. Нарис історії ОУН. – Т. 2. – Арк. 736–738; III Ширші наради Закордонного Центру ОУН. – Арк. 53; Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони... – С. 218–219.

Однак спільними керівними органами для обох частин залишалися Великий збір ОУН та Провід ОУН.

У підсумку, з викладеного матеріалу випливає, що в початкових планах Проводу ОУН не було передбачено створення її широкої мережі за кордоном. Завдання представництва, яке він вислав за кордон, зводилося до налагодження зовнішньополітичних контактів та організації повернення на Україну тих членів ОУН, що під впливом обставин воєнного часу там опинилися. При цьому Провід ОУН не передбачав, що в німецькому ув'язненні виживе та перед закінченням Другої світової війни вийде на волю достатньо велика група членів ОУН, які займали в ній провідні посади в довоєнний період, а зокрема і з числа тодішніх найвищих керівників, – Голова Проводу С. Бандера та його заступники Я. Стецько і С. Ленкавський. Результатом зустрічі та спільних нарад провідних членів ОУН обох категорій (тих, що прибули на доручення Проводу ОУН з України, і тих, що вийшли з німецького ув'язнення) стало створення в лютому 1945 р. ЗЦ ОУН. Такий керівний орган не був передбачений чинним устроєм ОУН, однак у тогочасній ситуації став компромісною формою поєднання в одній інституції тих провідних кадрів, що опинилися на еміграції. Акцент на керівній ролі інституції вказував, що початково ЗЦ зосереджувався на виконанні окреслених вище завдань Проводу ОУН. Створена ним мережа осередків ОУН за кордоном стала результатом організаційного впорядкування наявних там членів, але тоді ще не йшлося про цілеспрямоване нарощування членства та розширення структури. Однак розвиток ситуації привів ЗЦ ОУН до переконання, що за кордоном доцільно творити повноцінну організаційну мережу. Свою початкову настанову щодо закордонного членства змінив і Провід ОУН. Так, на базі ЗЦ ОУН та упорядкованої його силами мережі в лютому 1946 р. було створено Закордонні частини ОУН.

Розкриття історії ЗЦ ОУН, як першого етапу у формуванні ЗЧ ОУН, дає перспективу для подальшого дослідження історії ОУН післявоєнного еміграційного періоду.

Віталій МАНЗУРЕНКО

ЛИЦАРІ НАЙВИЩИХ БОЙОВИХ НАГОРОД УПА В НАКАЗАХ ГВШ

Донедавна широкому загалові дослідників історії УПА було відомо тільки шість наказів Головного військового штабу (ГВШ) УПА, що охоплюють період 1944–1952 рр. Перших три, а саме: ч. 1/44 від 23.01.1944 р. (вказівки щодо роботи військових штабів), ч. 2/44 від 26.01.1944 р. (про старшинські іменування й інші персональні справи) та ч. 3/44 від 27.01.1944 р. (про встановлення й наділювання військових відзначень), – були надруковані в першому томі «Літопису УПА»¹. Наказ ч. 2/49 від 29.08.1948 р. про часове припинення діяльності всіх підвідділів і штабів УПА з кінцем 1949 р. був розміщений у першому довіднику Петра Содоля «Українська Повстанча Армія, 1943–49»². Наказ ч. 1/51 від 25.07.1951 р. (про підвищення у військових ступенях та нагородження) надруковано у «Військово-історичному альманасі» Центрального музею Збройних Сил України³. Останній опублікований наказ – ч. 5/52 від 14.10.1952 р. про вшанування пам'яті бійців і командирів УПА, які полягли смертю героїв у боротьбі за визволення українського народу, було розміщено в фотоальбомі «Армія безсмертних»⁴. Утім, автор не відкидає можливості, що в цей період були зроблені також окремі публікації інших наказів ГВШ УПА чи їхніх фрагментів.

Серед нещодавно віднайдених у Державному архіві СБУ документів, виявлено 31 наказ ГВШ УПА⁵ періоду від 1944 до 1952 рр., серед яких – шість уже відомих. Якою ж була загальна кількість наказів четвертого організаційно-персонального відділу ГВШ за вказаний період, встановити не вдалося. Серед знайдених документів відсутні накази ч. 1/45 від 25.04.1945 р. та ч. 2/45 від 27.04.1945 р.,

¹ *Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1989. – Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація; книга перша: Початки УПА; документи і матеріали. – С. 164–167.*

² *Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – С. 59.*

³ *Кучерук О. Нововиявлені документи до історії нагород УПА // Військово-історичний альманах. – Київ, 2002. – № 2 (5). – С. 159–160.*

⁴ *Армія безсмертних. Фотоальбом повстанських світлин / Упор. В. В'ятрович та ін. – Львів, 2002. – С. 13–19.*

⁵ *Державний архів Служби безпеки України (далі – ДАСБУ). – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 60.*

котрі зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України⁶. Тут немає також наказу з числом 4/44, який мав би бути виданий між лютим і червнем 1944 р.

Зробивши аналіз віднайдених наказів, можемо ствердити, що найбільше їх було видано 1944 р. – 9 або 10. Точну кількість вказати неможливо, тому що лишається невідомим, чи існував наказ ч. 4/44. У наступних роках кількість наказів за рік коливається від двох до п'яти. По два накази було в 1946, 1950 та 1951 рр. По три – в 1947, 1948 та 1949 рр. Чотири – в 1945 рр. та п'ять – у 1952 р. Кількість наказів за рік залежала не тільки від активності повстанців, але й від тих умов, у яких провадилось штабову документацію. Більшість наказів, а саме 18, складаються з двох частин: номінації (підвищення у військових ступенях) та відзначення (нагородження). Чотири накази були присвячені тільки підвищенню у військових ступенях, один – тільки нагородженню. Також треба зауважити, що накази ГВШ УПА, в яких подається номінація та відзначення, крім наказу ч. 1/45*, склалися на основі постанов Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Це пояснюється тим, що винятково цей орган мав право надавати найвищі нагороди УПА й номінувати на ступені від майора до генерала.

Отже, відзначення повстанців найвищими нагородами УПА, а саме Золотим хрестом заслуг, Золотим хрестом бойової заслуги 1-го та 2-го класів і Срібним хрестом заслуги здійснювали наказом ГВШ УПА, який, своєю чергою, складали на основі постанови УГВР. Це стосується практично всіх наказів, котрі складаються як з номінації та нагородження повстанців, так і окремо з нагородження, за винятком наказу ч. 1/45, про що мовилося вище. Для того щоб зрозуміти систему надання бойових нагород УПА, треба звернутися до наказу ч. 3/44. У ньому чітко вказано, що військове відзначення першого ступеня – Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу та військове відзначення другого ступеня – Золотий хрест бойової заслуги 2-го класу надає УГВР на внесок Головного командира (ГК) УПА. Те саме сказано і щодо Золотого та Срібного хрестів заслуги, їх теж надає УГВР на внесок ГК УПА. З цього випливає, що процедура виглядала так: ГК УПА отримував від

⁶ Центральный державный архив вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32.

* «[...] в наказі 1/45 постановою УГВР не є вказана, хоч така мала бути. Беручи до уваги, що у наказі 2/45 подається постанова УГВР від 22 квітня 1945 року, треба припускати, що це також повинно відноситися до наказу 1/45. “Перебийніс” просто забув це вписати» (приватний лист П. Содоля до автора. Нью-Йорк. 16.12.2005 р.).

підлеглих командирів проект до відзначення нагородами вояків УПА і, зробивши зауваження, подавав пропозиції до УГВР. Керівництво УГВР їх розглядало, а відтак подавало в постанові УГВР псевда, і дуже рідко – справжні прізвища, відзначених тільки найвищими нагородами УПА. А вже на основі постанови готували черговий наказ ГВШ УПА.

Розгляньмо процедуру на прикладі Лева Футали – «Лагідного» та Михайла Дуди – «Громенка». У колекції ім. Петра Потічного є копія документа «Проект до відзначення вояків УПА з В[ідтинка] – «Лемко»»⁷, де стоїть власноручний підпис командира Военної округи (ВО) 6 «Сян» Мирослава Онишкевича – «Зигмунта»*. Документ потрапив до колекції з Архіву Міністерства безпеки Польщі і складається з таблиці, що має такі позиції: «Ступінь і псевдо», «Функція в УПА», «Проект» (тобто подання до нагородження) та «За що [нагороджений]». 5 лютого 1946 р. Мирослав Онишкевич надіслав «Проект до відзначень» ГК УПА Романові Шухевичу, де запропонував нагородити «сотника-політвиховника «Лагідного» Золотим Хрестом I ступеня та командира відділу «Громенка» Золотим Хрестом II ступеня»**. Роман Шухевич, своєю чергою, подав клопотання до УГВР, яке, на жаль, не збереглося до нашого часу. Відомо, що тоді Роман Шухевич був також головою Генерального секретаріату УГВР та генеральним секретарем Військових справ УГВР, тому його подання могло мати як письмову, так і усну форму. Уже 8 лютого 1946 р. було ухвалено постанову УГВР про надання відзначеним нагород, які запропонував командир Закерзонської ВО 6 «Сян» М. Онишкевич. 15 лютого цього ж року в наказі ч. 1/46 було оголошено про нагородження Лева Футали – «Лагідного» Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу та Михайла Дуди – «Громенка» Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу⁸. Як згадує відповідальний секретар «Літопису УПА» професор Петро Потічний – «Малий» («Воробчик»), у той час – стрілець сотні «Громенка»: «Нас поставили в каре і перед строєм оголосили наказ, в якому вказувалося про нагородження «Лагідного» Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу та

⁷ *The Peter J. Potichty Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine // Robarts Library, University of Toronto.*

* Командир ВО 6 «Сян» Мирослав Онишкевич мав різні псевда, серед них: «Олег», «Богдан», «Орест» та «Білий». Псевдо «Зигмунт» уживалося порівняно рідко.

** «[...] Золотим Хрестом I ступеня та [...] Золотим Хрестом II ступеня [...]» – так в оригіналі. У цьому випадку в проекті до відзначення не вказано, яким саме Хрестом слід провести нагородження. Також, помилково вжито слово «ступінь» замість «клас».

⁸ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 60. – Арк. 251–252.

«Громенка» Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу. Самих нагород не надавали, так як на той час були відсутні нагородні знаки». Отже ми бачимо, що шлях від представлення до високої нагороди і до відзначення в наказі, незважаючи на тяжкі умови підпілля 1946 р., долалося всього за десять днів.

Подібні проекти відзначень краєві командири і далі подавали ГК УПА. В архіві СБУ вдалося відшукати ще одне подання командира ВО 6 «Сян» М. Онишкевича від 28.05.1946 р., цього разу підписане псевдом «Олег». Серед п'яти відзначених тільки одного повстанця – старшого стрільця «Петю» – було представлено «до Золотого хреста II ступеня»*.

У попередньому проекті відзначень М. Онишкевич у колонці «За що» дуже коротко подавав перелік особливих заслуг. Стосовно М. Дуди – «Громенка» було вказано: «За вміле кермування в[ід]д[ілом] мимо ранення. Гляди опер[аційні] звіти під «У[дарник]-2» з 22.10.45 р.»⁹, а стосовно Л. Футали – «Лагідного» ще стисліше: «Гляди залучник-відпис з VIII/45»¹⁰.

У нововиявленому проекті відзначень вказано, що старшого стрільця бойовика РБСБ** «Петю» представлено до відзначення «за те, що в акції на в[ійсько]п[ольське] в с[елі] Кузмині 22.X.45 [року] дав доказ своєї відваги. Разом з роєм боевиків ліквідує вороже кулеметне гніздо та здобуває особисто в рукопашнім бою кулемета. Зводить сам особисто нерівний бій з в[ійськом]п[ольським] та вбиває з «півкрісівки» 12 п[ольських] вояків. З акції виходить разом з боевиками цілим. Серія ворожого кулемета пошарпала йому блюзу, светер і попарила шкіру. 24.X.45 [року] з 3 боевиками стрічає групу в[ійська]п[ольського], в числі 20 осіб, з якими зводить бій та вбиває 5 вояків групи в[ійська]п[ольського] 29.IX.45 [року] в часі палення доколичних сіл Бірчі, вміло провадить чоту СКВ*** та БСБ**** двічі відкидаючи ворога з його бункрів»¹¹. Серед виявлених наказів ГВШ УПА не вдалося відшукати того, який би стосувався старшого

* «[...] Золотим Хрестом II ступеня [...]» – так в оригіналі. У цьому проекті до відзначення також не вказано, яким саме Хрестом провести нагородження. Слово «ступінь» теж помилково вжито замість слова «клас».

⁹ The Peter J. Potichty Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine.

¹⁰ Там само. Інформацію щодо залучника – відпису див.: Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2001. – Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-й «Лемко»: Лемківщина і Перемишляна (Документи і матеріали). – С. 446–448.

** РБСБ – районна бойка Служби безпеки (СБ).

*** СКВ – самооборонні кушові відділи.

**** БСБ – бойка СБ.

¹¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 47. – Арк. 6.

стрільця «Петі», нагородженого Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу. Це свідчить про те, що подання або не дійшло до ГК УПА, або заслуги старшого стрільця «Петі» не було визнано достатніми для нагородження бойовою нагородою УПА такого високого класу.

Керівництво ОУН і військове керівництво УПА весь час удосконалювало нагородну систему УПА. Про це свідчить наступний документ – лист від 1 жовтня 1946 р. за підписом Ярослава Мельника – «Роберта»¹², Крайового провідника ОУН Карпатського краю до «Нечая»*, де наведено зразок проекту-подання для внесення кандидатів на відзначення нагородами УПА. Тут ми бачимо чітко розроблений зразок проекту до подання з інформативними колонками: «Псевдо кандидата», «Функційне становище», «Округа або к[оманда] В[і]д[тин]ка», «Пропозиція відзнач[ення]», «Факти особливих заслуг». Одночасно цим документом керівництво ОУН прирівнювало членів ОУН до вояків УПА при відзначенні нагородами.

Незважаючи на те, що керівництво розробило зразок проекту-подання, краєві командири і далі складали їх у довільній формі. В архіві СБУ вдалося відшукати «Лист учасників УПА та членів революційного підпілля, яких пропонується нагородити», поданий у липні 1950 р. та підписаний невстановленим командиром із псевдом «Харчук». Із двадцяти кандидатів тільки одного повстанця – старшого вістуна «Дуба» – було представлено до Золотого хреста бойової заслуги (без зазначення класу нагороди).

Ось як це подано в клопотанні: «Сл[авної] п[ам'яті] ст[арший] віст[ун] ДУБ, літ около 40, від 1944 р[оку] був командиром СКВ в районі Большівці, згинув по геройські 1947 р[оку]. Під його командою СКВ звів цілий ряд переможних боїв з переважаючими силами большевиків, здобув три ППС, кілька кулеметів, пістолетів та іншу зброю та військовий виряд. Найголовніший його бій був в 1945 р[оці], в якому сл[авної] п[ам'яті] Дуб зі своїм СКВ (около 30 осіб) розгромив роту «Рубахи» з р[айо]ну Підгайці, здобуваючи при тому три ППС та іншу зброю, а також три осідлані коні. В тому бою СКВ не мав жодних втрат. По геройськи пробився сл[авної] п[ам'яті] Дуб з криївки, яку були обложили 6 большевиків. В криївці був Дуб з двома босвиками. Большевики відкрили вхід та почали кричати щоб

¹² ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 47. – Арк. 12.

* Лист «Роберта» адресований одному з безпосередніх підлеглих теренових провідників. На той час у крайового провідника ОУН Карпатського краю дійсно був безпосередній підлеглий «Нечай» – окружний провідник Дрогобиччини Іван Лаврів (приватний лист В. Мороза до автора. Львів. 01.09.2003 р.).

ті виходили. Дуб моментально укладає план виходу. Одного посилає на гору, нібито він здався. Коли цей виліз і трьох більшовиків зайнялося коло нього, щоб його зв'язати, тоді вискакує сам Дуб з автоматом і дає чергу по тих більшовиках. Большевики почали втікати. Тоді цей, що його вязали, схопив від одного з большевиків ППШ і відкрив вогонь по більшовиках, що були на боці на стійці з кулеметом. В міжчасі вискакує третій і теж відкрив вогонь по большевикам. У висліді трьох большевиків було вбитих, а іншим трьом вдалося втечи мабуть пораненими. Підпільники здобули 1 кулемет, 1 ППШ та 1 кріс і наган і навіть ніхто з них не був ранений»¹³.

Це подання дійшло до командування УПА, і в наказі ч. 2/50 від 30.07.1950 р. серед нагороджених Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу було вказано старшого вістуна «Дуба». Враховуючи, що «Лист учасників УПА та членів революційного підпілля, яких пропонується нагородити» був датований липнем 1950 р. (не вказано, якого саме дня), рішення УГВР про нагородження – 25 липня цього ж року, а наказ ГВШ УПА – 30 липня, можна стверджувати, що від представлення до оголошення в наказі про відзначення минуло не більше 25 днів. Це вказує на те, з якою відповідальністю ставилося командування УПА, а зокрема ГК УПА Василь Кук, до своєчасного відзначення повстанців бойовими нагородами.

Аналізуючи списки нагороджених Золотим хрестом заслуги (зведено в Таблиці № 1), вдалося встановити, що згідно з виявленими наказами четвертого організаційно-персонального відділу ГВШ УПА цією найвищою нагородою було відзначено тільки 31 повстанця. Їхнє нагородження проведено, починаючи від 11.10.1945 р. (наказ ч. 4/45). Першим Лицарем у списку відзначених Золотим хрестом заслуги, згідно з цим наказом, підписаним ГК УПА Романом Шухевичем – «Тарасом Чупринкою», стоїть Микола Козак – «Смок», крайовий референт СБ Північно-Західних Українських Земель (ПЗУЗ), майор СБ*. Наступна нагороджена – Олена Мостович – «Верба», організатор і керівник Українського

¹³ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 61. – Арк. 73–77.

* Козак Микола – «Смок» («Вівчар», «Чупринка», «Богдан», «Петро»; 1914–08.02.1949). Народився в с. Рахія Долинського р-ну Івано-Франківської обл. Член ОУН від 1934 р., політичний в'язень польських тюрем (1937–1939), повітовий провідник ОУН на Лемківщині (1940–1941), член похідних груп ОУН (літо 1941), окружний провідник ОУН у Хмельницькій області (1941–1942), організаційний референт і обласний провідник ОУН Вінницької області (1942–1943), крайовий референт СБ Осередньо-Східних Українських земель (ОСУЗ) (1944), крайовий референт СБ ПЗУЗ (1945), крайовий провідник ОУН ПЗУЗ (1948–1949). Майор СБ. Загинув біля с. Пітушків Млинівського р-ну Рівненської обл. у бою зі спецгрупою МГБ.

Червоного хреста на ПЗУЗ, член крайового проводу ОУН ПЗУЗ*. Останнім у кагорті Лицарів, нагороджених Золотим хрестом заслуги, згідно з наказом ч. 3/52 від 12.10.1952 р., підписаним останнім ГК УПА Василем Куком – «Василем Ковалем», опинився Яків Бусел – «Київський», заступник командира групи УПА-«Північ», начальник шостого політвиховного відділу Крайового військового штабу (КВШ), підполковник**.

Відзначення Головного Командира УПА Романа Шухевича Золотим хрестом заслуги відбулося згідно з постановою УГВР від 07.07.1950 р.¹⁴. У цьому випадку, як виняток, наказу ГВШ УПА на його нагородження не було. Це пов'язано з тим, що Роман Шухевич загинув 05.03.1950 р., а Василь Кук був призначений ГК УПА 08.07.1950 р., а отже протягом чотирьох місяців в умовах підпілля проходило відновлення та реорганізація діяльності ГВШ УПА. Тому наступне число наказу (1/50) підписав останній ГК УПА Василь Кук аж 28.07.1950 р.

Серед Лицарів, нагороджених Золотим хрестом заслуги не вдалось ідентифікувати лише одного повстанця – «Ата». Відомо тільки, що він мав ранг поручника-політвиховника, був окружним провідником ОУН на північній Рівненщині та заступником провідника Рівненської області Анатолія Маєвського – «Уліяна»¹⁵.

Серед повстанців, нагороджених Золотим хрестом заслуги, шестеро мали ранг генерала, чотирнадцятеро – ранг старшин, одинадцятеро військових ступенів не мало. Згідно з наказом ч. 3/44, «за особливу працю для Українських Збройних Сил військові і

* Мостович Олена – «Верба» (1915(?) – 13.02.1945). Народилася в с. Малин Млинівського р-ну Рівненської області. З родини священника Української автокефальної православної церкви. Провідниця жіночої сітки ОУН на ПЗУЗ (1941–1943), організатор і керівник УЧХ на ПЗУЗ, член крайового проводу ОУН ПЗУЗ (1943–1945), довірена особа Д. Клячківського. Загинула біля с. Оржів Рівненського р-ну Рівненської обл. в бою зі спецгрупою НКВД. Посмертно нагороджена УГВР Золотим хрестом заслуги.

** Яків Бусел – «Київський» («Галина», «Дніпровий», «Шахтар»; 1910(?) – 15.09.1945). Народився в м. Клевані Рівненської обл. Член ОУН, організаційний референт Крайової езекутиви (КЕ) ПЗУЗ (1935–1937), кількарізний в'язень польських тюрем, член осередку пропаганди ОУН у Кракові (1940–1941), керівник крайової референтури пропаганди та редактор усіх підпільних видань на ПЗУЗ (1941–1944), начальник політвиховного відділу КВШ групи УПА-«Північ» (1943–1944), заступник крайового провідника ПЗУЗ та заступник крайового командира групи УПА-«Північ» (1944), начальник політвиховного відділу ГВШ УПА (1944–1945). Загинув у с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. в бою з підрозділом Внутрішніх фйськ (ВВ) НКВД.

¹⁴ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 60. – Арк. 179.

¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали. – С. 47.

цивільні особи можуть одержати військове відзначення – Хрест Заслуги відповідної кляси»¹⁶. Отже, це вказує на те, що Хрестами заслуги нагороджували всіх активних учасників національно-визвольної боротьби, незалежно від того, чи були вони військовиками, чи цивільними.

Золотий хрест заслуги надавали повстанцям у виняткових випадках. Порівняно з іншими нагородами УПА, це відзначення отримала невелика кількість повстанців. ГК УПА Роман Шухевич за шість років відзначив Золотим хрестом заслуги всього чотирнадцять повстанців, останній Головний командир УПА Василь Кук за три роки – шістнадцять. Р. Шухевич отримав цю нагороду посмертно, згідно з постановою УГВР від 1950 р. За роками кількість нагороджених була такою: 1945 р. – 8 нагород, 1946 – 4, 1947 – 1, 1949 – 1, 1950 – 4, 1951 – 5, 1952 – 8. Останнє нагородження, згідно з наказом ч. 3/52 від 12.10.1952 р., було приурочено святкуванню десятиріччя УПА. За цим наказом п'ятеро вищих командирів УПА – Яків Бусел, Ростислав Волошин, Дмитро Грицай, Дмитро Клячківський та Дмитро Маївський – отримали Золотого хреста заслуги посмертно. Цю ж нагороду було надано Івану Климову за значний внесок у розвиток визвольного руху до 1942 р.

Згідно з наказами четвертого організаційно-персонального відділу ГВШ УПА, Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу було відзначено 40 повстанців (Таблиця № 2). Треба зауважити, що саме цією нагородою в УПА було проведено найперше нагородження. Згідно з наказом ч. 1/45 від 25.04.1945 р., першими Лицарями нагород УПА стали хорунжий Дмитро Карпенко – «Яструб», командир куреня «Верховинці» ВО 3 Лисоня* та хорунжий Дмитро Пелип – «Євшан», командир куреня «Галайда» ВО 2 «Буг»**. Останній Лицар, нагороджений Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу, згідно зі святковим наказом ч. 3/52, – це

¹⁶ Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 1. – С. 165.

* Карпенко Дмитро – «Яструб» (1917 – 17.12.1944). Народився в Полтавській обл. Стрілець у курені УНС «Гайдамаки» (серпень 1943), командир сотні «Сіроманці» ВО «Лисоня» (початок 1944), командир куреня ВО «Лисоня» (вересень 1944). Загинув під час нападу на районний центр Нові Стрілища Жидачівського р-ну Львівської обл.

** Пелип Дмитро – «Євшан» (1910 – 07.11.1944). Народився в с. Голо-Равське (нині Равське) Жовківського р-ну Львівської обл. Член ОУН, організатор та командир бойовки в околиці Рави-Руської (1943), командир сотні «Галайда» ВО 2 «Буг» (від квітня 1944), командир куреня (від серпня 1944), підвищений ГВШ до хорунжого (01.10.1944), підвищений ГВШ до поручника (15.10.1944). Важко поранений у бою (04.11.1944), помер від ран біля с. Яструбичі Радеківського р-ну Львівської обл.

майор Василь Процюк – «Кропива», шеф КВШ групи УПА-«Південь»*.

Відзначення ГК УПА Романа Шухевича Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу також відбулося згідно з постановою УГВР від 07.07.1950 р.¹⁷ І в цьому випадку, як виняток, наказу ГВШ УПА на його нагородження не було. Тільки Р. Шухевич, як ГК УПА, посмертно отримав за одною постановою УГВР дві найвищі нагороди УПА – Золотий хрест заслуги та Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу.

Серед сорока нагороджених Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу вдалося ідентифікувати тільки 23 повстанців. Така невелика кількість ідентифікованих пов'язана з тим, що цією нагородою відзначено не лише вищий старшинський склад УПА, а й підстаршинський. Якщо прізвища та імена відомих повстанських командирів були знані широкому загалові, то підстаршинський склад УПА був відомий здебільшого за псевдами, чого вимагала суворі конспірація.

З-поміж сорока повстанців, нагороджених Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу, один (Р. Шухевич) мав звання генерала, 23 – старшинські, 8 – підстаршинські, а звань 8 повстанців не встановлено («А», «Журавель» – «Костя», «Лилик», «Максим» – «Сухий», «Ромко», «Тарас», «Ярко» та «Ярошенко»). З огляду на те, що це були члени підпілля та СБ, військових ступенів вони могли і не мати.

Згідно з наказом ч. 3/44 Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу міг «одержати кожний вояк УПА без різниці в ранзі і функції за бойові заслуги підчас своєї служби в рядах УПА»¹⁸. Це доводить, що Хрести бойової заслуги надавали до червня 1947 р. винятково військовикам. У наказі ч. 1/47 від 05.06.1947 р. вже вказано: «[...] з огляду на це, що багато членів ОУН та інших цивільних осіб, що беруть чинну участь в українським визвольно-революційнім русі, відзначилося героїзмом в боях, та повною посвятою в праці для визвольної справи, рішенням УГВР від дня 30.[0]5.47 р. поширю-

* *Процюк Василь – «Кропива» (1914 – 13.05.1944). Народився в с. Городилівці Сокальського р-ну Львівської обл. З родини селян. Член ОУН, командир сотні кременицького куреня (весна 1943), начальник вишкільного відділу штаб ВО «Богун» (листопад 1943), командир оперативної групи «Схід» групи УПА-«Південь» (від лютого 1944), заступник командира та шеф КВШ групи УПА-«Південь», член крайового проводу ОУН ОСУЗ (від березня 1944). Загинув у с. Кордишів Шумського р-ну Тернопільської обл. в бою з підрозділом ВВ НКВД.*

¹⁷ ДА СБУ. – Ф.13. – Спр. 376 – Т. 60. – Арк. 179.

¹⁸ *Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 1. – С. 165.*

ється надавання усіх відзначень УПА теж на ці особи»¹⁹. Після цього наказу бойовими нагородами УПА стали відзначати і військовиків, і цивільних осіб, що теж простежується в наступних наказах ГВШ.

Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу надавали повстанцям, як і Золотий хрест заслуги, у виняткових випадках. ГК УПА Роман Шухевич за шість років відзначив цією нагородою всього 12 повстанців, останній ГК УПА Василь Кук за три роки – 22 повстанців. ГК УПА Роман Шухевич отримав цю нагороду посмертно за постановою УГВР від 1950 р. За роками кількість нагороджених була такою: 1945 р. – 7 нагород, 1946 – 4, 1947 – 1, 1948 – 5, 1949 – 3, 1950 – 9, 1951 – 6, 1952 – 7. Троє повстанців, а саме Василь Процюк – «Кропива», Микола Свистун – «Ясен»* та Іван Хома – «Богдан»** були нагороджені двічі. Перший Золотий хрест бойової заслуги 1-го класу Василь Процюк – «Кропива» та Микола Свистун – «Ясен» отримали згідно з наказу ч. 4/45 від 11.10.1945 р., підписаним Романом Шухевичем. Другий – згідно з наказом ч. 3/52, підписаним останнім ГК УПА Василем Куком. Можливо, при складенні наказу ч. 3/52 ГК УПА Василю Куку не було відомо про наказ ч. 4/45, і це привело до подвійного нагородження. Також треба мати на увазі, що за попередні визначні заслуги у боротьбі за незалежність України Василь Процюк – «Кропива» та Микола Свистун – «Ясен» були нагороджені вдруге в святочному наказі ч. 3/52 до десятиліття УПА.

Що ж до подвійного нагородження Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу третього повстанця, Івана Хоми – «Богдана», жодних сумнівів немає. Першого Золотого хреста бойової заслуги 1-го класу йому було надано за те, що як заступник провідника кур'єрської групи УГВР у листопаді 1949 р. він прибув до Західної Німеччини з кур'єрською поштою, а в травні 1950 р. успішно десантувався в Україні зі зворотньою поштою від Закордонного представництва УГВР до УГВР та Проводу ОУН. У серпні цього ж

¹⁹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376 – Т. 60. – Арк. 254 – 254 зв.

* Свистун Микола – «Ясен» (1912 – 08.12.1944). Народився в с. Одрове Радехівського р-ну Львівської обл. Член УВО (від 1928), ОУН (від 1929), політичний в'язень польських тюрем (1930, 1933–1936, 1939), командир куреня УПА на ПЗУЗ (1943), оперативний старшина КВШ групи УПА-«Південь» (1944), головний командувач Гурбенського бою (24.04.1944), заступник командира та шеф КВШ групи УПА-«Південь» (від травня 1944). Через зраду місця постою загинув під час бою в Обгівському лісі Здолбунівського р-ну Рівненської обл., стріляючи до останніх набоїв, а важко ранений в ноги розірвав себе гранатою.

** Хома Іван – «Богдан» (21.12.1920–27.06.1975). Народився в с. Малковичі Городецького р-ну Львівської обл. З родини селян. Член Юнацтва ОУН (від 1938), референт СБ Самбірського р-ну (1945–1948), заступник провідника кур'єрської групи УГВР на Захід (1949). Помер у Нью-Йорку, США.

року Петро Федун – «Полтава» відправив його кур'єром на Захід. Івана Хома успішно перетнув чотири кордони і в жовтні 1950 р. доставив пошту, за що був нагороджений повторно.

При складенні Таблиці № 2 виникло питання стосовно ідентифікації особи «Максима». Таке псевдо мали Іван Литвинчук – крайовий командир групи УПА-«Північ» та Роман Кравчук – заступник провідника ОУН на ПЗУЗ. У таблиці було вирішено подати Романа Кравчука на основі того, що в наказі ч. 1/52 від 20.06.1952 р. Золотим хрестом заслуги нагороджено двох повстанців – полковника «Полтаву» та полковника «Максима». Відомо, що Петро Федун – «Полтава» та Роман Кравчук – «Максим» загинули в один день (22.12.1951 р.) в одному (Рогатинському) районі Івано-Франківської області. Тому вірогідно, що названий у наказі полковник «Максим» – це Роман Кравчук.

Останнє нагородження Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу (наказом ч. 3/52) було приурочено до святкування десятиріччя УПА. За цим наказом п'ятеро перших командирів УПА – Василь Івахів, Сергій Качинський, Дмитро Корінець, Василь Процюк та Микола Свистун – отримали нагороду посмертно.

Аналізуючи дані щодо нагороджених Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу (Таблиця № 3), ми встановили, що згідно з наказом ГВШ УПА ним нагороджено 32 повстанців. Треба зауважити, що цією нагородою відзначили на 8 повстанців менше, ніж Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу, хоч вона й нижча за класом. За наказом ч. 1/45 від 25.04.1945 р. першими Лицарями Золотого хреста бойової заслуги 2-го класу стали майор Федір Польовий – «Поль», командир старшинської школи «Олені» групи УПА-«Захід»* та поручник Іван Бутковський – «Гуцул», командир ВО 4 «Говерля» групи УПА-«Захід»**. Останній Лицар Золотого

* Польовий Федір – «Поль» (1913 – 15.10.1944), Народився на Кременеччині Тернопільської обл. Командир підстаршинської школи (літо 1943), начальник вишкільного відділу КВШ групи УПА-«Північ» (від серпня 1943), командир старшинської школи «Лісові чорти» (від жовтня 1943), командир куреня старшинської школи «Олені» (від квітня 1944). Загинув біля с. Липа Долинського р-ну Івано-Франківської обл. в бою з частинами військ НКВД.

** Бутковський Іван – «Гуцул» (02.05.1910 – 05.07.1967). Народився в Сколе Львівської обл. Член УВО та ОУН, політв'язень польських тюрем, командир сотні Карпатської Січі (1938–1939) в ранзі хорунжого, командир вишкільного куреня «Чорні чорти» Української народної самооборони (від листопада 1943), командир Станіславівської ВО 4 групи УПА-«Захід» (від січня 1944). Звільнений через поранення та висланий на лікування за кордон (липень 1944). У Мюнхені організовує військовий центр при ЗП УГВР, очолює місію УПА при ЗП УГВР (від 1945). Підвищений УГВР до підполковника. Помер в Мюнхені, Німеччина.

хреста бойової заслуги 2-го класу, згідно з наказом ч. 2/51 від 20.10.1951, – вістун Ігор Чипіль – «Орест», референт пропаганди Турківського району Дрогобицької округи ОУН*.

З-поміж 32 нагороджених Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу вдалось ідентифікувати 23 повстанців. 9 повстанців лишаються не встановленими. Оскільки «Кармелюк» був членом збройного підпілля Подільського краю, не виключено, що військового звання він не мав. Серед 32 нагороджених повстанців 24 мали старшинські звання, 7 – підстаршинські та один, «Кармелюк», напевно, не мав військового ступеня.

Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу, як і Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу, відзначали повстанців у виняткових випадках. ГК УПА Роман Шухевич надав цю нагороду всього 28 повстанцям, ГК Василь Кук – 4 повстанцям. За роками кількість нагороджених була такою: 1945 р. – 15 нагород, 1946 – 6, 1948 – 5, 1949 – 2, 1950 – 2, 1951 – 2.

У приватному архіві дослідника національно-визвольного руху Петра Содоля (Нью-Йорк, США) зберігається наказ ч. 1/50 від 28.07.1950 р., який через кур'єрську пошту потрапив на Захід. Цікавим у цьому машинописному наказі є власноручне виправлення, вірогідно, рукою ГК УПА Василя Кука. Тут вказано двох нагороджених Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу: булавного Миколу Тхора – «Шварного» та булавного Дмитра Хомика – «Рибалку». До них чорнилом дописаний старший булавний «Мак», можливо, з почту командира Тактичного відтинка «Маківка», як і попередні повстанці. До цього часу не вдалося знайти підтвердження про нагородження булавного «Мака» ні серед постанов УГВР, ні серед спогадів повстанців. Тому це питання лишається відкритим для дальших досліджень.

Представлень до нагород вищих класів, а саме Золотого Хреста заслуги та Золотих Хрестів бойової заслуги 1-го та 2-го класів, було зроблено дуже мало. Від часу введення нагород наказом ч. 3/44 від 27.01.1944 р. і до останнього наказу з нагородженнями ч. 3/52 від 12.10.1952 р., тобто протягом майже восьми років, Золотим хрестом заслуги було відзначено 31 повстанця, Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу – 40 повстанців, а Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу – 32. Отже, на сьогодні вдалося встановити, що тільки 103 Лицарі повстанської армії за вісім років активної

* Інформацію отримано від дослідника національно-визвольного руху П. Содоля (Нью-Йорк, США).

боротьби за незалежність України були нагороджені найвищими нагородами УПА – Золотим хрестом заслуги та Золотими хрестами бойової заслуги 1-го та 2-го класів. Така мала кількість відзначених свідчить про високий статус повстанських нагород. Треба зауважити, що після 1952 р. жодними бойовими нагородами УПА, ні в Україні, ні за кордоном не нагороджували.

Автор сподівається, що в подальшому таблиці, наведені в цій статті, допоможуть ідентифікувати повстанців, відзначених найвищими нагородами УПА. Наразі зі 103 нагороджених встановлено прізвища 76 повстанців, тобто 74% від загальної кількості.

Щоб мати вичерпну інформацію про формування нагородної системи УПА, необхідно провести подібне дослідження також щодо нагороджених Срібними та Бронзовими хрестами. Зрозуміло, що цими нагородами відзначали здебільшого повстанців, які мали підстаршинські і рядові військові ступені, а також цивільних осіб. Тому тут ідентифікація невідомих повстанців є справою проблематичнішою.

Р. С. Автор буде вдячний за будь-які уточнення та доповнення до наведених таблиць, які можна надсилати на адресу редакції.

Табл. 1. Відзначені Золотим хрестом заслуги

№	Прізвище та імена	Псевдо	Посада
1	Арсенич Микола	«Михайло», «Григор», «Березовський»	член Головного Командування УПА і Проводу ОУН
2		«Ат»	окружний провідник ОУН на північній Рівенщині
3	Бей Василь	Улас», «Титар», «Василенко»	провідник ОУН ОСУЗ, член Проводу ОУН
4	Бусел Яків	«Галина», «Київський»	член Головного Командування УПА і Проводу ОУН
5	Ваврук Василь	«Ватюга», «Стрункий»	начальник політвиховного відділу ВО «Буг», крайовий референт пропаганди Львівського краю
6	Волошин Ростислав	«Горбенко», «Павленко»	комендант заплілля УПА на ПЗУЗ, генеральний секретар внутрішніх справ УГВР, член Бюро Проводу ОУН
7	Галаса Василь	«Савченко», «Щербаченко»	крайовий командир УПА-Північ, провідник ОУН ПЗУЗ, член Проводу ОУН,
8	Гриньох Іван	«Герасимовський» «Всеволод»	віце-президент УГВР, член Головної Ради ОУН
9	Грицай Дмитро	«Перебийніс», «Палій»	шеф ГВП УПА, член УГВР і Проводу ОУН
10	Денищук Олександр	«Матрос», «Свирид»	комендант Рівненського надрайонного заплілля ВО «Богун»
11	Дяків Осип	«Горновий», «Осипенко», «Артем»	командир ВО «Буг», заступник голови ГС УГВР, член Проводу ОУН
12	Затовканюк Сильвестр	«Пташка»	командир заплілля ВО «Богун» УПА-Північ
13	Климів Іван	«Легенда»	член Проводу ОУН
14	Клячківський Дмитро	«Клим Савур», «Охрім»	командир УПА-Північ, член Проводу ОУН
15	Козак Микола	«Смок», «Вівчар»	крайовий референт СБ ПЗУЗ, заступник крайового провідника ОУН ПЗУЗ
16	Козяр Анатолій	«Гарасим»	організаційний референт Західного краю «Дніпро»
17	Кук Василь	«Коваль», «Леміш»	Головний Командир УПА, голова ГС УГВР, голова Проводу ОУН на ПЗУЗ
18	Лебедь Микола	«Рубан», «Ярополк»	генеральний секретар закордонних справ УГВР, голова Головної Ради ОУН
19	Литвинчук Іван	«Максим»	крайовий командир УПА-Північ
20	Маєвський Анатолій	«Уліян», «Іліян»	заступник крайового провідника ОУН ПЗУЗ
21	Маївський Дмитро	«Тарас», «Косар»	начальник політвиховного відділу ГК УПА, член Бюро Проводу ОУН
22	Макар Василь	«Безрідний», «Сіроманець»	крайовий референт СБ ПЗУЗ
23	Мельник Ярослав	«Роберт»	крайовий провідник ОУН Карпатського краю
24	Мостович Олена	«Верба»	організатор і керівник УЧХ на ПЗУЗ, член крайового проводу ОУН ПЗУЗ
25	Несторук Євген	«Крилатий»	УПА –Північ

Звання	УТВР	ГВШ/ГК	Джерело	№
генерал СБ	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252*	1
поручник-політвиховник	15.06.1952	ч. 1/52 від 20.06.1952	Т. 60. – Арк. 279–280	2
	25.07.1950	ч. 2/50 від 30.07.1950	Т. 60. – Арк. 274–275	3
підполковник-політвиховник	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Т. 60. – Арк. 281–282	4
майор-політвиховник	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252	5
полковник-політвиховник	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Т. 60. – Арк. 281–282	6
полковник-політвиховник	25.07.1950	ч. 2/50 від 30.07.1950	Т. 60. – Арк. 274–275	7
	20.10.1951	ч. 2/51 від 20.10.1951	Т. 60. – Арк. 277–278	8
генерал-хорунжий	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Т. 60. – Арк. 281–282	9
	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	10
підполковник-політвиховник	01.10.1950	ч. 1/51 від 25.07.1951	Т. 60. – Арк. 276	11
хорунжий	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	12
генерал-політвиховник	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Т. 60. – Арк. 281–282	13
полковник	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Т. 60. – Арк. 281–282	14
майор СБ	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	15
	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	16
генерал-хорунжий	26.08.1949	ч. 3/49 від 15.10.1949	Т. 60. – Арк. 272	17
	20.10.1951	ч. 2/51 від 20.10.1951	Т. 60. – Арк. 277–278	18
полковник	25.07.1950	ч. 2/50 від 30.07.1950	Т. 60. – Арк. 274–275	19
	15.06.1952	ч. 1/52 від 20.06.1952	Т. 60. – Арк. 279–280	20
генерал-політвиховник	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Т. 60. – Арк. 281–282	21
	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	22
майор-політвиховник	30.05.1947	ч. 1/47 від 05.06.1947	Т. 60. – Арк. 254–254 зв.	23
	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	24
	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	25

* Тут і далі покликання на: ДАСБ України. – Ф. 13. – Спр. 376.

26	Присяжнюк Олекса	«Мітла», «Макар»	начальник контррозвідки КВШ УПА-Північ, референт СБ, член крайового проводу ОУН ПЗУЗ,
27	Слюзар Дмитро	«Арпад», «Золотар»	крайовий провідник ОУН Львівського краю
28	Старух Ярослав	«Стяг», «Ярлан», «Стояр»	член Проводу ОУН, провідник Закерзонського краю
29	Стецько Ярослав	«Карбович»	голова Українського Державного Правління, член Проводу ОУН
30	Федун Петро	«Волянський», «Полтава»	начальник політвиховного відділу ГК УПА, заступник голови ГС УГВР, член Проводу ОУН
31	Шухевич Роман	«Тарас Чупринка» «Тур»	Головний Командир УПА, голова генерального секретаріату УГВР, голова Проводу ОУН на українських землях

Табл. 2. Відзначені Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу

№	Прізвище та імена	Псевдо	Посада
1		«А»	член збройного підпілля Городоцької округи ОУН Львівського краю*
2	Андрусак Василь	«Грегіт», «Різун»	командир ТВ «Чорний Ліс» ВО «Говерля»
3	Василяшко Василь	«Перемога»	командир ТВ «Клімів» ВО «Буг»
4		«Грань»	чотовий сотні «Ударник 5» ВО «Сян»
5	Дуда Михайло	«Громенко»	командир сотні «Ударник 2» ВО «Сян», пізніше – кур'єр Місії УПА ЗП УГВР
6		«Дуб»	член збройного підпілля Львівського краю*
7		«Дубовий», «Дмитро»	командир сотні УПА-Північ в 1944–1945 роках, пізніше член підпілля, ймовірно, в Західному краю ПЗУЗ*
8		«Журавель», «Костя»	районний провідник на ПЗУЗ*
9		«Зайчик»	ройовий сотні «Ударник 5» ВО «Сян»
10		«Заревич Р.»	член ЗП УГВР
11	Івахів Василь	«Сом», «Сонар», «Рос»	перший командир УПА на ПЗУЗ
12	Карпенко Дмитро	«Яструб»	командир куреня «Сіроманці» («Верховинці») ВО «Лисоня»
13	Качинський Сергій	«Остап»	організатор перших відділів УПА
14		«Кірам»	член збройного підпілля Львівського краю*
15	Клячківський Дмитро	«Охрім», «Савур»	командир УПА-Північ, член ГВШ УПА, член Проводу ОУН
16	Кобиць Іван	«Мазепа»	командир сотні у ВО «Турів» УПА-Північ
17		«Комар»	кур'єр ГК УПА
18	Корінець Дмитро	«Бористен»	шеф штабу ВО «Заграва»
19	Кравчук Роман	«Максим»	крайовий провідник ОУН ЗУЗ, член Проводу ОУН
20		«Лилик»	член підпілля Стрийського надрайону Дрогобицької округи ОУН*

* Інформацію отримано від дослідника національно-визвольного руху П. Содоля (Нью-Йорк, США).

	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	26
майор-політвиховник	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252	27
полковник-політвиховник	07.10.1946	ч. 2/46 від 10.10.1946	Т. 60. – Арк. 253	28
	20.10.1951	ч. 2/51 від 20.10.1951	Т. 60. – Арк. 277–278	29
майор-політвиховник	01.10.1950	ч. 1/51 від 25.07.1951	Т. 5. – Арк. 276	30
генерал-хорунжий	Постанова УГВР п. 1	б/н від 07.07.1950	Т. 60. – Т. 5. – Арк. 179	31

Звання	УГВР	ГВШ/ГК	Джерело та інше	№
	04.05.1949	ч. 1/49 від 07.05.1949	*Т. 60. – Арк. 270	1
полковник	07.10.1946	ч. 2/46 від 10.10.1946	Т. 60. – Арк. 253	2
сотник	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252	3
хорунжий	23.08.1948	ч. 2/48 від 02.09.1948	Т. 60. – Арк. 264–265	4
сотник	20.07.1950	ч. 1/50 від 28.07.1950	Т. 60. – Арк. 273	5
старший вістун	25.07.1950	ч. 2/50 від 30.07.1950	Т. 60. – Арк. 274–275	6
старший булавний	16.10.1948	ч. 3/48 від 23.10.1948	Т. 60. – Арк. 267–269	7
	25.07.1950	ч. 2/50 від 30.07.1950	Т. 60. – Арк. 274–275	8
старший вістун	23.08.1948	ч. 2/48 від 02.09.1948	Т. 60. – Арк. 264–265	9
поручник	20.10.1951	ч. 2/51 від 20.10.1951	Т. 60. – Арк. 277–278	10
підполковник	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Т. 60. – Арк. 281–282	11
сотник	22.04.1945	ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр.14. – Арк. 26–32	12
поручник	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Т. 60. – Арк. 281–282	13
хорунжий	26.08.1949	ч. 3/49 від 15.10.1949	Т. 60. – Арк. 272	14
полковник	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252	15
хорунжий	16.10.1948	ч. 3/48 від 23.10.1948	Т. 60. – Арк. 267–269	16
вістун	20.07.1950	ч. 1/50 від 28.07.1950	Т. 60. – Арк. 273	17
майор	11.10.1952	ч. 3/52 від 12.10.1952	Т. 60. – Арк. 281–282	18
полковник	15.06.1952	ч. 1/52 від 20.06.1952	Т. 60. – Арк. 279–280	19
	25.07.1950	ч. 2/50 від 30.07.1950	Т. 60. – Арк. 274–275	20

* Тут і далі, якщо не зазначено іншого, покликання на: ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376.

21		«Максим», «Сухий»	шеф зв'язкового пункту УПА-Південь
22	Мельник Макар	«Кора», «Кузьма»	курінний у ВО «Заграва» УПА-Північ
23		«Назар»	почет ГК (начальник охорони ГК УПА, загинув в 1945 р.)*
24		«Осип»	член збройного підпілля Дрогобицької округи ОУН*
25	Паньків Іван	«Явір»	почет штабу ВО «Буг»
26	Пелип Дмитро	«Євшан», «Ем»	командир куреня «Галайда» ВО «Буг»
27	Процюк Василь	«Кропива»	шеф КВШ УПА-Південь
28		«Ромко»	надрайонний референт СБ Тернопільщини
29	Савченко Микола (проживав під іменем Миколенко Петро)	«Байда»	командир Перемиського куреня, пізніше командир рейдуючих частин УПА в 1947–1948 рр.
30	Свистун Микола	«Ясен», «Ярбей», «Ворон»	заступник командира та шеф штабу УПА-Південь
31	Скуба Микита	«Лайдака»	курінний УПА-Північ
32	Стебельський Степан	«Хрін»	командир сотні «Ударник-5» ВО «Сян», пізніше командир ТВ «Маківка» ВО «Говерля»
33		«Тарас»	член підпілля Стрийського надрайону Дрогобицької округи ОУН*
34	Федун Петро	«Полтава», «Волянський»	начальник політвиховного відділу ГК УПА, заступник голови ГС УГВР, член Проводу ОУН
35	Футала Лев	«Лагідний»	політвиховник сотні «Ударник-2» ВО «Сян»
36	Хома Іван	«Богдан», «Ігор», «Кардаш», «Орест»	референт СБ Турківського надрайонного проводу, пізніше кур'єр УГВР *
37	Шухевич Роман	«Тарас Чупринка», «Тур»	Головний Командир УПА, голова Проводу ОУН на українських землях, голова генерального секретаріату УГВР
38	Ющенко Павло	«Моряк»	член СБ Дрогобицької округи ОУН*
39		«Ярко»	член підпілля Стрийського надрайону Дрогобицької округи ОУН*
40		«Ярошенко»	член збройного підпілля Рогатинської округи ОУН Львівського краю*

* Інформацію отримано від дослідника національно-визвольного руху П. Содоля (Нью-Йорк, США).

	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	21
сотник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	22
стрілець	08.10.1945	ч. 3/45 від 10.10.1945	Т. 60. – Арк. 240–241	23
ст.вістун	20.10.1951	ч. 2/51 від 20.10.1951	Т. 60. – Арк. 277–278	24
поручник	26.08.1949	ч. 3/49 від 15.10.1949	Т. 60. – Арк. 272	25
хорунжий	22.04.1945	ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32	26
майор	08.10.1945 11.10.1952	ч. 4/45 від 11.10.1945 ч. 3/52 від 12.10.1952	Т. 60. – Арк. 243–245 Т. 60. – Арк. 281–282	27
	05.07.1951	ч. 1/51 від 25.07.1951	Т. 60. – Арк. 276	28
майор	20.10.1951	ч. 2/51 від 20.10.1951	Т. 60. – Арк. 277–278	29
майор	08.10.1945 11.10.1952	ч. 4/45 від 11.10.1945 ч. 3/52 від 12.10.1952	Т. 60. – Арк. 243–245 Т. 60. – Арк. 281–282.	30
хорунжий	16.10.1948	ч. 3/48 від 23.10.1948	Т. 60. – Арк. 267–269	31
сотник	25.08.1947	ч. 2/47 від 02.09.1947	Т. 60. – Арк. 255	32
	25.07.1950	ч. 2/50 від 30.07.1950	Т. 60. – Арк. 274–275	33
полковник-політвиховник	15.06.1952	ч. 1/52 від 20.06.1952	Т. 60. – Арк. 279–280	34
булавний-політвиховник	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252	35
поручник СБ	20.07.1950 20.10.1951	ч. 1/50 від 28.07.1950 ч. 2/51 від 20.10.1951	Т. 60. – Арк. 273 Т. 60. – Арк. 277–278	36
генерал-хорунжий	Постанова УГВР п. 2	б/н від 07.07.1950	ДА СБ України Ф.13. Спр.376. Т.5. Арк. 179	37
вістун	20.07.1950	ч. 1/50 від 28.07.1950	Т. 60. – Арк. 273	38
	25.07.1950	ч. 2/50 від 30.07.1950	Т. 60. – Арк. 274–275	39
	05.07.1951	ч. 1/51 від 25.07.1951	Т. 60. – Арк. 276	40

Табл. 3. Відзначені Золотим хрестом бойової заслуги 2-го класу

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
1	Андрусак Василь	«Грегіт», «Різун»	командир ТВ «Чорний Ліс» ВО «Говерля»
2	Бутковський Іван	«Гуцул»	командир ВО «Говерля» УПА-Захід
3	Воробець Федір	«Верещака»	командир ЗГ «44» УПА-Північ
4		«Гармаш»	шеф КВШ УПА-Південь
5	Гричан Іван *	«Пащенко»	командир сотні ЗГ «44» УПА-Північ *
6	Діжак Роман	«Кармелюк»	командир підвідділу «Холодноярці-4» ТВ «Розточчя» ВО «Буг»
7	Дуда Михайло	«Громенко»	командир сотні «Ударник-2» ВО «Сян»
8	Золотник Іван *	«Довбенко»	командир куреня ВО «Донбас» УПА-Південь*
9	Казван Дмитро	«Черник»	шеф штабу ВО «Богун» УПА-Північ, пізніше шеф штабу ВО «Донбас» УПА-Південь
10		«Кармелюк»	член збройного підпілля Подільського краю *
11	Качан Остап	«Саблюк»	заступник командира ВО «Богун»
12	Климишин Іван	«Крук»	командир Кременецького куреня
13	Корінець Дмитро	«Бористен»	шеф штабу ВО «Заграва» УПА-Північ
14		«Крук»	почет ГВШ
15		«Крутіж»	командир куреня «Жубри», заступник командира Миколаївського тактичного відтинка ВО «Буг»
16	Левкович Василь	«Вороний»	командир ВО «Буг»
17	Литвинчук Іван	«Дубовий»	командир ВО «Заграва», пізніше ЗГ «33», пізніше крайовий командир УПА-Північ
18	Матвійчук Федір	«Гук»	командир куреня УПА-Південь
19	Межишин Зеновій *	«Дух»	кулеметник сотні «Ударник-5» ВО «Сян» *
20	Місько Микола	«Бойко»	командир кінної диверсійної групи, охорони осередку СБ ПЗУЗ
21		«Орлик»	член СБ ВО «Буг» *
22	Охримович Василь	«Кузьма»	член УГВР, член Проводу ОУН
23	Польовий Федір	«Поль»	командир старшинської школи «Олені» УПА-Захід
24	Сало Іван *	«Мамай»	командир куреня ВО «Холодний Яр» УПА-Південь *
25		«Стах»	командир сотні «Ударник-8» ВО «Сян», пізніше «Ударник-5» ВО «Говерля» *
26	Степчук Олександр *	«Сторчан»	командир куреня ВО «Холодний Яр» УПА-Південь *
27		«Гаран»	командир боївки/роя ВО «Буг»
28	Тхір Микола *	«Шварний»	почет командира тактичного відтинка «Маківка» *
29	Хомик Дмитро *	«Рибалка»	почет командира тактичного відтинка «Маківка» *
30	Чипіль Ігор *	«Орест»	референт пропаганди Турківського району Дрогобицької округи ОУН *
31		«Шум»	командир сотні в курені «Бувалого» УПА-Південь
32		«Шум»	шеф зв'язку УПА-Південь

* Інформацію отримано від дослідника національно-визвольного руху П. Содоля (Нью-Йорк, США).

Звання	УГВР	ГВШ /ГК	Джерело	№
полковник		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838.– Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32	1
підполковник		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838.– Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32	2
майор	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	3
сотник	06.06.1948	ч. 1/48 від 12.06.1948	Т. 60. – Арк. 259–261	4
сотник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	5
ст.вістун	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252	6
сотник	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252	7
сотник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	8
майор	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	9
	06.06.1948	ч. 1/48 від 12.06.1948	Т. 60. – Арк. 259–261	10
сотник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	11
поручник	06.06.1948	ч. 1/48 від 12.06.1948	Т. 60. – Арк. 259–261	12
майор	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	13
хорунжий	04.05.1949	ч. 1/49 від 07.05.1949	Т. 60. – Арк. 270	14
поручник	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252	15
полковник	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252	16
полковник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	17
поручник	06.06.1948	ч. 1/48 від 12.06.1948	Т. 60. – Арк. 259–261	18
вістун	23.08.1948	ч. 2/48 від 02.09.1948	Т. 60. – Арк. 264–265	19
хорунжий	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	20
ст. вістун	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252	21
майор–політвиховник	20.10.1951	ч. 2/51 від 20.10.1951	Т. 60. – Арк. 277–278	22
майор		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. – Ф. 3838.– Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 26–32	23
сотник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	24
поручник	26.08.1949	ч. 3/49 від 11.10.1949	Т. 60. – Арк. 272	25
сотник	08.10.1945	ч. 4/45 від 15.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	26
ст. вістун	08.02.1946	ч. 1/46 від 15.02.1946	Т. 60. – Арк. 251–252	27
булавний	20.07.1950	ч. 1/50 від 28.07.1950	Т. 60. – Арк. 273	28
булавний	20.07.1950	ч. 1/50 від 28.07.1950	Т. 60. – Арк. 273	29
вістун	20.10.1951	ч. 2/51 від 20.10.1951	Т. 60. – Арк. 277–278	30
поручник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	31
поручник	08.10.1945	ч. 4/45 від 11.10.1945	Т. 60. – Арк. 243–245	32

* Тут і далі, якщо не зазначено іншого, покликання на: ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 376.

Володимир КОВАЛЬЧУК

**ЛІТОПИС УПА. НОВА СЕРІЯ. – КИЇВ–ТОРОНТО:
ЛІТОПИС УПА, 2006. – Т. 8:
ВОЛИНЬ, ПОЛІССЯ, ПОДІЛЛЯ: УПА ТА
ЗАПІЛЛЯ. 1944 –1946. ДОКУМЕНТИ І
МАТЕРІАЛИ / П. СОХАНЬ ТА ІН. (РЕД.),
О. ВОВК, С. КОКІН (УПОРЯД.). – 1448 С.**

Нещодавно друком вийшла книга, яка, без сумніву, стала справжньою подією у вітчизняному джерелознавстві. Основу нової археографічної збірки – 8-го тому «київської» серії «Літопису УПА» – складають 285 «документів і матеріалів», що походять з УПА та її запілля на Волині, Поліссі й Поділлі. Дбайливо дібрані, проаналізовані та прокоментовані джерела неодмінно привернуть увагу професійних дослідників ОУН(б) та УПА, а також небайдужих до суперечливих епізодів української історії ХХ ст. Нижня хронологічна межа джерел сягає періоду відновлення радянської влади (поч. 1944 р.). Вибір верхньої межі (1946 р.) зумовлений заміною у цей час відділів УПА новими формами збройного підпілля. 8-й том є логічним продовженням 2-го тому тієї ж серії, до якого, нагадаймо, увійшло 315 документів УПА та її запілля на Волині й Поліссі за квітень 1943 – січень 1944 рр.

Варто зауважити, що упорядники обох томів ставили перед собою завдання знайти документи, які б походили з найвищих організаційних структур. Отже, для УПА – це документи груп, куренів, сотень (від 1944 р. – з'єднань та бригад), а для запілля – джерела з країв, округ і надрайонів. За нашими підрахунками, з усіх документів за 1944–1946 рр., які увійшли до 8-го тому, запілля УПА стосується менше 1/3, відповідно, діловодство УПА відображає більше 2/3. У 2-му томі було аналогічне співвідношення. Тож, у світлі видрукованих джерел, напрошується висновок: мережа запілля УПА на Волині й Поліссі в хронологічному проміжку від 1943 р. до 1946 р. поступово занепадає, а діяльність відділів УПА сягає апогею 1944 р.

Упорядникам 8-го тому не вдалось уникнути хронологічних лакун у представленні документів. Переважна кількість опубліко-

ваних джерел була видана у березні (30), квітні (26), травні (21), вересні (25) і грудні (16) 1944 р. (всього – 118 із 285). Зовсім немає документів, датованих лютим 1945, березнем 1946 і січнем 1947 р. Своєю чергою, 2-й том наводить найбільше матеріалів за вересень–грудень 1943 р. (220 із 315) і зовсім не подає за січень–березень 1943 р.

Документи, опубліковані у 8-му томі, взято з 42-х справ 5-ти фондів Центрального державного архіву вищих органів влади (ЦДАВО), 6-ти справ 2-х фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО), 15-ти справ 1-го фонду Державного архіву рівненської області (ДАРО) і справ № 372, 376 фонду 13 Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ). Доступ до цих документів не обмежений. Але є у томі і своя «родзинка» – деякі матеріали з архівів СБУ, котрі видають для ознайомлення не кожному. Це матеріали справи № 398 з ДА СБУ, документи зі справи № 31997 Архіву регіонального управління СБУ в м. Тернополі і джерела зі справи № 4245 архіву регіонального управління СБУ в м. Рівному. Як відомо, готуючи 2-й том нової серії «Літопису УПА», його упорядники не використовували документів з архівів СБУ. Отже, для вивчення документів УПА та запілля періоду німецької окупації (1943 р.) достатньо опрацювати фонди загальнодоступних центральних та регіональних державних архівах України. Натомість добре дослідити початки боротьби УПА й запілля в умовах відновлення радянської влади (1944–1946 рр.) можна, тільки вивчивши архівні матеріали ДА СБУ.

Цікаво, що на деяких виявлених документах стоять маргіналії «Взято в мене при задержанні. Воробець» і «Изъято у Энея». Джерела з першою припискою походять з архіву СБУ в Тернополі, а з другою – з ДА СБУ в м. Києві. «Воробець» – це Денис Шигуніч, котрий у другій половині 1944 р. був провідником Північно-східного краю (ПСК) «Одеса» (с. 1289). НКВД заарештувало його 15 січня 1946 р., конфіскувавши документи (с. 44). «Еней» – повстанський псевдонім командира групи УПА «Богун» Петра Олійника. Очевидно, що документи «Енея» потрапили до НКВД під час затримання в лютому 1946 р. (с. 128). Відтак, маргіналії можуть свідчити про рух фондоутворення, тому згадка про археографічну збірку цілком виправдана.

Оскільки рецензована книга має всі ознаки археографічної збірки, наперед необхідно сформулювати зауваження джерелознавчого характеру, а вже потім проаналізувати історичний зміст документальних розділів. Як зазначив один з упорядників О. Вовк у своєму вступі, до тому ввійшли «документи і матеріали». Проте в

який спосіб у цьому випадку відділяються «документи» від «матеріалів», незрозуміло. Мабуть, «матеріалами» є своєрідні спогади, – див. «Короткий нарис політичної кризи в ОУН на ПЗУЗ...» коменданта Воєнної округи (ВО) «Заграва» Івана Литвинчука – «Максима Дубового», написаний у публіцистичному стилі 20 лютого 1947 р.).

Для 8-го тому нової серії «Літопису УПА» упорядники відібрали 43 види організаційних документів ОУН(б), УПА та Народно-визвольна революційна організація (НВРО). Серед них переважають звіти (78), накази (55) та листи (35). Дещо менше інструкцій (17), описів боїв (10), листів-настанов (9), повідомлень (8), списків (7), наказів-повідомлень (5), оглядів подій (5), листів-звітів (4). До збірки також увійшло кілька відозв-інструкцій, інструкцій-повідомлень, комунікатів, розпоряджень, пересторог, наказів-привітань, залучників до наказів, пояснень до наказів, звернень, пояснень до звітів, переліків, програм, листівок, листівок-звернень, привітань. Крім того, є звіт-повідомлення, конспект, журнал, витяг з акту обвинувачення, акт передачі командування, акт присуду, додаток до звіту, опис засідок та боїв, оперативне зведення, «Короткий нарис політичної кризи в ОУН на ПЗУЗ...» та хроніка. До порівняння, у 2-му томі було видруковано 24 види документів. Серед них переважали накази (186), звіти (52) й інструкції (31). Отже, у 1943–1946 рр. в УПА та його запіллі поступово зростала звітна, на противагу до розпорядчої, складова документації.

Упорядники 8-го тому О. Вовк і С. Кокін зробили декілька прикрих помилок під час уніфікації назв документів, з котрих деякі вони ідентифікували всупереч їхній структурі. Так, відомості з терену, які склав 2 квітня 1944 р. керівник відділу військової розвідки групи УПА «Заграва» Іван Трейк – «Немо», упорядники назвали «інформаціями про події на території ВО» (с. 619). Відомості з терену та інформації – це два різні види документів, які не слід ототожнювати. Відмінність між ними можна простежити, встановивши, яке місце кожен вид займав у системі діловодства запілля УПА. Восени–взимку 1943/1944 рр. у районах ВО «Заграва» інформації писали для своїх ділових зверхників референти СБ. На їхній основі надрайонові і окружні есбісти виготовляли відомості з терену. Зокрема, в українських архівних фондах є документи такого виду: від 22 листопада, 22, 24, 25, 28 і 31 грудня 1943 р. за підписом «Немо» (ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 21–28; Спр. 234. – Арк. 3–8); 15 грудня 1943 р. завірені комендантом СБ надрайону «Конотоп» ВО «Заграва» «Журбою» (ДАРО. – Ф. Р-30. –

Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 73); 22 грудня 1943 р. завізовані його наступником «Шворним» (ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 26); 12 листопада 1943 р. затверджені референтом СБ надрайону «Гало» ВО «Заграва» «Грибком» (ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 24–24а). Доказом того, що їх слід вважати самодостатнім видом внутрішньогалузевої документації СБ в ОУН(б) загалом, є поширення подібних за назвою і схожих за структурою документів у інших частинах Західної України, де діяла повстанська підпільна мережа. У Грубешівському надрайоні «Лиман» Тактичного відтинка «Данилів» виходили «теренові вістки» або «вістки з терену». Добірка цих документів за січень–лютий, червень, серпень–вересень, листопад–грудень 1946 р. і січень–березень 1947 р. видана у 29-му томі «торонтської» серії «Літопису УПА». Серед документів «озерянського архіву», який нещодавно був описаний фахівцями, також є відомості з терену.

Листи впадших у Луцькій, Ковельській та Берестейській округах (грудень 1945 р.) і у Холмській окрузі (травень 1945 р.) упорядники 8-го тому нової серії «Літопису УПА» чомусь назвали «списками» (с. 769, 937). Назва документа № 54 в оригіналі звучить: «Робітники СБ на ПЗУЗ, які впали в боротьбі за УССД в 1943 – 1945 рр. (не повна листа)». Упорядники ж назвали джерело «Списком полеглих працівників СБ на ПЗУЗ» (с. 325).

Три роки тому упорядник О. Вовк у розділі «Документи» книги «Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння» (вийшла 2003 р.) огляд суспільно-політичних подій назвав «інформацією про становище» (с. 404), а ще один огляд – «звітом про події» (с. 410) тощо. Тобто, помилка є системною?

Нумерування документів у 8-му томі наскрізне – від № 1 до № 285. З огляду на це, напевно, варто подавати під одним номером відразу декілька документів, як це інколи роблять упорядники. Наприклад, 4 звіти й 9 залучників під загальною назвою «звіти про діяльність підрозділів з'єднання груп УПА» чомусь мають єдиний № 193 (с. 725–736), кілька «місячних військових звітів «ЗГ» – № 233 (с. 908–929), ще два документи розміщені під № 234 (с. 930–937).

Рецензована книга складається зі вступу (його автор – О. Вовк), 9-ти розділів і додатків. Вступ має дві частини. Перша – це історична довідка про діяльність УПА та заплілля на Волині, Поліссі й Поділлі у 1944–1946 рр., а друга – короткий джерельний опис розділів книги. У першій частині автор дослідив еволюцію організаційної побудови та кадрового складу УПА і її заплілля, звернувши увагу на те, яким був

характер відносин між українськими повстанцями, з одного боку, і німецькими загарбниками, радянськими «народними месниками», працівниками НКВД та польським підпіллям – з іншого. О. Вовк також описав, як упівці пристосовувалися до боротьби в умовах радянської дійсності, зокрема зосередився на їхніх внутрішніх проблемах (відчутні втрати серед керівництва і неможливість швидко підготувати заміну, нестача зброї та амуніції, нестабільність системи зв'язку, скорочення накладів періодичних видань).

Автор вступу, як і деякі дослідники раніше (П. Содоль, Л. Шанковський, І. Марчук та ін.), спробував визначити кількість жертв середвоїнів УПА та ОУН за період 1944–1946 рр. Довідуємося, що спершу, взимку–навесні 1944 р., на Південно-Західних Українських Землях (ПЗУЗ) і Південно-Східних Українських Землях (ПСУЗ) нараховувалося до 20 тис. членів і кандидатів ОУН (с. 14) та 10 тис. членів УПА (с. 16). Згодом, восени 1946 р., учасників національно-визвольного руху на ПЗУЗ залишилося 1300, а УПА була остаточно ліквідована (с. 47). Хоча автор, без сумніву, провів копітку роботи з документами, проте, як і більшість інших дослідників статистики втрат УПА і ОУН, він забув оприлюднити методику обрахунку. Через це його висновки важко вважати достовірними.

Окремі історичні сюжети, опрацьовані у вступі, раніше в історіографії або зовсім не з'ясовували, або висвітлювали схематично – це очевидний плюс книги. Услід за П. Содолем й А. Кентієм, але значно ґрунтовніше, О. Вовк проаналізував, як з липня 1944 р. на ПЗУЗ змінювалася структура УПА та запілля. Виявляється, що групи УПА «Турів», «Заграва» і «Тютюнник», кожна з яких складалася з куренів та сотень, улітку 1944 р. були переформовані у з'єднання груп «33» («Завихост») і «44» («444»), що поділялися на бригади та загони (с. 27). У другій половині 1944 р. до ПЗУЗ належали території не лише Рівненської (Північно-східний край) і Волинської (Північно-західний край) областей, але й Холмська та Житомирська округи, чого не було раніше. Білоруська округа ПСК і Берестейська округа ПЗК частково охоплювали південні білоруські землі. Північні райони Тернопільщини, що раніше також входили до ПЗУЗ, відійшли до Західно-Українських Земель як Подільський край (с. 33). Якщо у липні 1943 – липні 1944 рр. ПЗУЗ ділилася на округи, надрайони, райони, куці та станиці, то вже з липня 1944 р. терен був поділений між генеральними округами № 22 і 33, з яких кожна включала краї та округи (с. 33–34).

Автор вступу детально описує чи не найбільшу збройну сутичку між УПА та внутрішніми військами НКВД в історії – битву, яка відбулася 21–27 квітня 1944 р. неподалік с. Гурби, що в кременецьких лісах на Тернопільщині (с. 22–23). Досі про цей бій не було жодної ґрунтовної публікації, окрім книжки рівненських дослідників О. Тиценка та І. Марчука «Гурби: квітень 1944-го» (Рівне, 2002 р.). А бій цей був дуже резонансним. Його по праву можна вважати однією з битв, якими має гордитися кожний свідомий українець. Це вже зрозуміли на Рівненщині, де місцева газета «Волинь» надрукувала список учасників бою, на її шпальтах триває обговорення його деталей.

На жаль, О. Вовк із запізненням відтворює обставини появи влітку 1944 р. на Волині НВРО. Це питання вже має ґрунтовну історіографію (З. Ковалевський, І. Марчук, П. Дужий, А. Русначенко, Ю. Киричук). Остання праця, де заторкується проблематика НВРО – книга В. Дзьобака «Конфлікти в ОУН(б) і їх вплив на український Рух Опору (1941 – 1944 рр.)» (Київ, 2005).

Автор вступу не обминає такої значущої для ОУН(б) і УПА теми як ліквідація агентури (с. 37). Дослідник припускає, що радянській стороні стало легше розбудовувати власну агентурну мережу в українському повстанському середовищі після ліквідації великих формувань УПА на початку 1945 р. Як наслідок, весною 1945 р. в УПА відбулася широкомасштабна «чистка». Лише у Сарненському надрайоні, пише О. Вовк, «пильні» працівники СБ запідозрили у співпраці з НКВД 80% кадрового складу підпілля (с. 39). У ПСК «Одеса», веде далі дослідник, невдоволені чисткою об'єдналися навколо організаційного референта Степана Янишевського – «Далекого». Той створив самопроголошений провід, який підпорядковувався не проводу ОУН(б) на ПЗУЗ, а Проводові. Упорядник міг зробити висновок про те, як подібні процеси відбулися на повстанському русі загалом, але він уникнув прямих узагальнень.

Деякі думки, сформульовані у вступі, виглядають бездоказовими. Так, автор стверджує, що на початку 1945 р. в підпіллі ОУН(б) було ліквідовано вищі організаційні, господарські референтури та Український Червоний Хрест (с. 38). Однак при цьому відсутні будь-які покликання на джерела, тому правдивість тези викликає сумнів.

«Червоною ниткою», яка проходить через увесь том, є біографічні довідки про учасників ОУН(б) і УПА. Автор узагальнив результати численних польових експедицій, свідчення найрізноманітніших джерел, відомості, отримані від інших дослідників, уна-

слідок чого зміг підготувати близько 200 коротеньких інформацій, що відображають основні віхи життя Д. Клячківського (с. 111), П. Олійника (с. 128), А. Козяра (с. 332), С. Коваля (с. 589), І. Трейка (с. 622), Ю. Стельмашука (с. 685), О. Денищука (с. 939), М. Омелюсіка (с. 1259), Л. Ступницького (с. 1259) та ін. відомих і не дуже відомих учасників українського національно-визвольного руху.

Розгляньмо джерельну складову рецензованого тому. 1-й розділ тому називається «УПА-Північ, краєвий провід ОУН, НВРО», 2-й – «Група (ВО) “Богун” (“Донбас”», 3-й – «Група (ВО) “Заграва”», 4-й – «Група (ВО) “Турів”», 5-й – «З’єднання груп “33”, Північно-західний край», 6-й – «Група (ВО) “Тютюнник”», 7-й – «Документи до діяльності краю “Одеса” під керівництвом “Далекого”», 8-й – «Звітно-інформативні матеріали» і 9-й – «Документи проводу ОУН до діяльності національно-визвольного руху на ПЗУЗ». У кожному з цих розділів виділимо найрезонансніші, як на наш погляд, документи.

На с. 113–114 упорядники розмістили вже виданий раніше комунікат крайового проводу ОУН, адресований до членів ОУН, бійців УПА і громадянства (березень 1944 р.). Це джерело здатне «збити пиху» тим історикам, які затято повторюють мантру про «українських націоналістів, які тероризували поляків, євреїв і співпрацювали з німцями». У документі представники однієї з найголовніших керівних структур ОУН відверто заявляють, що «у відношенні між ОУН і командуванням УПА з одного боку, а німецькою владою з другого, не заіснували жодні зміни, а зокрема немає жодної співпраці» (с. 113). Цікаво, чи знають про це джерело «дослідники», котрі вхопилися за документи про тактичні переговори представника ОУН І. Герасимівського з німцями і ось уже 15 років затято їх перевидають у лівих журналах (наприклад, «Марксизм и современность») під різними іменами?

Навіть невтаємниченому в події історії України ХХ ст. буде цікаво прочитати сатиричні матеріали з повстанського журналу «Український перець», надруковані на с. 400–401. Одна з таких «заяв» підписана «колишнім денікінцем, а тепер гвардії майором Василієм Тупориловим». Так званий «наказ № 9» у справі пропаганди завірив «дворянин Єпіфан Поработитель». «Оголошення» склав «організатор банди, старший політрук, нагороджений орденом Распутіна Акім Свістоплясов».

Уже зазначалося, що упорядники тому не оминули такої актуальної події в історії УПА як великий бій зі внутрішніми військами НКВД у лісі в районі с. Гурби. Звіт про Гурбинський бій за 24 квітня 1944 р. (с. 430–432) і робочий примірник публікації-звіту

«Гурби» з картосхемами «Битва біля Гурбів» і «Буцанський прорив» за травень 1944 р. (с. 433–443), сподіваємося, усунуть істотну прогалину в національній історичній пам'яті. Карти, що доповнюють документи, суттєво допоможуть у цьому.

Листи учасників групи УПА «Заграва» «Бористена», «Гриця», «Д. Дмитречка» і «Корбана», адресовані в лютому–травні 1944 р. до «Юрія», «Лебедина», «Касяна» та «Шакала» (с. 588–605), переконають у тому, що варта прискіпливої дослідницької уваги й епістолярна спадщина ОУН(б) та УПА. На тлі інтенсивного введення до наукового обігу листів М. Грушевським, С. Чикаленка, М. Аркаса та ін. діячів українського національного відродження кін. ХІХ – поч. ХХ ст. приватне і ділове листування упівців та оунівців перебуває у забутті. Може, річ у тому, що у структурі повстанської документації, яка збереглася, відсоток епістолярію незначний?

Низка опублікованих у томі документів (с. 1114–1126, 1019–1020) наштовхує на думку, що відділи УПА непогано почувались у білоруському Поліссі (територія Брестської області БРСР). Джерела засвідчують: білоруси ставилися до повстанців-рейдівників і «з недовір'ям» (с. 1019), і «дуже добре» (с. 1124).

Чи не найбільший резонанс у наукових колах, на наш погляд, викличуть документи з останнього розділу тому. Це джерела про діяльність краю «Одеса» і його очільника бунтівника «Далекого» (с. 1137–1164), а також спогади І. Литвинчука про політичну кризу в ОУН на ПЗУЗ у 1944–1946 рр. (с. 1195–1260). Вони доводять наявність в ОУН(б) наприкінці Другої світової війни опозиції. Донині серед дослідників це питання було табуйованим – лише окремі сюжети траплялися в публікаціях І. Ільюшина, В. Дзьобака та Д. Веденєєва. Насправді, жодна організація не може обійтися без внутрішніх конфліктів, бродінь та суперечок. Не була винятком і ОУН. Чи знав хтось з істориків до моменту виходу 8-го тому, чому такими натягнутими були відносини між керівником крайового проводу ОУН(б) на ПЗУЗ М. Козаком і провідником самопроголошеного проводу у ПСК «Одеса» С. Янишевським? Думки цих двох підпільників розійшлися після великої «чистки» організаційного активу. Ось як писав С. Янишевський до М. Козака у жовтні 1946 р.: «Ви згадали, що я трактую Вас гірше чорта. Хіба ж чорт смокче людську кров? Він ломить тільки морально слабих людей і все. А Ви? Подумайте, [...] а скільки з тих, що не давались зламати, Ви випили до краплі їхню кров?» (с. 1158). У своїх листах до М. Козака С. Янишевський справляє враження щирої та чесної людини. Утім, Іван Литвинчук у спогадах прямо пов'язує його з НКВД (с. 1253), а

прихильників бунтівника називає «розпусниками, гільтями, поспіаками на взір колишніх бульбівців, які пили, насилували, грабили» (с. 1249), «диверсією» (с. 1219) і «глистами» (с. 1246).

Колишній керівник групи (ВО) «Заграва» І. Литвинчук дуже критично описав діяльність своїх підлеглих. Він подав нищівні психологічні портрети людей «з кліки» свого попередника на посту коменданта «Юрка», які нібито все робили для того, щоб позбавити його важелів керівництва «Загравою». На думку І. Литвинчука, ініціатором адміністративних змін на ПЗУЗ у липні 1944 р. став «Леміш» (с. 1213). Автор спогадів розкриває причини краху сусідньої групи УПА «Тютюнник» навесні 1944 р. (с. 1208).

Документальні розділи рецензованого тому вдало доповнені списком скорочень, схемами поділу УПА та запілля в різні періоди, добіркою світлин та мап. Для зручності читачів упорядники передбачили і комплексний індекс, який «враховує основні реалії предметно-тематичного покажчика, а також особові і географічні назви». Зокрема, укладачі тому як ілюстрації використали понад 150 джерел візуальної інформації – дереворити повстанського різьбяр Н. Хасевича, карти та схеми, родинні фотографії. Більшість світлин є унікальними і залучаються до наукового обігу вперше.

Тож, вступ і документи, що ввійшли до 8-го тому нової серії «Літопису УПА» «Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946», дуже детально й усебічно розкривають діяльність українських повстанців на ПЗУЗ і ПСУЗ. Незначні помилки упорядників зовсім не применшують значення цієї археографічної збірки. Прочитавши документи, кожен зможе зробити власні висновки про істинну роль та значення діяльності ОУН(б) та УПА в останні роки Другої світової війни і перші післявоєнні роки становлення радянської влади. Видрукувані у 8-му томі нової серії «Літопису УПА» документи стануть ще одним професійним внеском у розвінчання міфологем, у полоні яких досі перебуває багато-хто з українських громадян.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО СПІВПРАЦЮ

Центр досліджень геноциду і резистансу Литви,
який представляє пані Далія Куодіте – Генеральний директор,
та

Центр досліджень визвольного руху,
який представляє Володимир В'ятрович – Директор,

прийняли цю Декларацію про таке.

Враховуючи історичне значення боротьби литовського та українського народів проти тоталітарних режимів у Центрально-Східній Європі у ХХ ст., беручи до уваги давні традиції міжнародної співпраці, ставлячи собі за мету відзначення героїзму учасників визвольного руху та вшанування жертв нацистського та комуністичного тоталітаризмів, а також усвідомлюючи відповідальність за формування в литовської та української молоді історичної свідомості, Центр досліджень геноциду і резистансу Литви (далі — ЦДГРЛ) і Центр досліджень визвольного руху (далі — ЦДВР) заявляють про бажання та готовність до плідної співпраці.

З огляду на вищесказане сторони постановляють:

Стаття I

ЦДГРЛ та ЦДВР заявляють про готовність обміну інформацією щодо своїх наукових досліджень та освітньої діяльності або участі в них.

Стаття II

ЦДГРЛ і ЦДВР декларують бажання організовувати спільні конференції та семінари, присвячені діяльності визвольних рухів та викриттю злочинів тоталітарних режимів проти литовського та українського народів.

Стаття III

Засади та принципи проведення спільних заходів визначаються окремими угодами.

Стаття IV

Ця декларація складена в чотирьох примірниках (два українською та два литовською мовами), які мають рівноцінну юридичну силу.

Декларацію прийнято 11 березня 2006 року

Генеральний директор
Центру досліджень
геноциду і резистансу Литви

Далія Куодіте

Директор
Центру досліджень
визвольного руху

Володимир В'ятрович

Декларація про співпрацю між ЦДГРЛ та ЦДВР

Володимир В'ЯТРОВИЧ

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦДВР

Останнім часом активізувалася міжнародна діяльність Центру досліджень визвольного руху. В лютому відбулася презентація ЦДВР та його видань у Москві, влаштована Організацією українців Москви. Ще в кінці 2005 р. нав'язано контакт із Центром досліджень геноциду і резистансу Литви. Директор ЦДВР Володимир В'ятрович побував у листопаді 2005 р. в центральному офісі цієї організації у Вільнюсі. Під час зустрічі обговорено умови співпраці, заплановано спільні заходи, а також домовлено публікувати у виданнях обох Центрів матеріали, присвячені визвольним рухам Литви та України.

Першим заходом у рамках співпраці між установами стало проведення 11–18 березня у Львівському історичному музеї виставки «Війна після війни. Литовський антирадянський збройний рух опору 1944–1953-х рр.». В урочистому відкритті виставки взяли участь директор ЦДГРЛ п. Далія Куодіте, директор Музею геноциду і резистансу Євгеніус Першктейніс, директор ЦДВР Володимир В'ятрович, представники Львівської обласної державної адміністрації, почесного консульства Литви у Львові, Львівського крайового братства ОУН-УПА. Тоді ж було урочисто підписано декларацію про співпрацю між ЦДВР і ЦДГРЛ, якою передбачено постійний обмін науковою інформацією, проведення спільних заходів та підготовку спільних публікацій.

Наступним кроком стало проведення 7 квітня у Вільнюсі круглого столу «Прибалтика і Україна: в пошуках історичної справедливості». Учасниками наради, крім литовців, були науковці Латвії та Естонії. В ході наради обговорено особливості організації досліджень визвольних рухів та діяльності радянського окупаційного режиму. Особливу увагу звернено на роль таких досліджень у суспільно-політичних процесах сьогодення, зокрема розглянуто питання політики люстрації. Досвід прибалтійських колег, безперечно, стане в пригоді українським науковцям, що лише розпочинають свій шлях у цьому напрямку.

Практичним результатом нарад стало рішення організувати у 2007 р. в Києві міжнародну конференцію, присвячену діяльності антикомуністичних рухів опору в країнах Центрально-Східної

*Директор ЦДВР Володимир В'ятрович і директор ЦДГРЛ Далія Куодіте
під час підписання «Декларації про співпрацю»*

Європи. Крім того, домовлено створити спільний портал, на якому розміщуватимуться документи каральних органів СРСР, що перебувають у розпорядженні істориків Прибалтики. Адже науковцям цього регіону після розвалу імперії вдалось отримати дуже цінні матеріали НКВД-МГБ-КГБ, більшість яких досі засекречено в архівах Москви та Києва. Створення такого portalу зробить ці документи доступними для науковців усього світу та дасть змогу відтворити цілісний комплекс матеріалів, які зараз розкидані по різних країнах. За час перебування у Вільнюсі науковці ЦДВР мали унікальну можливість попрацювати в бібліотеці Литовського КГБ і зробити копії документів, що стосуються діяльності каральних структур тоталітарного режиму і їхньої боротьби проти визвольних рухів.

На осінь 2006 р. заплановано презентацію у Вільнюсі виставки світлин УПА, яку зараз готують співробітники ЦДВР. Після цього планується її експонувати в інших країнах Прибалтики.

Співпраця з литовцями є важливою не тільки з наукового чи пропагандистського погляду, але й з суто практичного. У спілку-

ванні з ними українські науковці дізналися багато цікавого про особливості організації досліджень підпільних рухів і їх популяризації, про функціонування спеціально створених для цього державних установ.

У березні 2006 р. науковці ЦДВР зав'язали цікаву співпрацю зі словацькими дослідниками. 16 березня в Університеті Матея Бели в Банській Бистриці відбулася конференція «УПА в історії післявоєнної Чехословаччини 1945–1947 рр.», у якій взяв участь представник ЦДВР. За результатами конференції готується збірник статей. Важливо, що співпраця зі словацькими колегами не припинилася після цієї конференції. Основа для її продовження – велике зацікавлення діяльністю УПА з боку істориків Словаччини – тут, зокрема, є ціла група дослідників, які займаються цією темою. В ході зустрічей з ними вирішено створити спільну наукову працю про діяльність УПА та українського підпілля. До реалізації проекту планується залучити також чеських і польських дослідників.

Делегація ЦДГРЛ разом з працівниками ЦДВР

19–20 квітня у м. Банській Бистриці відбувалася конференція «Словацька республіка 1939–1945 очима молодих істориків», в якій брали участь представники ЦДВР. Володимир В'ятрович, директор Центру виступив із доповіддю «Чехословаччина 1945–1948 років очима українських повстанців». Окремо домовлено про дальшу реалізацію спільного проекту «Діяльність українського націоналістичного підпілля у Словаччині 1945–1948 рр.» Для цього готується і незабаром буде підписана угода про співпрацю між ЦДВР та Університетом Матея Бели у Банській Бистриці. Під час конференції встановлено контакт зі словацьким Інститутом національної пам'яті і чеською Комісією документації та досліджень злочинів комунізму.

Налагоджена ЦДВР міжнародна співпраця корисна і щодо запозичення передового закордонного досвіду у галузі збереження національної пам'яті, і щодо популяризації у світі тематики українського визвольного руху. Тому найближчим часом вона поглиблюватиметься та поширюватиметься, охоплюючи нові закордонні інституції.

Ігор ДЕРЕВ'ЯНИЙ

ПАВЛОКОМА-2006: ПРИМИРЕННЯ ЧИ ПОСИЛЕННЯ КОНФЛІКТУ?

Ідея відкриття меморіалу загиблим українцям у с. Павлокомі на території Польщі за участю президентів та найвищих церковних ієрархів обох держав – великий крок назустріч примиренню двох націй у гострих та болючих питаннях історії. Згадаймо про відкриття 2003 р. в тому ж таки селі меморіалу загиблим полякам за участю президентів України та Польщі. Тоді поляки затаврували українців як убивць, не зваживши на шовіністичну політику польської влади щодо українського населення на Волині у 1920–1930-х рр., що й призвела до подій 1943 р. Здавалося б, цього дня – 13 травня 2006 р. – мала відновитись історична справедливість, запанувати відчуття моральної сатисфакції та душевного умиротворення: «Нарешті зрозуміли!», «Нарешті визнали!»

Та не завжди бажане стає дійсним. Уже порівнюючи промови української та польської сторін, відчуємо великі відмінності у постановці та розв'язанні проблем. Вони стосуються передовсім ставлення до своєї історії, вшанування героїв та жертв подій, що минули.

Щоб роз'яснити проблему, варто навести історичну довідку про події в с. Павлокомі на Перемищині. Трагедія відбулася 3 березня 1945 р. У ніч на 3 березня кількасот поляків Армії Крайової (АК) на чолі з поручником Юзефом Бісом – «Вацлавом» напали на с. Павлокому, де жили здебільшого українці. Цієї ночі загинуло близько 50 осіб, серед них багато жінок та дітей. Наступного дня поляки розпочали у селі пошук «банд УПА», коли ж їх не виявили, то вдалися до розправи над мирним населенням. Українців загнали до церкви, де катували, а потім усіх розстріляли. Особливою жорстокістю відзначилися при вбивстві священика – його, прив'язавши до коня, волочили по дорозі, а потім били кийками, поки він не помер. Убитих українців закопали у ямі, не поставивши жодного хреста, не відправивши Служби Божої. За твердженням історика Євгена Місила, в Павлокомі було знищено від 366 до 500 осіб. Є й інші відомості: від 300 до 600 осіб.

Урочистості 13 травня 2006 р. почалися з літургії, а проповідь виголосив кардинал Любомир Гузар. Він, не згадуючи безпосередньо про проблему та дотримуючись принципів умиротворення, толерантності до обох народів, спонукав просити пробачення та пробачати. Промова архієпископа Юзефа Міхаліка (Голови Поль-

Меморіал загиблим українцям у с. Павлокомі

ської єпископської конференції РКЦ) дещо повторювала слова Блаженнішого Любомира, – він наголосив на примиренні як вияві сили, а не слабкості.

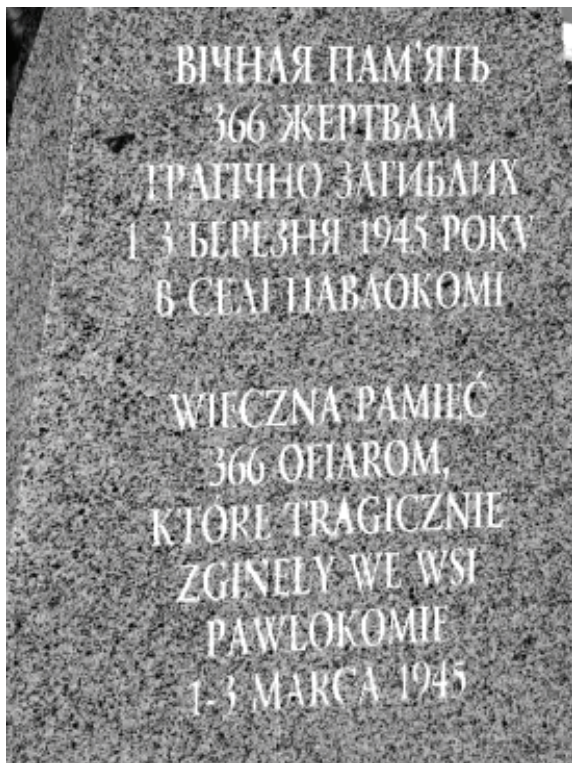
Попри це прозвучали й тези, що ставлять під сумнів щиросердне бажання польської сторони «простити та бути прощеними». Зокрема, польський архієпископ висловив дві досить контраверсійні думки. Він ствердив, що в Павлокомі спочатку загинули поляки, а вже потім українці (підкреслюючи відтак справедливість дій АК). Також, Ю. Міхалік зазначив, що хоча обидва народи були дружніми, разом працювали, ходили до церкви, проте внаслідок війни між ними виникла ненависть. Однак святий отець забуває, що українці та поляки ніколи не працювали разом, адже їхні соціальні статуси були кардинально різними, і до однієї церкви рідко коли ходили – через відмінну конфесійну належності. Поляки переслідували українську сільську інтелігенцію – переважно греко-католицьких священників – ще від 20-х років XX ст.

«Біль зродив біль, – вів далі архієпископ, – загибель кількох десятків поляків призвела до загибелі українців». І справді, напередодні павлокомської різанини в селі зникло (за польською версією – знищено вояками УПА) 11, а за іншими даними – 8 поляків (мешканці села повідомляють, що це були вояки). Тож бійці АК вчинили розправу над мирним населенням як акт помсти, правда, згарячу не помітили, що знищили 366–500 цивільних осіб. Е. Місило говорить, що 1945 р. загонів УПА у цій місцевості не могло бути, адже внаслідок просування радянської армії на захід українське підпілля передислокувалося в гірські райони (у Бескиди). Польський військовий загін Юзефа Бісса 29 травня 1945 р. потрапив у засідку НКВД неподалік Павлокоми та був знешкоджений. Це нашттовхує на думку про знищення 8–11 поляків саме радянськими спецслужбами з метою розбурхати міжнаціональний конфлікт.

Президент Республіки Польща Л. Качинський вважає, що зустріч у Павлокомі відбулася, «щоб разом віддати шану українським та польським жертвам минулих років», хоча, здавалося, урочистості було присвячено відкриттю меморіалу убитим українцям та вшануванню пам'яті українських жертв, а не польських. Очевидно, він мав на увазі пам'ятник польським «жертвам» біля костелу в с. Павлокомі...

До речі, відмінність написів на польському та українському монументах шокує. Напис на пам'ятникові українцям виглядає так: «Вічна пам'ять 366 жертвам трагічно загиблих 1–3 березня 1945 року в селі Павлокомі», нижче – той самий текст польською мовою. Жодного слова немає про те, що ці люди не просто загинули, а були розстріляні, що вони були українцями, і розстріляли їх вояки **польського** військового формування. Натомість на польському пам'ятнику напис разить своєю ворожістю: «Пам'яті поляків – мешканців села Павлокоми, котрі в 1939–1945 роках загинули від рук українських націоналістів «na nieludzkiej ziemi». Зміст останніх слів розуміємо як «на варварській землі». Під написом складено список із 38 осіб. Напрошується висновок: події 1939–1945 рр. у польській історії – це суто українсько-польський конфлікт, а німецьких та радянських репресій не було взагалі. Подібні речі пояснюються лише безхребетністю української сторони та шовіністичними настроями польської.

Відтепер навряд чи влада торкатиметься багатьох невирішених питань польсько-української історії ХХ ст. Домовленості про відкриття меморіалів виконано, президенти «примирили» обидві нації – усе гаразд.

Напис на меморіалі загиблим українцям у с. Павлокомі

«Примирення» відбулося лише між державами, але не між народами. Польські шовіністичні організації й надалі будуть розпалювати вогонь ворожнечі, а українська сторона, на жаль, не здатна на більше, ніж мовчки спостерігати за подіями та ковтати образи.

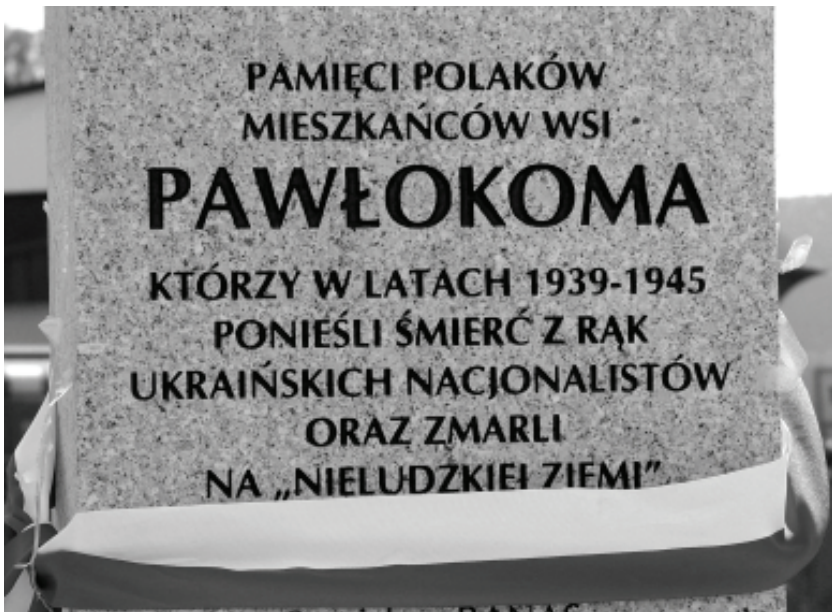
Проте незмінним залишився стан ідеологічного розвитку в державах. Поляки розуміють значення історії, зокрема вшанування загиблих героїв, для виховання національної свідомості польської молоді. Це засвідчує освітня політика їхньої держави, розвиток наукових інституцій (IPN).

Натомість в Україні досі не визначили, яка історія є українською, які саме історичні питання найгостріше стосуються української честі: використання українців у якості «гарматного м'яса» під час війни 1939–1945 рр. ми ще досі називаємо «Великою Вітчизняною

Війною». Те, що польська влада провадила політику колонізації на українських землях у 30-х рр. XX ст. – закривала українські школи, усувала українців з керівних посад, переслідувала українську інтелігенцію, а потім знищувала українське цивільне населення, – ми називаємо українсько-польським конфліктом (а не геноцидом поляків проти українців). Коли ж мова заходить про українців, які в 40-х рр. піднялися на захист своїх земель, то Президент України заявляє, що «в цій історії є моменти, за які стає соромно», оскільки визвольна боротьба призвела до людських втрат.

У результаті Україна не домоглася визнання польських злочинів проти українців на своїх землях, натомість поляки дістали підтвердження від української сторони, що боротьба польських вояків проти ЗУНР у 1918–1920 рр. була справедливою. Україна пожертвувала історичною правдою заради майбутніх дружніх стосунків.

І що робити тим українцям та їхнім родинам, які постраждали від тогочасних подій? Адже вони не потребують ані жодних пільг, ані надбавок до пенсій та інших соціальних вигод, вони вимагають лише визнати те, що було. І тільки це є запорукою остаточного примирення.

Напис на меморіалі загиблим полякам у с. Павлокомі

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

В'ЯТРОВИЧ Володимир – кандидат історичних наук, директор Центру досліджень визвольного руху, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ДЕРЕВ'ЯНИЙ Ігор – науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху.

ІВАНУЩЕНКО Геннадій – науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, директор Державного архіву Сумської області.

ІЩУК Олександр – кандидат історичних наук, науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

КОВАЛЬЧУК Володимир – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

КОВАЛЬЧУК Михайло – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

ЛУЦЬКИЙ Олександр – старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

МАНЗУРЕНКО Віталій – заступник головного редактора часопису «Однострій».

НІКОЛАСВА Наталія – кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

ПАТРИЛЯК Іван – кандидат історичних наук, директор музею історії університету Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

СИЧ Олександр – науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, директор Центру національного відродження ім. С. Бандери.

ФЕДУЩАК Інна – голова товариства «Пошук».

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Історія боротьби народу за визволення є основою національної ідеології кожної новопосталої держави, на ній базується формульована в період державотворення система суспільних цінностей та орієнтирів. Минуле українського народу, особливо його визвольна боротьба, протягом довгих років замовчувалося та спотворювалося завойовниками. Тому надзвичайно гострою є потреба нового неупередженого погляду на історію визвольних змагань українців.

Апогей розвитку українського визвольного руху припадає на ХХ ст. – його найяскравішим виявом є боротьба Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії протягом 1920–1950-х рр. Проте на сьогодні діяльність цих структур залишається найменш дослідженою ділянкою в українській історіографії.

Вивчення найрізноманітніших аспектів боротьби українських повстанців за національну та соціальну свободу є головною метою **Центру досліджень визвольного руху**. Реалізація цієї мети передбачає виконання низки завдань:

1. Створення потужного наукового центру досліджень проблематики ОУН та УПА.

2. Координація діяльності окремих науковців – дослідників

3. Залучення до роботи над названою проблематикою нових наукових кадрів і допомога дослідникам-початківцям.

4. Популяризація тематики національно-визвольної боротьби ОУН та УПА і створення відповідного її позитивного образу у суспільстві.

5. Збір і збереження документальних, усних, речових свідчень про національно-визвольну боротьбу ОУН та УПА.

На сьогодні Центр об'єднує багатьох істориків із різних куточків України та з-поза її меж. Робота ЦДВР проходить у таких напрямках:

I. Дослідницький напрям

- Відділи:
1. Архівний
 2. Музейний
 3. Польових досліджень

II. Науковий напрям

- Відділи:
1. Науково-організаційний
 2. Редакційний
 3. Методично-бібліографічний

III. Інформаційний напрям

Діяльність ЦДВР:

Проведені наукові конференції:

«Третій фронт в Західній Україні. 1939-1947» (спільно з Науковим товариством ім. Т. Шевченка)

«Організація Українських Націоналістів: до 75-ліття створення»

«Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ ст.» (спільно із Інститутом української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Кам'янець-Подільським державним університетом ім. І. Огієнка, Центром Українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Міжнародною благодійною установою «Центр Національного Відродження ім. С. Бандери»)

«До 60-тої річниці Української Головної Визвольної Ради» (спільно з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

«Український визвольний рух 1920-х – 1950-х років: проблеми теорії та методології досліджень».

Видання Центру:

Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович та В. Мороз – Львів: Видавництво «Мс», 2002. – 212 с.

Галаса В. Наше життя і боротьба. – Львів: Видавництво «Мс», 2005. – 272 с.

Петренко Р. Слідами армії без держави. – Київ-Торонто: Українська Видавнича Спілка, 2004. – 272 с.

Чайківський Б. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. – Львів: Видавництво «Мс», 2005. – 104 с.

Порендовський В.-І. У кігтях СТЕПЛАГУ (Кенгір 1949-1954). Спогади. – Львів: Видавництво «Сполом», 2005. – 272 с., іл.

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упор. М. Посівнич. – Львів: Видавництво «Мс», 2005. – 200 с., іл.

Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2003. – Зб. 1 – 208 с.

Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2003. – Зб. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – 194 с.

Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Коло», 2004. – Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – 304 с.

Український визвольний рух. – Львів, 2005. – Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. – 272 с.

Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2005. – Зб. 5. – 240 с.

Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2006. – Зб. 6. – 272 с.

Український визвольний рух. – Львів: Видавництво «Мс», 2006. – Зб. 7. – 312 с.

Український визвольний рух

Науковий збірник

№ 7

Відповідальний редактор

Володимир В'ЯТРОВИЧ

Літературний редактор

Віктор МАРТИНЮК

Дизайн обкладинки:

Ольга САЛО

Верстка:

Віктор МАРТИНЮК

Відповідальна за випуск

Ярина ЯСИНЕВИЧ

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.

Серія ЛВ №741

Засновник ЦДВР

Віддруковано в друкарні Видавництва «Мс»

Львів, вул. Кульпарківська, 131; т.: 63-34-65

e-mail: msvitu@mail.lviv.ua